

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches
ISSN: 0255-0644

2023 / 264
MAYIS - HAZİRAN
MAY - JUNE

DergiPark
AKADEMİK

EBSCOhost

TÜRKİYE DIYANET VAKFI
İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ
İSAM.
TÜRKİYE DIYANET FOUNDATION
CENTRE FOR ISLAMIC STUDIES
مركز البحوث الإسلامية
وقف الديانة التركي

SÖBIAD

intihal.net

İstanbul - 2023

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi

Journal Of Turkic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder

Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner

Közhan YAZGAN

Dizgi / Typesetting

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İletişim Adresi / Management Center

Kemalpaşa Mah. Bukalidede Sok. No: 4 Saraçhane - İstanbul / TÜRKİYE

Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63

İnternet adresleri: www.tdadergi.com - www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turandergisi.org - dizgi@turandergisi.org

Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720

Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press

Hünkâr Organizasyon: Balabanağa Mh. Büyük Reşitpaşa Cad. Doğruman İş Merkezi No: 6 Büro 5-6 Fatih /İSTANBUL

Telefon: 0212 520 72 69

Yayın Türü

2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır.

Ebsco Publishing: www.ebscohost.com/titleLists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nin hakemli, uluslararası, süreli ilmi yayın organıdır.

Adedi	1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription	1 Yıllık Yurt İçi Abonelik	Kurumsal Abonelik
100 TL	80 \$ veya karşılığı Türk Lirası	600 TL	1200 TL

Şeref Kurulu / Honorary Board		
Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE	Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ	Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU
Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER	Prof. Dr. Birol EMİL	Prof. Dr. İnci ENGINÜN
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN	Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR	Prof. Dr. Mustafa ERKAL
Prof. Dr. Mümin ERTÜRK	Prof. Dr. Fadil HOCA	Prof. Dr. Metin KARAÖRS
Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK	Prof. Dr. Edalet MURADOV	Prof. Dr. Bolat MYRZALİYEV
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ	Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK	Prof. Dr. Gültekin RODOPLU
Prof. Dr. Yümnü SEZEN	Prof. Dr. Muratgeldi SÖYEGOV	Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ	Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN	

Yayın Kurulu / Editorial Board	
Prof. Dr. Abdurrahman ALİY	<i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i>
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	<i>Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>
Prof. Dr. Köksal ŞAHİN	<i>Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü</i>
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	<i>Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı</i>
Prof. Dr. Mehmet YÜCE	<i>Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü</i>
Doç. Dr. Turhan ADA	<i>Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü</i>
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ	<i>İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Böl.</i>

Danışma Kurulu / Advisory Board	
Antropoloji	Prof. Dr. Mustafa AKSOY • <i>Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü Başkanı</i> Doç. Dr. Kürşat GÜLBEYAZ • <i>Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Rekreasyon Bölümü</i>
Coğrafya	Prof. Dr. Cemalettin ŞAHİN • <i>Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü</i> Dr. Öğr. Üyesi Muhsin KADIOĞLU • <i>İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fakültesi, Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü</i>
Dil	Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • <i>Neveşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü</i> Prof. Dr. Vahit TÜRK • <i>İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü</i>
Felsefe	Prof. Dr. Ayhan BIÇAK • <i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i> Doç. Dr. Cahid ŞENEL • <i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i>
Hukuk	Prof. Dr. Fethi GEDİKLİ • <i>İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku Bölümü</i> Prof. Dr. Faruk ANDAÇ • <i>Çağ Üniversitesi, Hukuk Fakültesi</i>
İktisat	Prof. Dr. Mustafa DELİCAN • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü</i> Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü</i>
İşletme	Prof. Dr. Aycamal KANTÖRÖEVA • <i>Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi / Kırgızistan</i> Doç. Dr. Fariz AHMADOV • <i>Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi / Azerbaycan</i>
Maliye	Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN • <i>Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü</i> Doç. Dr. Volkan YURDADOĞ • <i>Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü</i>
Siyaset Bilimi	Doç. Dr. Pınar ÖZDEN CANKARA • <i>Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fak., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Böl.</i>
Sosyoloji	Prof. Dr. Veysel BOZKURT • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü</i> Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • <i>Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>
Tarih	Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • <i>Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i> Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • <i>Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i>
Uluslararası İlişkiler	Prof. Dr. Kutay KARACA • <i>İstanbul Aydın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü</i> Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR • <i>Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>

Editör Kurulu / Editorial Board			
Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU	Editör	<i>Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>	gokmenkiloglu@duzce.edu.tr
Doç. Dr. Serkan KEKEVİ	Teknik Editör	<i>Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>	serkankekevi@gmail.com
Mehmet Töre YILDIRIM	Yabancı Dil (İngilizce) Editörü	<i>Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı</i>	yayin@turan.org

Alan Editörleri / Field Editors			
Prof. Dr. Salih OKUMUŞ	Edebiyat	<i>Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü</i>	salihokumus@gmail.com
Öğr. Gör. Cansever KAYAPUNAR KESGÜL	Edebiyat	<i>Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü</i>	cansever.kayapunar@yeniyuzyl.edu.tr
Doç. Dr. Suat KOL	Eğitim Bilimleri	<i>Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü</i>	skol@sakarya.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz POYRAZ	Eğitim Bilimleri	<i>İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü</i>	cengiz_poyraz@yahoo.com
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ	Sanat Tarihi	<i>Sanat Tarihçisi, Müze Araştırmacısı</i>	moonozet@hotmail.com
Doç. Dr. Kader ÖZLEM	Siyasi, İktisadi ve İdari Bilimler	<i>Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>	kaderozlem@gmail.com
Doç. Dr. Yavuz CANKARA	Siyasi, İktisadi ve İdari Bilimler	<i>Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü</i>	yavuz.cankara@bilecik.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Gökçen ÇATLI ÖZEN	Sosyoloji, Felsefe	<i>İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>	gokcenozen@aydin.edu.tr
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM	Tarih	<i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü</i>	kursatyildirimtr@yahoo.com
Doç. Dr. Yunus Emre TEKİNSOY	Tarih	<i>Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i>	yunusemretekinsoy@gmail.com

Dergi Yönetimi / Journal Management			
Saadet Pınar YILDIRIM	Yazı İşleri Müdürü	<i>Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı</i>	tdav@turan.org
Emel GÖKAY	Dergi Sekreteryası	<i>Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı</i>	dizgi@turan.org

Hakem Kurulu / Reviewer Board

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK • Ardahan Üniversitesi,
İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Ülger BULDUK • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV • Hakas Devlet Üniversitesi,
Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya

Prof. Dr. Murat CERİTOĞLU • Izmir Kâtip Çelebi Üniversitesi,
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Recai COŞKUN • Bakırçay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dekanı / Türkiye

Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE • Nicolaus Copernicus Üniversitesi,
Tarih Bölümü / Polonya

Prof. Dr. Sebahat DENİZ • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Orhan DOĞAN • Kahramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye

Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ • Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Gülljanat ERCİLASON • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Reşat GENÇ • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü
- Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV • Türkmenistan Azadi Üniversitesi,
Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ • Ankara Üniversitesi,
Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü -
Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli
Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞÇIOĞLU • Gazi Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa,
Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Abdullah KÖK • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi,
Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALI • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Mustafa ÖNER • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye

Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN • George Washington Üniversitesi,
Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD

Prof. Dr. Mehtap ÖZDEĞER • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Metin ÖZKUL • Süleyman Demirel Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Recep SEYMEN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkiler Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Sabri SÜMER • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Biyojoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA • Hakas Devlet Üniversitesi,
Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya

Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN • Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Durali YILMAZ • İstanbul Kültür Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Sergei ZAHARIA • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli

Doç. Dr. Besire AZİZALİYEVA • Azerbaycan Millî İlimler Akademisi,
Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan

Doç. Dr. Celil BOZKURT • Düzce Üniversitesi,
Akçakoca Bey Siyasal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Uğur GÜRSÜ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Cemile KINACI • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Ömer KURTBAĞ • Erciyes Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Işıl TUNA PINAR • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Yunus Emre TANSU • Gaziantep Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Elvin YILDIRIM • İstanbul Aydın Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Meşkure YILMAZ • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Neşe İŞİK • İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Erol ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı / Türkiye

Dr. Murat KARATAŞ • Abdullah Gül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap
Tarihi Bölümü / Türkiye

Türk Dünyası Araştırmaları'na Gönderilecek Yazılarda Uyulması Gereken Kurallar

1. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA), Türkiye ve Türk Dünyası ile ilgili akademik çalışmalarını teşvik etmeyi, bu çalışmalar için bir veri tabanı oluşturmayı, alanla ilgili bilimsel, eleştirel çalışmaların yayımlandığı bir platform olmayı amaçlamaktadır. TDA; sosyal ve beşeri bilimler alanında iki aylık dönemlerde (Ocak-Şubat; Mart-Nisan; Mayıs-Haziran; Temmuz-Ağustos; Eylül-Ekim; Kasım-Aralık) yayın yapan, hakemli, uluslararası, akademik bir dergidir.

2. Yayın Kurulumuzca, 120. ciltten (Eylül-Ekim 2018) itibaren TDA'da yayınlanacak çalışmalarda Orta Asya: *Türkistan*; Maveraü'n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Ceyhun*; Sir-Derya: *Seyhun*; Türk Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi milli terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

3. Makale Hazırlama:

a. TDA'ya gönderilen bütün yazılar dergipark sistemi üzerinden <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tda> adresimize gönderilmelidir.

b. Gönderilen makalelerin dergi yazım kurallarına uygunluğu ilk olarak dergi sekreteryası tarafından kontrol edilecek, dergi yazım kurallarına uygun hazırlanmış makaleler teknik düzeltme talepleri ile birlikte yazarlarına geri gönderilecektir.

c. Dergimize gönderilen çalışmalar değerlendirme sürecinin herhangi bir basamağında benzerlik tespit yazılımı (intihal.net) ile taranmaktadır. Benzerlik oranı yüzde 15'in üzerinde olan çalışmalar yazarına iade edilir.

d. Gönderilen makalelerde yazar adı soyadı, kurumu ve/veya yazarı tıbbi bilgilere yer verilmemelidir.

e. Gönderilen bütün makalelerle birlikte ayrı bir başlık sayfası da sisteme yüklenmelidir. Bu sayfa;

• Makalenin başlığını ve makalenin amacını içeren en fazla 50 kelimelik açıklamayı,

• Yazarların isimlerini, kurumlarını ve eğitim derecelerini,

• Yazarların ORCID numaralarını,

• Varsa mali destek bilgisi ve diğer destek kaynakları hakkında detaylı bilgiyi,

• Sorumlu yazarın ismi, adresi, telefonu (cep telefonu dahil) ve e-posta adresini,

• Makale hazırlama sürecine katkıda bulunan ana yazarlık kriterlerini karşılamayan bireylerle ilgili bilgileri,

• Makale daha önceden bir bilimsel toplantıda sunulduysa, ilgili bilimsel toplantının detaylı bilgilerini içermelidir.

f. **Teknik Bilgiler:** TDA'ya gönderilen bütün yazılar A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, Times New Roman veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmalıdır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya ".doc" uzantılı belge oluşturulmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında, eski harfli metinler ise *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye'de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

h. **Anahtar Sözcükler:** Makaleler en az 3 en fazla 5 anahtar kelimeyle birlikte gönderilmelidir. Anahtar kelimeler Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanıp ilgili özetin altına yazılmalıdır.

i. **İngilizce Genişletilmiş Özet:** Türkçe yazılan makalelerin uluslararası platformda görünürlüğü ve atf oranını arttırmak amacıyla, yalnızca araştırma makaleleri için 850-1000 kelime arasında İngilizce geniş özet hazırlanmalı, makalenin kaynakçasının arkasına eklenmelidir. İngilizce geniş özet makalenin hipotezini, çıkarımlarını ve yorumlarını kapsamlı bir biçimde özetleyecek şekilde hazırlanmalıdır.

i. **Makale İçi Başlıklar:** Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

4. **TDA'nın dili** Türkiye Türkçesi'dir. Makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır. Gerek görüldüğü hallerde, Çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir.

5. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinalinin yüksek yoğunlukta taranmış "jpeg" formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

6. Çeviri türündeki yazılarda, orijinal makalenin yazarından alınan izin ile orijinal makalenin bir kopyası ve asıl metnin tam bibliyografik künye bilgilerini içeren dosyalar da dergipark makale sistemine yüklenmelidir.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

8. Yayımlanmayan yazılar, istek halinde iade edilebilir.

9. Değerlendirme sürecinden geçmiş çalışmaların iadesi için yazarın (çoklu çalışmalarda bütün yazarların) ıslak imzasını içeren dilekçeleri ile dergi yönetimine başvurmaları gerekmektedir.

10. Dergimizde yayınlanmak istenen aşağıda sayılan türdeki çalışmalarda Etik Kurul İzin Belgesi sunulması gerekmektedir:

• Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,

• İnsan ve hayvanların (materyal / veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,

• İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,

• Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,

• Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.

Ayrıca;

• Olgularında "Aydınlatılmış Onam Formu"nun alındığının belirtilmesi,

• Başkalarına ait örnek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,

• Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

11. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Referans dipnotlarında, ilgili kaynağa ilk kez referans veriliyorsa, bu referansta, eserle ilgili mevcut bibliyografik bilgilerin tümü, aşağıdaki sırayla yer alır:

Yazar adı ve soyadı, eser adı, yayına hazırlayan (veya editör), çeviren veya çizer adı ve soyadı, cilt, basım, baskı ve yayım bilgisi (cilt sayısı, basım sayısı, baskı sayısı, seri adı, yayım yeri, yayınevi, yayım tarihi), cilt numarası ve sayfa numaraları. Eğer referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunuluyorsa, yukarıdaki bilgiler kısaltılarak verilir.

a. Yazar Adı: Bir eserde yazar, kişi veya tüzel kişi (kurum, kuruluş gibi) özelliğini taşıyabilir. Dipnotta, yazar adları, kaynak kitabın iç kapağında verildiği şekilde tekrarlanır. Yani önce yazar adı (varsın önce ilk, sonra ikinci adı), sonra yazarın soyadı belirtilir.

b. İki veya üç yazarlı eserlerde, her yazarın adı, eserin iç kapağında verilen sırayla ve aralarına virgöl konularak verilir.

c. Üçten fazla yazarı olan eserler için, sadece ilk yazarın adı ve soyadı verildikten sonra 've diğerleri' anlamına gelen 'v.d.' veya Latince 'et. al.' ibaresi kullanılır.

d. Atıf yapılan eserin iç kapağında herhangi bir yazar adı verilmemişse ve eserin yazar/yazarları başka sayfa veya kaynaklardan da elde edilememişse, o zaman dipnot, eser adıyla başlar. Ancak, eserin yazarları başka sayfa veya kaynaklardan doğru olarak saptanmışsa, o zaman bu adlar, atıf yapılan eserin iç kapağında bir yerden elde edildiklerini göstermek üzere, parantez içine alınır.

e. İç kapakta, yazarın takma veya müstear adı kullanılmışsa, bu ad dipnotta da aynen verilir. Ancak, yazarın gerçek adı biliniyorsa veya saptanmışsa, takma addan sonra bir parantez veya köşeli parantez içinde gösterilebilir.

f. Kitap Adı: Kitap adı, atıf yapılan eserin iç kapağında olduğu şekilde verilir. Ancak, kitap adı, hem asıl ad, hem de tamamlayıcı ikinci ve/veya üçüncü adlardan oluşmuşsa, o zaman asıl ad ve tamamlayıcı ikinci ad arasında, iç kapakta olmasa bile iki nokta üst üste konur. Böylece, asıl ve tamamlayıcı adın birbirine karıştırılması önlenir.

g. Dipnotlarda kitap adları, koyu renk harflerle yazılır ve kitap adından hemen sonra virgöl konur.

h. Süreli yayınların adları, kitap adları gibi koyu renk harflerle yazılır.

i. Yayına Hazırlayan (veya Editör), Çeviren, Resimleyen, Çizen vb.'nin Adları: Kitap, makale gibi eser adlarından sonra, eğer varsa, yukarıda belirtilen kişi/kişiler, 'yayına hazırlayan, editör, çeviren vb.' dendiikten sonra, iki nokta üst üste konarak gösterilir. İstenirse, bu işlev adları, 'yay. haz., ed., çev., çiz.', şeklinde kısaltılarak da verilebilirler.

j. Makale Adı: Makale yazarı/yazarlarının adından sonra virgöl konur. Virgülden sonra makale adı, çift tırnak içinde verilir. Makale adından sonra yine virgöl konur. Bunu kitap adı gibi yazılan süreli yayının adı izler.

k. Tez Adı: Yayınlanmış tezlerin adları, makale adı gibi çift tırnak içinde verilir.

l. Ansiklopedi Maddelerinin Adları: Makale adı gibi verilir.

m. Elektronik kaynaklara ilişkin dipnotlarda ise,

i) Eser, aynı zamanda daha önce basılı halde yayınlanmışsa, o zaman, önce yazının yer aldığı ilk kaynağın referans dipnotu, sonra parantez içinde 'çevrimiçi' ibaresi ve daha sonra da eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ile siteden yararlanılan tarih verilir.

ii) Eğer eser daha önce basılı halde yayınlanmamışsa, varsa yazarın adı ve soyadıyla eser adı, sonra 'çevrimiçi' ibaresi ile eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ve siteden yararlanılan tarih verilir.

n. Cilt, Basım, Baskı ve Yayım Bilgisi: Dipnotlarda, yazar adı, eser adı, çeviren, çizen, hazırlayan kişilerin adlarından sonra, cilt, basım, baskı ve yayım bilgileri, Madde 20/a'daki sıraya uygun biçimde verilir.

i) **Cilt bilgisi:** Yukarıda belirtilen cilt bilgisi, genel olarak atıf yapılan kitaplar için geçerlidir. Bir kitap, sadece bir ciltten ibaretse, cilt bilgisi verilmaz. Kitap birden fazla cilt halinde yayınlanmışsa, bu durumda, kitabın kaç ciltten oluştuğu, örneğin 4 c. şeklinde belirtilir. Cilt sayısından sonra virgöl konur ve eğer varsa basım ve baskı sayıları verilir.

ii) **Basım, baskı bilgisi:** Atıfta bulunulan eser ilk basım (edition) ise, dipnotta basım sayısı belirtilmez. Ancak eserin, 2. veya daha sonraki basımlarından yararlanılıyorsa, o zaman basım sayısı, 2. bs., 3. bs., şeklinde belirtilir.

Atıf yapılan eserin basım sayısının yanı sıra, baskı (print, printing) sayısı da mevcutsa, bu sayı da, basım bilgisinden sonra virgöl konarak gösterilir. Örneğin, 3. bs., 12. bsk. gibi.

iii) **Yayım bilgisi:** Bu bilgi, atıf yapılan eserin yayım yeri, eseri yayımlayan kuruluş ve eserin yayım tarihinden oluşur. (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999 gibi) Yayım yeri ile yayımcı kuruluş arasında virgöl konur.

Atıfta bulunulan eserde yayım yeri yoksa, bu durum 'y.y.' (yayım yeri yok) kısaltmasıyla, yayımcı kuruluşun adı yoksa, yine 'y.y.' (yayımcı yok) kısaltmasıyla ve yayım tarihi belirtilmemişse 't.y.' (tarih yok) kısaltmasıyla gösterilir.

Eserin iç kapağında yayım tarihi belirtilmemişse, ancak iç kapağın arkasında copyright tarihi (© sembolünden sonra verilen tarih) gösterilmişse, o zaman bu tarih, dipnotta yayım tarihi olarak verilir.

iv) **Cilt ve Sayfa Numaraları:** Dipnotlarda, kitap, süreli yayın, ansiklopedi, tez gibi eserlerin hangi cildinden alıntı yapıldığını göstermek için, ilgili cilt numarası büyük Romen rakamıyla verilir. Bundan sonra virgöl konur ve hemen ardından alıntı yapılan sayı, virgöl, yayım yılı, virgöl, ilgili sayfa veya sayfaların numarası verilir. (Örnek: C: IV, No: 4, 1995, s. 1 gibi)

o. Arşiv Belgelerine Yapılan Atıflar: Bu tür atıflar için verilen dipnotlarda, belgenin mahiyetini bildiren açıklama, belge tarihi, arşiv ve varsa dosya numaraları belirtilir.

p. Gazete Makaleleri veya Haberlerine Yapılan Atıflar: Gazete makaleleri ve haberlerine yapılan atıflarda, süreli yayın makaleleri için belirtilen kurallar uygulanır. Ancak, her iki durumda da, makale veya haber başlığından sonra, ilgili gazetenin adı, günü, ayı, yılı ve sayfası belirtilir.

r. Kutsal Kitaplara ve Klasik Eserlere Yapılan Atıflar: Kuran ve benzeri kutsal kitaplara yapılan atıflarda, kitap adları, koyu renkle yazılmaz.

Dipnotlarla İlgili Diğer Kurallar

Referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunulması gerektiğinde, bibliyografik bilgiler, aşağıdaki sırayla ve kısaltılarak uygulanır:

Yazarın soyadı, virgül, eserin uygun biçimde kısaltılmış adı, virgül, sayfa numarası.

Bu konuda aşağıdaki listede verilen uluslararası ve Türkçe kısaltmalardan bir tanesi tercih edilmeli; tercih edilen kısaltma yöntemi tezin bütününe uygulanmalıdır.

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
Bakınız	Bkz.:
Karşılaştırmız	Karş.
Karşı görüş	k.g.
Aynı eser/yer	a.e.
Adı geçen eser	a.g.e.
Yazara ait son zikredilen yer	a.y.
Eserin kendi içinde yukarıya atf	bkz.: yuk.
Eserin kendi içinde aşağıya atf	bkz.: aş.
Eserin bütününe atf	b.a.
Basım yeri yok	y.y.
Basım tarihi yok	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	v.d.
Sayfa/sayfalar	s.
Editör/yayına hazırlayan	Ed. veya Haz.
Çeviren	Çev.

Dipnot Atf Örneği

Kitaba atf:

Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 6. bs., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 43.

Rinat Muhammediyev, *Turan: Göz Açılmayan Boran*, Çev. Mehmet Yasin Kara, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 11.

Talcott Parsons, *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, London, 1964, pp. 3-23.

Aynı esere izleyen şekilde ikinci kez referans:

A.e.

Aynı esere, fakat farklı sayfasına referans:

A.e., s. 40.

Araya başka referanslar girildiğinde, Sümer'in kitabına yeniden referans:

Sümer, *Oğuzlar*, s. 22. veya

Sümer, *a.g.e.*, s. 22.

Edite edilmiş kitapta makaleye referans:

Gökmen Kılıçoğlu, "Süleyman Demirel ve Dış Politika", *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika: Mustafa Kemal Atatürk'ten Günümüze*, Ed. Haydar Çakmak, Kripto Kitaplar, Ankara, 2016, s. 221.

Aynı esere izleyen referans:

A.e., s. 170.

Süreli yayında makaleye atf:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk", *Hukuk Araştırmaları*, Çev. Hayrettin Ökçesiz, C. II, No: 3, Eylül-Aralık 1987, s. 44.

Celil Bozkurt, "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin "Komando" Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, Yıl: 39, Cilt: 117, Kasım-Aralık 2017, s. 67-84.

Makalenin aynı sayfasına tekrar atf:

Bozkurt, *a. y.*

Ansiklopediye atf:

Paul Bohannon, "Law and Legal Institutions", *International Encyclopedia of Social Sciences*, Vol. IX, Ed. by., David L. Shils, W. Place, McMillan and Free Press, 1968, pp. 73-77.

Klasik eserlere atf:

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* i, 10, s. 22-23.

Kutsal kitaplara atf:

Kur'an i. 10.

Old Testament iii. 5.

Elektronik kaynağa atf:

John N. Berry, "Educate Library Leaders", *Library Journal*, February 15, 1998, (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 3 Nisan 2000 veya Bill Crowley-Bill Brace, "A Choice of Futures: Is It Libraries Versus Information?", (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 30 Mart 2000.

Bibliyografya

Bibliyografyada, atf yapılan kaynaklarla ilgili olarak dipnotlarda verilen tam bibliyografik kimlikler, bibliyografyada da aynen yanştırılır. Ancak, bibliyografyada, kaynakların yazarlarının soyadı en başa alınır. Soyadı ile ad arasında virgül konur.

Addan sonra da iki nokta üst üste konur. Bibliyografyada yer alan kitaplar için, sayfa numarası belirtilmez. Ancak, makalelerde, makalenin hangi sayfa- lar arasında yer aldığı belirtilir. Bibliyografya unsurları, girişlerinin ilk harflerinden başlayan bir düzen içinde alfabetik olarak dizilir.

Etik İlkeler ve Yayın Politikası

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA) yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve ULAKBİM tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser. Gönderilen bütün makaleler özgün, başka bir mecrada yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerinden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, sahte yazarlık / inkar edilen yazarlık, araştırma / veri fabrikasyonu, uydurulmuş veri / sonuç üretimi, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, aynı yayını birden fazla yere gönderme, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Dergi araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser.

- Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.
- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir. Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır. Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır. Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır. Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir. Deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdik edilmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluşa gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır. İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, "yöntem" bölümünde katılımcılardan "bilgilendirilmiş onam" alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin özgün olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı her türlü belge (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir. Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır. Bu bağlamda "yazar" yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve tasarımına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel gözetimi tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen bütün bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Bütün yazarlar yazar sıralamasını Telif Hakkı Anlaşması Formunda imzalı olarak belirtmek zorundadırlar. Yazarlık için yeterli ölçütleri

karşılama ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler “teşekkür / bilgiler” kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir. Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebileceği potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler. Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit edilirse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Editör ve Hakem Sorumlulukları

Baş (Teknik) editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, cinsel yöneliminden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar. Gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalacağını garanti eder. Baş (Teknik) editör içerik ve yayının toplam kalitesinden sorumludur. Gereğinde hata sayfası yayınlamalı ya da düzeltme yapmalıdır. Baş (Teknik) editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür. Hakemlerin araştırmayla ilgili, yazarlarla ve / veya araştırmanın finansal destekçileriyle çıkar çatışmaları olmamalıdır. Değerlendirmelerinin sonucunda tarafsız bir yargıya varmalıdırlar. Gönderilmiş yazılara ilişkin tüm bilginin gizli tutulmasını sağlamalı ve yazar tarafından herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark edilirse editöre raporlamalıdırlar. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir. Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir. Bazı durumlarda editörün kararıyla, ilgili hakemlerin makaleye ait yorumları aynı makaleyi yorumlayan diğer hakemlere gönderilerek hakemlerin bu süreçte aydınlatılması sağlanabilir. TDA'ya gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulu'na dergi ilkelerine uygunluk açısından bir ön değerlendirmeye tabi tutulur. Dergi kapsamına girmeyen veya bilimsel bir yazı formatına içerik ve şekil şartları açısından uymayan yazılar, hakemlik süreci başlatılmadan geri çevrilir ya da bazı değişiklikler istenebilir. Yayın Kurulu'nun değerlendirmesi sonucunda makale Alan Editörüne yönlendirilir. TDA'nın yayın kurallarına uygun olarak gönderilen makaleler, değerlendirilmek üzere o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. TDA, değerlendirme sürecinde kör hakemlik sistemini kullanmaktadır. Makaleyi değerlendiren iki hakemden birisinin olumlu diğerinin olumsuz rapor vermesi durumunda makale üçüncü hakeme gönderilmekte veya Yayın Kurulu hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı vermektedir. TDA'ya gönderilen çalışmalarda yazarlar, hakem ve Yayın Kurulu'nun eleştirisi ve önerilerini dikkate alırlar. TDA'ya katılmadıkları hususlar varsa gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. TDA hakem değerlendirme sürecinde normal koşullarda editör 1-2 gün içerisinde ön değerlendirme aşamasını bitirir. Hakemlerin değerlendirme süresi 15 gün, düzeltme istemesi halinde yazarın düzeltme süresi de 15 gündür. Normal şartlarda bir makalenin tüm değerlendirme sürecinin 20-40 gün içinde bitmesi beklenmektedir. Ancak hakemlerden zamanında dönüş olmaması nedeniyle yeniden hakem atama vb. nedenlerden dolayı hakem değerlendirme süreci uzayabilmekte veya hakemin raporunu son değerlendirme tarihinden önce göndermesi, yazar tarafından yapılması gereken düzeltmelerin kısa sürede tamamlanması vb. nedenlerden dolayı makale değerlendirme süreci kısılabilmektedir. TDA'ya makale gönderen yazar / yazarlar, Derginin söz konusu hakem değerlendirme koşullarını ve sürecini kabul etmiş sayılırlar. TDA'da yayımlanmasına karar verilen (kabul edilen) çalışmaların telif hakkı, TDA'ya devredilmiş sayılır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

27 MAYIS 1960 ASKERİ DARBESİ VE DARBE SÜRECİNDE SİLAHLI KUVVETLER İÇİNDEKİ BÖLÜNME VE REKABET

THE MILITARY COUP OF MAY 27, 1960 AND THE DIVISION AND COMPETITION IN THE ARMED FORCES DURING THE COUP

Yaşar ERTÜRK 1

LOZAN KONFERANSI'NDA MUSUL MESELESİNE YÖNELİK TÜRK TEZİNİN OLUŞUMUNDA ÖNEMLİ BİR BELGE: GAZETECİ-BÜROKRAT HAŞİM NİHAT ERBİL'İN TÜRK DELEGELERİNE MEKTUBU

AN IMPORTANT DOCUMENT IN THE FORMATION OF THE TURKISH THESIS ON MUSUL ISSUE IN LAUSANNE CONFERENCE: LETTER OF JOURNALIST-BUREAUCRAT HAŞİM NAHİT ERBİL TO TURKISH DELEGATES

Tuğrul BAKIR 43

BURSA AHMED BABA TEKKESİ ŞEYHİ ŞEYH HAFİZ HACI MEHMET SAİD/SA'İD EFENDİ (EŞ-ŞEYH EL-HÂC MEHMED SAİD, AHMED BABAZADE ŞEYH SAİD EFENDİ) (1795/1287-1871/1288)

SHEIKH HAFİZ HACI MEHMET SAİD EFENDİ, SHEIKH OF BURSA AHMED BABA LODGE (ESH SHEIKH AL-HAJ MEHMED SAİD, AHMED BABAZADE SHEIKH SAİD/SA'İD EFENDİ) (1795/1287-1871/1288)

Muhammet KEMALOĞLU 81

OSMANLI ÂLİMİ AHMED EL-MAR'AŞİ'YE GÖRE İNSAN FİİLLERİNDE İHTİYARIN ETKİSİ VE ALLAME BEYZÂVİ'Yİ ELEŞTİRİSİ

ACCORDING TO OTTOMAN SCHOLAR AHMED AL-MAR'ASHI THE EFFECT OF İKHTİYAR ON HUMAN ACTIONS AND HIS CRITICISM OF ALLAME BAYZAVI

Mustafa KESKİN 107

OĞUZ TÜRKLERİNİN DİNİ VE KAHRAMANLIK DESTANI "BATTAL GAZİ DESTANI"

RELIGIOUS AND HEROIC EPOS OF THE OGUZ TURKS - "DASTAN ABOUT BATTAL GAZI"

Aybeniz RAHİMOVA 129

KİTAP TANITMA

KENDİ KADERİNİ TAYİN HAKKI VE SÖMÜRGE KARŞITI MİLLİYETÇİLİĞİN KÖKENLERİ WILSONCU MOMENT

Mervenez TUZAK 143

27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi ve Darbe Sürecinde Silahlı Kuvvetler İçindeki Bölünme ve Rekabet

The Military Coup Of May 27, 1960 And The Division And Competition In The Armed Forces During The Coup

Yaşar ERTÜRK*

Öz

II. Dünya Savaşı'nın bitmesi ve uluslararası konjonktürde demokrasinin tüm kurumlarıyla işler hale getirilmesi pratiğinin yükselmesi üzerine, Türkiye'de 1946'da çok partili sisteme geçildi. Bu kapsamda, iktidardaki Cumhuriyet Halk Partisi'nden ayrılan Celal Bayar ve Adnan Menderes'in kurduğu Demokrat Parti'nin de güçlü bir muhalefeti başlamıştı.

1950'de yapılan seçimlerde ise Demokrat Parti iktidar oldu ve 1954 ile 1957 seçimlerinde de, iktidarını korudu. DP iktidarının son döneminde üniversitelerde başlayan eylemler ile CHP'ye karşı iktidarın sertleşmesi, iktidar ile muhalefet arasındaki gerginliği giderek tırmandırdı. Türk Silahlı Kuvvetleri içinde de alt ve orta rütbedeki subaylar, DP'ye karşı askeri darbe yapmak gayesiyle ordu içinde gizlice örgütlenmeye başladılar. Bu yönüyle alt ve orta kademe subayların oluşturduğu bu örgütlenme, İttihat ve Terakki üyesi genç subayların gizliden teşkilatlanmasına benziyordu.

Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) içinde birçok örgüt birleşerek, 27 Mayıs 1960'da Askeri Darbe yaparak yönetime el koydu ve Cumhurbaşkanı ile Demokrat Parti Hükümetini görevden uzaklaştırarak Meclisi de feshetti. Yassıada'da yapılan yargulamalarla; Başbakan Adnan Menderes, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan idam edildi. Ülke yönetimi sivil hükümete devredildikten sonra, Milli Birlik Komitesi içinde yer bulamayan Albay Talat Aydemir ve taraftarları, 1962 ve 1963'de iki başarısız askeri darbe teşebbüsünde bulundular, ancak başaramadı ve yargılanarak idam edildi. Bu çalışmada; 27 Mayıs 1960 Askeri Darbe süreci, TSK içinde örgütlenen gizli grupların kendi içindeki rekabeti, Milli Birlik Komitesi içindeki rekabet ve MBK ile Silahlı Kuvvetler Birliği ilişkisi ve rekabeti sebep ve sonuçlarıyla incelenmiştir.

Anahtar Kelime: Milli Birlik Komitesi (MBK), Askeri Darbe, İhtilal, Gizli Örgüt.

* Dr., İstanbul, Türkiye

Orcid Id: 0000-0003-1814-2448

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Yaşar Ertürk, İstanbul Türkiye

E-posta / E-mail:
y.erturk.65@gmail.com

Geliş Tarihi / Recived Date:
25 Mayıs 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
31 Mart 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atrf / Citation:

Yaşar Ertürk "27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi ve Darbe Sürecinde Silahlı Kuvvetler İçindeki Bölünme ve Rekabet", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 134, Sayı 264, İstanbul 2023, s. 1-42.

doi: 10.55773/tda.1121453

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Abstract

Within the scope of the end of the World War II and the rise of the practices of making democracy work with all its institutions in the international conjuncture, a multi-party system was adopted in Türkiye in 1946. In this context, a strong opposition had also started from the Democrat Party, founded by Celal Bayar and Adnan Menderes, who left the ruling Republican Rights Party.

The Democratic Party came to power in the 1950 elections and continued its power in the 1954 and 1957 elections. In the last period of the DP government, events started in universities, and the hardening of the government against the CHP and the dominance between the government and the opposition gradually increased. It is seen that the lower and middle-ranking officers in the Turkish Armed Forces are secretly organizing within the army to carry out a military coup against the DP. In this direction, this organization, which consists of low and middle level civil servants, was seen in the secret organization of young civil servants who were members of the Union and Progress.

For the May 27, 1960 Military Coup, many organizations within the Turkish Armed Forces (TAF) united to take over the administration, dismissed the President and the Democratic Party Government, and dissolved the Assembly. With the courts held in Yassıada; Prime Minister Adnan Menderes, Foreign Minister Fatin Rüştü Zorlu and Finance Minister Hasan Polatkan were executed. Colonel Talat Aydemir and her supporters, who could not find a place in the National Unity Committee after the administration of the country was transferred to the civilian government, attempted two unsuccessful military coups in 1962 and 1963, but they failed and were tried and executed. In this study; The military coup process of May 27, 1960, the competition within the secret organizations organized within the TAF, the competition within the National Unity Committee and the relationship and competition between the MBK and the Armed Forces Union were examined with their causes and consequences.

Keywords: National Unity Committee, Military Coup, Revolution, Secret Organization.

Giriş

Bu çalışma hazırlanırken; 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi'ne fiilen katılanların (Cemal Madanoğlu, Dünder Seyhan, Talat Aydemir, Dünder Taşer, Kamil Karavelioğlu, Ahmet Er, Ahmet Yıldız, Orhan Erkanlı, Mucip Ataklı'nın gazete mülakatı, Suphi Karahan'ın yayınlanan mektupları ve Alpaslan Türkeş'in mülakat ve mektupları) yazdıkları hatıraları ve gönderdikleri mektuplar, MBK'nin yayınladığı Almanak, ayrıca döneme tanıklık yapmış; Aydın Menderes, Nilüfer Bayar, İsmet İnönü, Ali Fuat Başgil'in yazdıkları, telif-tetik eserler, akademik yayınlar, dönemim günlük gazeteleri, TBMM Darbeleri Araştırma Komisyonu Raporu ve MBK'nin çıkardığı kanunlar Resmi Gazetelerden taranarak incelenmiştir.

Türkiye'nin 1946'da çok partili döneme geçmesiyle, CHP dışında başka bir partinin demokratik yoldan iktidara gelebilme yolu da açılmış oldu. Genel hatlarıyla devletçi ve monopol düşüncenin hakim olduğu CHP merkez yönetimi ve ordu, henüz demokratik yoldan iktidarı devretmeye hazır değildi. Her ikisinde de devletin kurucu kadrosu oldukları inancına dayanan bir düşünce hakimdi. Esasen toplumu da demokrasiye hazır görmüyorlardı. Her iki kurum ayrıca; ilerici, batıcı, cumhuriyetçi ve Atatürkçü değerlerin ancak kendi tekellerinde kaldığında korunacağı kültü mevcuttu. 1960'da başlayan, toplumun ve sivillerin uzun yıllar boyun eğmek zorunda kalacağı askeri darbeler, 27 Mayıs 1960 darbesinden başlayarak, uzun yıllar kendine ideolojik ve toplumsal karşılığı olan bir taban yarattı.

Mustafa Kemal Paşa'nın ıslarla orduyu uzun yıllar siyasetin dışına itmesi, orduyu politikaya karıştırmama, ordunun iç işlerine karışmama¹ prensibine rağmen, her askeri müdahale ordunun müdahaleci refleksini yenilerken, müdahaleci bir kurumsal geleneğin oluşmasına yol açtı ve ordunun sistemdeki rolünü de yasalaştırmasına ve kurumsallaşmasına da imkan tanıdı.² Zira ordu mensupları, kendilerini bir yandan rejimin teminatı, diğer yandan devrimlerin kollayıcısı olarak gördükleri için ülke yönetiminde de söz sahibi olmaları gerektiğine inanmışlardır. Darbeci Albay Dündar Seyhan Hatıralarında; *"Atatürk Devrimlerinin hızını kaybetmesi nedeniyle, Türkiye'nin Batı uygarlık düzeyine ulaşması için gerekli tek yol olduğunu inanmış, hamiyetli memleket evlatları o günde mevcuttu"*³ demekteydi. Bu inançtan hareketle meşru şiddet tekeline elinde bulunduran silahlı kuvvetler, yasalar çerçevesinde kendilerine tevdi edilen görev ve sorumlulukları yerine getirmekle sınırlı kalmamış, kimi zaman durumdan vazife çıkarmak suretiyle sivil otorite üzerinde tahakküm kurmaya çalışmıştır.⁴

Devletin kurumsal ve sosyal yapısının temellenmesi için toplumun geçirmesi ve yüzleşmesi gereken tabii akış askeri darbeler nedeniyle sık sık kesintiye uğradığından, hem kökleşecek ve ideallerini yaratacak sosyolojik derinlik oluşamadı, hem de geleneksel, hukuksal ve kurumsal kimliğini bulmaya çalışan devlet organları; ki buna silahlı kuvvetlerde dahildir, çağdaş dünyanın gelişimine paralel olması gereken tekamül gecikti. Tüm bu eleştirilere ve CHP döneminin tek boyutlu ideolojik yapısı, yarattığı seçkinlere dayanmasına rağmen, sivil merkezli olmaya da gayret ettiği de göz ardı edilmemelidir.

Ayrıca şunları söylemek de mümkündür; DP iktidarının ikinci döneminde subayların yaşam standartlarının düşmesine rağmen, orduda uzun yıllardır sahip olunan kurumsal ayrıcalıklar yanında, devletten aldıkları güçle de her zaman siyasal yaşamın güçlü bir öznesi olmayı bilmişlerdir. Örgütlü bir yapı olarak toplumun kültürel tahayyülündeki değerlerinden beslenmiş ve bu sayede hegemonik konumunu sürdürmeyi başarmıştır. Buna karşın sivil otorite, her ne kadar ordunun yetkilerini hukuk içinde sınırlandırmaya çalışmış olsa da, ordu, genellikle devletle ilgili konularda söz söyleme hakkını kendisinde görmüş, bazen doğrudan bazen de dolaylı olarak siyasete müdahale etmekten çekinmemiştir.⁵ Ayrıca 1960 darbesi, Osmanlı'dan miras kalan *"darbeci geleneği"* yeniden canlandırırken Türkiye'de, demokratik ve çoğulcu bir siyasal kültürün oluşturulmadığını, siyasal arenada boy gösteren siyasetçilerin asgari prensiplerde dahi uzlaşmadığını da ortaya çıkarmıştı.⁶ Aske-

¹ İbrahim Metin, İhtilalcılar Hesaplaşıyor, 27 Mayıs Ondörtler ve Dündar Taşer, Giriş Prof. Erol Güngör, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2012, s. 13.

² Ömer Aslan, "15 Temmuz Sonrası Askeri Eğitimin Demokratikleşmesi: Fırsatlar, Riskler ve Yol Haritası", *Liberal Düşünce Dergisi*, Sayı 85, 37-55, Yıl 01.04.2017, s. 39.

³ Dündar Seyhan, *Gölgedeki Adam Bir Askerin Anıları*, Uycan Matb. İstanbul 1966, s. 27.

⁴ Mehmet Zeki Duman, "Türkiye'de Ordu-Siyaset İlişkileri ve Askeri Darbelerin İdeolojik Kökenleri", *İnsan ve İnsan Bilim Kültür ve Sanat Dergisi*, Yıl 6, Sayı 20, 145-164, Bahar 2019, s.145-146.

⁵ Duman, *a.g.m.*, s. 146.

⁶ Hasan Taner Kerimoğlu, "İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Askeri Darbeler ve Toplum", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi Journal Of Modern Turkish History Studies*, XX/Özel Sayı (15 Temmuz), 147-165, Yıl 10.07.2020, s. 155.

ri darbelerle ülkedeki sorunların çözülemediği, darbeden sonra her ne kadar geçici bir sükunet dönemi olsa da biriken sorunların büyüyerek daha büyük sosyal patlamalar sebep olduğunu görmekteyiz. 1960 Darbesi'nin içinde yer alan ve Milli Birlik Komitesi üyesi Orhan Erkanlı yayınladığı anılarında; *“Vatan kurtarmak, demokrasiyi yaşatmak devlet yönetimini ele aldıklarını iddia ve ilan ettiler. 1950’den günümüze kadar Vatan belki onuncu defa, politikacılar ve askerler tarafından kurtarıldı. Memleketin en ciddi ve en hayati sorunu, vatani kurtarıcılardan kurtarmak .. olduğunu bildiğimiz halde açıklamadık, bu yolda samimi gayretler harcamadık.”*⁷

1. Demokrat Partinin İktidar Dönemi (1950-1960)

II. Dünya Savaşı bittiğinde, Stalin’in tehdidi ve toprak talepleri nedeniyle, Batı Bloğu ile hareket etmek zorunda kalan İnönü, karşısına; demokratik hayata geçerek çok partili sistemle serbest seçimlerin yapılması adeta bir zorunluluk olarak çıkmıştır. CHP içinde çoğunlukla büyük toprak sahibi ve tüccarların oluşturduğu muhalif gruptan, Celal Bayar, Refik Koraltan, Fuat Köprülü ve Adnan Menderes 7 Haziran 1945’de “Dörtlü Takrir” diye bilinen önergeyi verdiler. CHP içinde büyük tartışmalara sebep olan bu önerge üzerine 17 Haziran’da 1945’de Celal Bayar CHP’den istifa etti. 21 Eylül’de de Adnan Menderes ve Fuat Köprülü CHP’den ihraç edildi. Dördüncü imzacı Refik Koraltan ise, 2 Ekim’de Vatan Gazetesi’ne arkadaşlarının ihracının parti tüzüğüne aykırı olduğunu iddia edince kendisine de ihraç edildi.⁸ Bu gelişmelerden sonra 7 Ocak 1946 tarihinde yukarıda zikredilen isimler tarafından Demokrat Parti kuruldu. Genel Başkanlığına Celal Bayar getirildi. Aynı gün partinin program ve tüzüğü açıklandı. CHP’den fazla farklı olmamakla birlikte DP programında; ülkede demokrasinin geniş ve ileri ölçüde gerçekleştirilmesini sağlamak, dernek kurma özgürlüğü, tek dereceli seçim sistemi talep edilmiş ve seçim güvenliği üzerinde önemle durulmuştur. Ayrıca DP; ekonomik faaliyetlerde özel girişim ve sermayenin esas olduğu belirtiliyor, laikliği dinsizlik biçiminde anlamıyor ve din özgürlüğünü diğer özgürlükler kadar önemli olduğunu savunuyordu.⁹

21 Temmuz 1946’da yapılan seçimlerde seçim kanunlarının değişmesinden dolayı 465 sandalyeli Parlamento’da; DP’nin 66 milletvekiline karşılık, CHP 395 milletvekili çıkararak tekrar iktidara gelmiş ama eski tek parti dönemi hükümlerini Menderes-Bayar DP’si tarafından sürekli rahatsız edilmekteydi. Diğer bir gelişmede Mareşal Fevzi Çakmak liderliğinde 20 Temmuz 1948’de Millet Partisi’nin kurulmasıydı.¹⁰ İnönü, tek partili döneminin sert ve otoriter yönetim tarzını tedrici olarak azaltmaya ve bu 4 yıllık dönemde muhalefetle ilişkisinde yumuşamaya gitti. Sertlik yanlısı Recep Peker Başbakanlıktan uzaklaştırıldı ve DP Genel Başkanı Celal Bayar ile iyi ilişkiler kurdu.

⁷ Orhan Erkanlı, *Anılar Sorular Sorunlar*, Baha Matb. IV Baskı, İstanbul 1973, s. 7.

⁸ Hikmet Özdemir, *Türkiye Cumhuriyeti*, İz Yay., İstanbul 1995, s. 167.

⁹ Sinan Akşın, *Yakınçağ Türkiye Tarihi (1908-1980)*, Milliyet Yay., İstanbul 1989, s. 180.

¹⁰ Özdemir, *Türkiye Cumhuriyeti*, a.g.e., s. 197; Sinan Akşın, a.g.e., s. 183.

14 Mayıs 1950'de yapılan seçimlerde Demokrat Parti oyların; %53,3'ü olarak, 408 Milletvekili çıkardı. CHP ise oyların; %39.98'ini olarak 69 Milletvekiline sahip olabildi. Millet Partisi bir, bağımsızlar ise dokuz milletvekili kazandılar.¹¹ Böylece hem Milli Şef hem de tek parti dönemi sona erdi. Uzun yıllar muhalefetsiz iktidarda kalan CHP; hem yorulmuş, hem de 2. Dünya Savaşının sıkıntıları kendisine fatura edilmişti. Tabii bunlar dışında pek çok sebebi de saymak mümkündür.

Bu sonuçların ardından Celal Bayar Cumhurbaşkanı, Adnan Menderes ise kabinesini kurarak Başbakan oldu. Kabinesinde dikkati çeken Kurtuluş Savaşı komutanlarından Korgeneral Fahri Belen Bayındırlık Bakanlığına, Fuat Köprülü Dışişleri Bakanlığına ve Hasan Polatkan Çalışma Bakanlığına, Refik Koraltan'ın Meclis Başkanlığına getirilmiş olmasıydı.

Demokrat Parti'nin ezici bir seçim zaferi kazandığı 14 Mayıs 1950 gecesi, 1. Ordu Komutanı Org. Kurtcebe Noyan CHP Parti Müfettişi Sadi Irmak'ı arayarak, *"Eğer Cumhurbaşkanı Hazretleri yeşil ışık yakarsa, seçimlere komünistlerin hile karıştırdığı varsayımıyla müdahale edebileceklerini ve Milli Şef'in emirlerini beklediklerini"* söylemişti. Neyse ki Batı bloğuna girmenin yolunun çok partili sistemden geçtiği gerçeğini idrak etmiş olan İsmet Paşa; *"Milli irade nasıl tecelli ettiyse başta kendisi olmak üzere bütün devlet birimlerinin saygı göstermesi gerektiğini"* belirterek belki bir darbeyi önlemişti.¹² DP'nin seçimleri kazandıktan sonra generaller harekete geçmeyince, bu durum yerini büyük bir ferahlamaya bıraktı, çünkü yoğun şekilde askeri darbe söylentisi vardı. Buna mukabil bir diğer grup, subaylar adına bir heyet Bayar ve Menderes ile görüşerek, 'Genç subaylar sizinle beraberdir, biz sizi desteklemeye hazırız. Eğer iktidar devredilmezse müdahale edeceğiz, hiçbir şeyden korkmayınız' demişlerdi.¹³

Yine de 6 Haziran 1950'de Hükümet, ilk icraat olarak İnönü'ye yakın olarak düşündüğü ve o güne kadar görülmemiş bir şekilde Silahlı Kuvvetlerde tasfiye gerçekleştirerek, Genelkurmay Başkanı ve İkinci Başkanı, Ordu Komutanları ile Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanlarını emekliye ayırarak, orduyu kendi otoritesi altına almaya girişti.¹⁴ Bunu takiben 16 Haziran'da arapça Ezan okunma yasağını kaldırdı ve genel af ilan ederek 23 bin mahkumun salıverilmesini temin etti.¹⁵ 25 Temmuz 1950'de ise olağanüstü bir toplantı ile Kore'ye 4.500 kişilik bir askeri birlik gönderme kararı aldı.¹⁶ Savaş sırasında Türk Tuğayı efsaneler yarattı ama bedeli de ağırdı; 721 şehit, 175 kayıp, 2147 yaralı, 234 esir ve 346 hasta. Bu bedelin asıl nedeni Batı Bloğunun korumasına girmekti. DP'nin dış politika stratejisini Hüseyin Bağcı üç temel prensibe

¹¹ Özdemir, *Türkiye Cumhuriyeti*, a.g.e., s. 200-201; Akşin, a.g.e., s. 193.

¹² Ayşe Hür, "Türkiye'nin Kısa Bir Askeri Darbe Tarihi", *Radikal Gazetesi*, 23 Eylül 2012, s. 7; Erkanlı, a.g.e., s. 7.

¹³ Erkanlı, a.g.e., s. 7.

¹⁴ Hikmet Özdemir, *Cumhurbaşkanı Seçimleri Üzerinde Ordunun Olağan Dışı Rolü*, İz Yay., İstanbul 1994, s. 97; Feroz Ahmet, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, Bilgi Üni.Yay., İstanbul 2006, s. 135.

¹⁵ Özdemir, *Türkiye Cumhuriyeti*, a.g.e., s. 206.

¹⁶ Ali Denizli, *Kore Savaşı Uzaktaki Kahramanlar ve Zaferleri*, Başlık Yay., İstanbul 2010, s. 7.

dayandırmaktadır. Birincisi, Sovyet yayılmacılığının önlenmesi; ikincisi Batı ile ekonomik ve siyasal alanlarda ortak işbirliği; üçüncüsü de, Kıbrıs'ın tak-simi konusudur.¹⁷

DP iktidar olduktan sonra Amerika'nın Sovyet yayılmacılığını önlemek için giriştiği “yeşil kuşak” stratejisi kapsamında Türkiye, önemli miktarda nakdi ve malzeme yardımı almaya başladı. Özellikle Silahlı Kuvvetler, 1952 yılında NA-TO'ya girdikten sonra reorganizasyona tabi tutulmuş ve Prusya modelinden et-kilenen geleneksel yapıdan, NATO konseptine geçmeye başlamıştı. Bu yardım-lar aynı zamanda 2. Dünya Harbi nedeniyle daralan piyasaları canlandırmış ve birçok özel teşebbüsün yanında çok sonradan adına KİT (kamu iktisadi teşeb-büsleri) denilen kurumlar oluşturulmuş, tarımda orta çağ tekniği yerine Batı-dan getirilen modern makineler dönemi başlamıştır. 1950 yılına kadar 16.585 olan Traktör sayısı 1960'da 43.135'e, ekilen topraklar 14,5 milyon hektardan 25 milyon hektara, buğday üretimi 4 milyon tondan 8.5 milyon tona çıkarıldı.¹⁸

İktidarın gücünü elde eden DP, 27 Ocak 1954'de Atatürk ve devrim-leri aleyhinde faaliyetlerde bulunmak iddiası ile Millet Partisini kapattı.¹⁹ 1953'den itibaren Menderes liderliğindeki Demokrat Parti; mahkemeleri sadık elemanlarla doldurmayı mümkün kılmak için 25 yıllık hizmetlerini dolduran hakimleri emekli olamaya mecbur tuttu. Sıkı basın kanunları ile genel sorun-ların serbest bir şekilde tartışılması giderek yasaklandı. Üniversite profesör-leri siyasal partilerin yönetim kurullarında görev alma haklarından mahrum edildiler. Daha 1953'de hükümet, kendisinin en güçlü rakibi olan CHP'nin mallarından çoğunu müsadere etti. Demokrat Parti bundan sonra muhalefet partilerininin serbest seçim çalışmalarını imkansız hale getirdi. Örneğin ülkede bu maksat için yegane kolaylık olan devlet radyosundan onların faydalanma-larına hemen hemen engel olundu.²⁰

Bu uygulamalarına rağmen 2 Mayıs 1954 yapılan seçimleri DP; % 57.6 oy ve 502 milletvekili ile kazandı. CHP ise %35.4. ile 31 milletvekili, Cumhuri-yetçi Köylü Partisi %4.9 ile beş vekil çıkardı.²¹ İkinci iktidar döneminde DP, giderek muhalefete daha az tahammül göstermeye başladı. Bu dönemin en önemli olaylardan 6-7 Eylül 1955'de İstanbul'da yaşayan Rumlara karşı ya-pılan yağma ve kundaklamadır. Mithat Peri'nin Ekspres Gazetesi; “*Selanik'te Atatürk'ün evinde bomba patlatıldı*” manşeti ve Kıbrıs konusunda başlayan müzakerelerin çıkmaza girmesi bir anlamda bu olayların fitilini ateşlemiş ve hükümet olayları kontrol altına almayınca; İstanbul, İzmir ve Ankara'da sıkı-yönetim ilan etmek zorunda kalmıştı.²² Bu olaylar ve Menderes'in uygulama-

¹⁷ Hüseyin Bağcı, *Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası*, İmge Yay., Ankara 1990, s. 42.

¹⁸ Aydın Menderes-Taha Akyol, *Demokrasiden Darbeye Babam Adnan Menderes*, Doğan Kitap, İstanbul 2011, s. 13.

¹⁹ Ahmet, a.g.e., s. 137; Özdemir, *Türkiye Cumhuriyeti*, a.g.e., s. 212.

²⁰ Jacob Coleman Hurewitz, *Ortadoğu Siyaset: Askeri Boyutu*, Pall Mall Yay., Londra 1969, s. 216-217; Erdoğan Günel, *Türkiye'ye Demokrasinin Yüzyıllık Serüveni*, Karkuru Yay., İstanbul 2009, s. 133; Akşin, a.g.e., s. 217.

²¹ Günel, a.g.e., s. 126; Akşin, a.g.e., s. 216.

²² Ali İhsan Gögüş, *Hep İsmet Paşa'nın Yanında*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2008, s. 70; Özdemir, *Türkiye Cumhuriyeti*, a.g.e., s. 218.

ları konusunda çıkan anlaşmazlık neticesinden; Feridun Engin, Fuat Köprülü gibi önemli 19 milletvekili DP'den ayrıldı.²³ Hükümet, CHP'ye yönelik baskının dozunu arttırdı ve 1954 yılında CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek Sinop'ta tevkif edildi.²⁴ DP'ye milletvekili vermeyen Kırşehir cezalandırılarak ilçe yapıldı ve 1957 seçimleri öncesi tekrar il yapılmasına rağmen Osman Bölükbaşı buradan yeniden seçilince, bu kez seçilen cezalandırılarak, Meclis konuşmasından sonra dokunulmazlığı kaldırılan Bölükbaşı tutuklandı.²⁵

1957 yapılan seçimlerde kan kaybeden DP; % 47.7 oy oranı ile 424 milletvekili, CHP ise; % 40.82 oy oranı ile 178 milletvekili çıkardı.²⁶ 1957 seçimleri arifesinde yeni seçim kanunları koalisyonlara izin vermiyor, her hangi bir ilde çoğunluğu sağlayamayan partinin, bütün milletvekillerini kaybedeceği şartını getiriyordu.²⁷ Bu kanun en fazla oy alan partinin işine yarıyordu. DP iktidarının ilk iki döneminde özellikle ABD'den gelen yardımların kesilmesi, efsane-nin giderek sönmeye başlaması demektir. Menderes'in bunu dengelemek için bağımsız dış politika arayışı ile ağır sanayi konusundaki yatırımlar için Sovyetler Birliğine yönelmesi, Batı'nın klasik emperyal politikalarına uygun düşmemekteydi. Ayrıca içerde ve dışarıda, gerek kendi tercihiyle otokrat yönetimi ve gerekse muhalefetin giderek şiddetlenmesiyle Menderes Hükümeti, daha çok hata yapmaya ve hülasa otortinizmin dozunu arttırmayı bir çare olarak gördü. Giderek kutuplaşan iktidar ve muhalefet bloğu ülkeyi yay gibi germiştir. 1957 seçimlerinde Gaziantep olayları olarak tarihe geçen ve Cumhuriyet Meydanındaki yürüyüş ve gösteriden sonra CHP milletvekili adayları; Cemil Sait Barlas, Osman Bilen, Nail Bilen, Refik Danış ve Ali İhsan Göğüş tutuklandı.²⁸ İktidarın bu uygulamaları orduyu içiten içe kaynatmaktaydı, Kurmay Albay Talat Aydemir Hatıratların 'da; "1954'de DP karşıtı bir askeri darbe düşüncesindeki Kurmay subaylarla irtibatla olduğunu ve Mart 1957'de fiilen bir darbe örgütü kurmak için İstanbul Üsküdar'da toplandıklarını ve iş planlamasını yaptıklarını"²⁹ yazmıştır. Ordu içinde birbirinden haberdar birçok darbe yanlısı örgüt kurulmaya başlanmıştır, bu gruplar ile ilgili Kurmay Binbaşı Dünder Taşer'de; "ihtilalcularla muhalefet arasında birbirinden habersiz, mukavelesiz zurni bir hedef birliği meydana getiriliyordu"³⁰ demektir. Orhan Erkanlı da 1956'da Harp Akademisi'nde öğrenciyken gizli örgüte katıldığını yazmıştır.³¹

14 Temmuz 1958'de Irak'ta ordu askeri darbe yapılarak Nuri ve Faysal Sa-iti öldürdü ve bu olay Menderes Hükümetini çok etkiledi. DP iktidarına göre

²³ Özdemir, *Türkiye Cumhuriyeti, a.g.e.*, s. 219; Akşin *a.g.e.*'de; 19'ların istifasını "Basından gelen eleştirilere ağır ceza getirilmesine tepki sebebine bağlamakta ve 19'ların 1955'de Hürriyet Partisi'ni kurduğunu söylemektedir" s. 216.

²⁴ Göğüş, *a.g.e.*, s. 75.

²⁵ Göğüş, *a.g.e.*, s. 76.

²⁶ Ahmet, *a.g.e.*, s. 139; Akşin, *a.g.e.*, s. 218.

²⁷ Hurewitz, *a.g.e.*, s. 216-217.

²⁸ Göğüş, *a.g.e.*, s. 79.

²⁹ Talat Aydemir, *Talat Aydemir Hatıratım*, YKB Yay, İstanbul 2020, s. 22-28.

³⁰ Metin, *a.g.e.*, s. 45.

³¹ Erkanlı, *a.g.e.*, s. 14.

bu olay dışarıdan destekli yıkıcı bir faaliyetti. Muhalefete göre ise istibdat ve baskıya karşı bir ayaklanmadı.³² İktidar ve muhalefet bu olay üzerinden de atışmaya başlamış, DP içinde Irak benzeri bir senaryo kaygısı da ciddi olarak başlamıştı. Bu gergin günlerde 17 Şubat 1959'da İngiltere'ye giden Başbakan Adnan Menderes'in uçağı Londra yakınlarında düşmüş, 16 kişinin öldüğü kazada Menderes küçük yaralarla kurtulmuştu. Bu olay ülkedeki siyasi gerilimi bir nebze düşürmüştü de, bir süre sonra iktidar ile muhalefet bloğu arasındaki keskinleşme devam etmiştir.³³ Merkez-kenar çatışmasında araya girecek güçlü bir girişimci orta sınıfın bulunmayışı yüzünden kavga sürekli kızışacaktır. Ara sıra yaşanan bahar havaları gelip geçicidir.³⁴

Bir diğer önemli gerginlikte CHP'lerin "*Büyük Taarruz*" dedikleri İnönü'nün Ege Bölgesi gezisine sırasında, İnönü'nün Uşak'ta treninin önünün kesilmesi ve göstericiler tarafından atılan taşla başının kırılması, gerginliği biraz daha artırdı.³⁵ Ayrıca İnönü, Manisa ve İzmir'den sonra 4 Mayıs'ta İstanbul'a gelmiş ve Yeşilköy Havalimanı'ndan şehir merkezine giderken Topkapı'da önce trafik müdürü tarafından durdurulmuş ve sonra halkın saldırısına uğramıştır. Olaylara polis müdahale etmemiş, ancak o sırada Binbaşı Kenan Bayraktar'ın emriyle askerler müdahale etmiş ve İnönü kurtarılmıştı. Tüm olayların spontane bir gelişme mi yoksa iktidar tarafından yapılan bir planın bir parçası mı olduğu taraflar tarafından hala tartışılmaktadır.³⁶

DP'nin tahammülsüz iktidarı ve meclis çoğunluğuna dayanan göreceli gücü ile CHP hakkında; "*Silahlı ve tertipli ayaklanmalar hazırlamak*" suçlamasıyla Meclis Tahkikat Komisyonu kurmaya karar verdi.³⁷ 18 Nisan 1960'da Meclis Tahkikat Komisyonu'nun kabul edilmesi üzerine, TBMM Genel Kurulunda İnönü kürsüden şunları söyler; "*Arkadaşlar! Şartlar tamam olduğu zaman, millet için, ihtilal meşru bir haktır. Eğer bu yolda devam ederseniz, artık sizi ben de kurtaramam*"³⁸ CHP Genel Başkanı İnönü uyarılarını sürdürdü ve 27 Nisan 1960 günü TBMM toplantısında tekrar Tahkikat Komisyonu'nu hedef alınca, Meclis, İnönü'ye oniki oturum toplantılara katılmama cezası verdi. Kararı protesto eden CHP milletvekilleri Meclisten polis zoru ile uzaklaştırıldı.

Meclisteki bu gerilimler üzerine İstanbul Üniversitesinde 28 Nisan olaylar meydana geldi ve 29 Nisan'da olaylar Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesine sıçradı. İstanbul'daki olaylarda polis öğrencilere ateş açtı ve Turan Emeksiz isimli öğrenci öldü.³⁹ Turan Emeksiz'in polis kurşunuyla ölmesi ve İstanbul

³² Akşin, *a.g.e.*, s. 219.

³³ Günal, *a.g.e.*, s. 134-135.

³⁴ Menderes-Akyol, *a.g.e.*, s. 18.

³⁵ Göğüş, *a.g.e.*, s. 82; Günal, *a.g.e.*, s. 140; Akşin, *a.g.e.*, s. 221.

³⁶ Ali Necati Doğan, "Yakın Tarihimizin Utanç Veren Olayları: 27 Mayıs Darbesi 1960", *Blog Milliyet Gazetesi*, 7 Kasım 2009 (<https://blog.milliyet.com.tr/yakin-tarihimizin-utanca-veren-olaylari--27-mayis-darbesi--1960/Blog/?BlogNo=212490>)

³⁷ Akşin, *a.g.e.*, s. 221.

³⁸ Şevket Süreyya Aydemir, *İhtilalin Mantığı ve 27 Mayıs İhtilali*, Remzi Kitapevi, İst. 2000, s. 294.

³⁹ Ali Dikici, "27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi ve Türk Polisi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 89, Cilt 30 Yıl: 2014, s.17-27; Göğüş, *a.g.e.*, s. 87; Günal, *a.g.e.*, s. 142; Akşin, *a.g.e.*, s. 223.

Orman Fakültesi'nin 13 öğrencisinin yaralanması üzerine olayları kontrol etmek için DP ordu birliklerini göreve çağırdı. 28-29 Nisan olaylarında, polis göstericileri dağıtmak için ateş açarken, takviye için çağrılan ordu birlikleriyle öğrenciler arasında tam bir dayanışma yaşanmıştı. Polisin yakalayarak aske- re teslim ettiği öğrenciler askerler tarafından serbest bırakılıyordu.”⁴⁰

Menderes, otoritesini “*Vatan Cephesi*” adı verilen ve kendini eleştirenleri tecrit edip muhalefeti güçsüz bırakmayı amaçlayan bir ulusal cephe kura- rak, iyice güçlendirmek istedi. Cepheye katılmak istemeyenler “*yıkıcı*” olarak tanımlanarak, katılmayanların adları devlet radyosundan duyuruldu. Vatan Cephesi birlik getirmek yerine siyasi yaşamdaki kutupları derinleştirdi.⁴¹

2. Darbe Hazırlığı

Silahlı Kuvvetler içinde DP iktidarına karşı ilk gizli örgütlenme 1954 Ka- sım'ında Tuzla Uçaksavar Okulu'nda Yüzbaşı Orhan Kabibay ve Yüzbaşı Dünder Seyhan tarafından hazırlanmıştır.⁴² İkincisi ise; 1955'de Harp Akade- misi'nde öğrenime başlayan Dünder Seyhan'ın ve Binbaşı Faruk Güventürk ile Orhan Kabibay'nın yer aldığı, Yüzbaşı Orhan Erkanlı ve Yüzbaşı Suphi Gürsoytrak'ın sonradan katıldığı Harp Akademisi gizli örgütüdür. Bu örgütte Faruk Güventürk başkan olmuş ve 1956'da Binbaşı Necdet Üruğ (sonradan orgeneral, genelkurmay başkanı) ve Yüzbaşı Ahmet Yıldız'da katılmışlardır.⁴³

Ankara'da da; 1956'da Kurmay Binbaşı Talat Aydemir, Kurmay Yarbay Os- man Köksal Kurmay Binbaşı Sezai Okan ve Kurmay Binbaşı Adnan Çelikoğ- lu'nun içinde yer aldığı bir başka gizli örgüt oluşturuldu.⁴⁴ Bunlar dışında Proto- kol Başkanlığı Dairesi'nde Kurmay Binbaşı Sadi Koçaş ve Albay Kenan Esengin de bir örgüt kurdular.⁴⁵ Çankırı'da da Üsteğmenler; Muzaffer Özdağ ve Numan Esin'de bir gizli örgüt kurdular.⁴⁶ Bu gizli örgütler arasında en organize çalışa- nı Talat Aydemirin örgütü idi ki, 1956'da İstanbul'da Yüksek Komuta Akade- misi'nde öğrenime başlayan Talat Aydemir, burada çalışmasını hızlandırmış ve yeni katılanlarla genişlettiği örgütün başkanlığına kendisi, genel sekreterliğine de Ahmet Yıldız getirildi. Örgütün hazırladığı tüzük özetle şöyleydi; “*sadece örgüt üyesi birini yeni üyeliğe teklif edecek ve kefli olacak, generaller örgüte alınmaya- cak, ordudaki kilit noktalar ele geçirilecekti.*”⁴⁷ Örgüt Hava ve Deniz kuvvetleri ile temas kurarak darbe yanlısı subayları örgüte almaya çalıştı. Örgüt ayrıca CHP le de temas kurarak darbe yanlısı ve mevcut durumdan şikâyetçi olan siyasilerle

⁴⁰ Görmüş, *a.g.e.*, s. 22.

⁴¹ Ahmet, *a.g.e.*, s. 140.

⁴² Örsel Öymen, *Bir İhtilal Daha Var, (1908-1980)*, İstanbul 1986, s. 156; Özdemir, Türkiye Cum- huriyeti, *a.g.e.*, s. 220.

⁴³ Metin, *a.g.e.*, s. 42-43; Ümit Özdağ, *Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri - 27 Mayıs İhtilali*, Boyut Yay., İstanbul 2004, s. 76-79; Erkanlı, *a.g.e.*, s. 14; Ahmet Yıldız, *İhtilalin İçinden Anılar, Değerlendirmeler*, Alan Yay., İstanbul 2001, s. 83.

⁴⁴ Talat Aydemir, *a.g.e.*, s. 15; Metin, *a.g.e.*, s. 51; Özdağ, *a.g.ç.*, s. 79-81.

⁴⁵ Özdağ, *a.g.ç.*, s. 79-81.

⁴⁶ Özdağ, *a.g.ç.*, s. 99-100.

⁴⁷ Talat Aydemir, *a.g.e.*, s. 17-18; Metin, *a.g.e.*, s. 51; 54-56.

bağ kurmaya başladı. Talat Aydemir Hatıratım da; “1957’de kendisinin teklifi ile *Kurmay Albay Alpaslan Türkeş’in ihtilal komitense alındığını*”⁴⁸ yazmıştır.

Ordu içindeki örgütler, 1957 Ağustosunda Talat Aydemir’in Paris’teki görevinden dönmesinden sonra bir dizi toplantılar yaparak Birleşik Gizli Örgütü oluşturdular.⁴⁹ Başkanlığına Faruk Güventürk, Genel Sekreterliğine ise Talat Aydemir getirildi. Örgütün kararına göre genel seçimler beklenecek, DP kazanır ve olumsuz icraatlarına devam ederse, müdahale edilecekti.⁵⁰

1960 askeri darbesi ile ilgili yazılan eserler incelendiğinde ordu içindeki örgütlere katılımın fazla olmasının diğer nedeni de; yüksek enflasyonun memur maaşları üzerindeki baskısı ve özellikle subayların alım gücünün düşmesi ile orduda DP iktidarına karşı duyulan öfkedir.⁵¹

Ordu içindeki bu hareketlilikten muhtemelen haberdar olan Menderes, hem ordunun desteğini alacağını hem de olası bir darbeyi önleyeceğini düşünerek, 1957 seçimlerinde DP listelerinden; Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Nurettin Aknoz’u, Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Fevzi Uçaner ve Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Sadık Altınca’nı aday gösterdi. Menderes için, Türk Silahlı Kuvvetlerinin yeniden düzenlenmesi bir öncelik değildi. Mevcut durumu korumaktan ve yüksek rütbeli subaylarla ters düşmemekten memnundu. İçlerinden en önde geleni Pentagon’da iyi tanınan Orgeneral Nuri Yamut olmak üzere bazı önemli generalleri partisine kazandırmaya çalıştı. Menderes böyle yüksek rütbeli subaylar DP yandaşı olunca, İnönü taraftarı generallerden gelecek bir tehditten muaf olacağını düşünüyordu.⁵²

Silahlı Kuvvetler içinde artık askeri bir darbe yapacak güce erişen örgütler, başlangıçta İsmet İnönü ile temasa geçmiş, İnönü’nün soğuk bakması nedeniyle, Aralık 1957’de komite adına Faruk Güventürk, Milli Savunma Bakanı Şemi Ergin’in ağızını yokladı. Ergin de “*Ben bir basit avukatım, bir ihtilala liderlik edecek adam değilim, böyle bir şeyle uğraşamam*” yanıtını vererek aradan çekildi. Dikkati çeken husus, ne İnönü’nün ne de Ergin’in ihtilalçı subayları üstlerine ya da adli makamlara bildirmeyi düşünmemeleriydi.⁵³

21 Aralık 1957 günü Binbaşı Samet Kuşçu, ordu içindeki gizli örgütlerin hükümete karşı darbe hazırlığı içinde oldukları bilgisini dolaylı yollardan Başbakan Menderes’e bildirdi. Orhan Erkanlı yayınladığı anılarında; “*çok tedirgin olduklarını her an tutuklanabileceklerini, sorgulanan ve işkence gören arkadaşlarının örgütü ele vermediğini ve toplantılara ara verdiklerini*” yazmıştı⁵⁴. Cemal Madanoğlu’da anılarında; “*dokuz subay olayında ben aradım onları, hepsi telaş içindeydi.*”⁵⁵ Başbakan ve hükümetin bu bilgileri yeterince ciddiye almaması

⁴⁸ Talat Aydemir, *a.g.e.*, s. 48.

⁴⁹ Orhan Erkanlı, *Anılar, Sorunlar, Sorumlular*, Baha Matb., İstanbul 1982, s. 13.

⁵⁰ Talat Aydemir, *a.g.e.*, s.15; Metin, *a.g.e.*, s. 51; Özdağ, *a.g.ç.*, s. 93-99.

⁵¹ Günal, *a.g.e.*, s. 134-135; Özdemir, *Türkiye Cumhuriyeti*, *a.g.e.*, s. 226; Metin, *a.g.e.*, s. 99; Erkanlı, *a.g.e.*, s. 11.

⁵² Ahmet, *a.g.e.*, s. 141.

⁵³ Hür, *a.g.m.*

⁵⁴ Erkanlı, *a.g.e.*, s. 14-15.

⁵⁵ Cemal Madanoğlu, *Korgeneral Cemal Madanoğlu’nun Anıları Doğu Perinçek’in Sunumuyla*, Der-

ile sadece Milli Savunma Bakan'ı değiştirildi ve Ethem Menderes MSB oldu. Samet Kuşçu'nun verdiği bilgilerle doğrultusunda aralarında Güventürk'ün olduğu dokuz subayı yargılayan Tuğgeneral Cemal Tural (sonradan Genelkurmay Başkanı) sanıkları berat ettirerek Samet Kuşçu'yu "iftira" suçundan iki yıl ile cezalandırdı.⁵⁶ Sonraki yıllarda Celal Bayar ile yapılan röportajda; Bayar; "gerçekten 9 subay olayı iyi değerlendirilmiş olsaydı 27 Mayıs olmazdı bana bu olayın dışında Ordu'nun iç künyesi hakkında bilgi verilmemişti"⁵⁷ demişti.

Dokuz Subay Olayı'nın bu şekilde bitmesi darbecileri cesaretlendirmişti. Bir süre sonra Alparslan Türkeş, Sadi Koçaş, Orhan Kabibay ve Sezai Okan, 2. Birleşik Örgüt'ü kurdular.⁵⁸ İhtilalın liderliği için 3. Ordu Komutanı General Necati Tarcan'ı düşünüyorlardı⁵⁹ ama onun ölümü üzerine komite içinde 'Faik Bey' diye anılan Cemal Gürsel'le NATO toplantısı için bulunduğu Almanya'da Kurmay Albay Sadi Koçaş vasıtasıyla temas kuruldu. Gürsel, üç ay içinde seçime gidilmesi şartıyla, liderliği kabul etti.⁶⁰ Örgüt içinde oldukça aktif olan Sadi Koçaş⁶¹, darbeyi başarmak için Kara Kuvvetleri Kurmay Şubesi'ne Osman Köksal'ın, atanmasını önerdi ve Gürsel'de bu atamayı yapınca, örgüt artık kilit noktalara kendi adamlarını yerleştirecekti.⁶² Bu olaylar orduda bir anlamda açığa çıkan gizli örgütlenmeleri tasfiye edileceğine, tüm gizli örgütlerin güçlerini birleştirmesine yaradı.⁶³

Bu dönem ordu içindeki örgütler giderek çoğalmış, muhtemel müdahalede geride kalmamak ve vatanperverlik nişanesi yarışı başlamıştı. Bunlardan biri de, Muzaffer Karen'in içinde olduğu örgütün, 29 Ekim 1959 Cumhuriyet Bayramı törenleri sırasında darbe yaparak şeref tribünündeki siyasileri tutuklama planıdır. Plan, örgütün 14 ret, 6 kabul oyu ile uygulamaya konmamış, duyulması üzerine Karen ve birkaç kişi Ankara dışına tayin edilmişti.⁶⁴

Ordu içindeki müdahaleci gruplar İnönü'nün darbeye soğuk bakmasına rağmen kendisiyle teması kesmemiş ve bir an önce DP iktidarına son vermek istemişlerdi. Ancak İnönü'nün açık desteğini alamayınca darbe erteleniyordu. CHP hakkında Meclis Tahkikat Komisyonu'nun kurulması üzerine, 28 Nisan 1960'da İstanbul Üniversitesinde (27 Mayıs darbesinde harekâtın İstanbul ayağını Kurmay Binbaşı Şefik Soyuyüce planladığını daha sonra açıklamıştır)⁶⁵ ve 29 Nisan'da Ankara'da çıkan öğrenci olayları "Kanlı Perşembe" olarak isimlendirilmişti. DP'nin bu illerde sıkıyönetim ilanına rağmen öğrenciler hep

leyen Halim Tugay Madanoğlu, Kaynak Yay., 2. Baskı, İstanbul 2021, s. 312.

⁵⁶ Talat Aydemir, *a.g.e.*, s. 52.

⁵⁷ Cüneyt Arcaayürek, *Derin Devlet 1950-2007*, Detay Yay., 5. Baskı, İstanbul 2007, s. 104.

⁵⁸ Cumhur Utku, *14'lerden Suphi Karahan'a İhtilal Mektupları*, Kaynak Yay., İstanbul 2006, s. 143.

⁵⁹ Kurtuluş Kayalı, *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs-12 Mart*, İletişim Yay., 7. Baskı, İstanbul 2018, s. 64.

⁶⁰ Ayşe Hür, *a.g.m.*

⁶¹ 14 Mart 1971 Askeri Muhtırası'ndan sonra kurulan Nihat Erim Hükümeti'nin Başbakan Yardımcılığı yaptı.

⁶² Uktu, *a.g.e.*, s. 123.

⁶³ Özdemir, *Türkiye Cumhuriyeti*, *a.g.e.*, s. 224-225.

⁶⁴ Özdemir, *Türkiye Cumhuriyeti*, *a.g.e.*, s. 226-227.

⁶⁵ Dikici, *a.g.m.*, s. 17.

bir ağızdan Gazi Osman Paşa'nın kahramanlığı için yazılan Plevne Marşı'nın değiştirilmiş hâli olan; Olur mu böyle olur mu şarkısını söylüyorlardı.

*“Olur mu, böyle olur mu?
Kardeş kardeşi vurur mu?
Kahrolası diktatörler
Bu dünya size kalır mı?”*⁶⁶

Bu olaylarda polisler “Kahrolsun diktatörler”, “Hürriyet isteriz” sloganları atan öğrencileri dağıtmaya çalışırken, “Türk ordusu çok yaşa” sloganı atan öğrenciler ile askerler arasında dayanışma yaşanmış ve askerler polislerin teslim ettikleri öğrencileri serbest bırakmışlardı.⁶⁷ Ali Fuat Başgil de anılarında Mayıs ayında; “Profesörlerle avukatlar her zaman olduğu gibi CHP'lilerin kışkırtmasıyla siyah cübbelerini giyerek İstanbul sokaklarında sessiz bir yürüyüş yapmışlardı.”⁶⁸ demekteydi. 21 Mayıs'ta Harp Okulu öğrencileri bir yandan Atatürk Bulvarı'nda sessiz yürüyüş yapmış⁶⁹ ve öte yandan 20 Mayıs'ta Türkiye'yi ziyaret edecek Hindistan Başbakanı Nehru'yu karşılamak için Esenboğa'dan şehir merkezine gitmek için aynı arabaya binecek olan Menderes'i Nehru'nun yanından kaçırmayı planlamışlardı. Ancak yabancı misafir varken bu tür hareketlere girişmenin dış dünyaya karşı olumsuz etki yaratacağı kanaatine varılarak plan reddedilmişti.⁷⁰ Olayların ve yönetimin kontrolünü kaybeden Menderes, 29 Nisan gecesini Çankaya Köşkü'nde beşli zirvede Bakanlar Kurulu'nun istifasına ikna olmuştu ancak Bayar kabul etmedi.⁷¹

Tüm bu gelişmeler yaşanırken 3 Mayıs 1960'ta Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Cemal Gürsel, Milli Müdafaa Vekili Ethem Menderes'e bir mektup iletmış ve Kara Kuvvetleri Kumandanlığı Karargâhına da veda mesajı göndermişti. Gürsel mektubunda; “Cumhurbaşkanı istifa etmeli, bazı bakanlar değiştirilmeli, büyük şehirlerin vali ve emniyet müdürleri görevden alınmalı, son çıkan tahkikat kanunu iptal edilmeli vs.”⁷² Bu mektup üzerine Gürsel üç ay zorunlu izne gönderilmiş ve sonrasında da emekli edilmek istenmişti. J.C.Hu-rewitz ise Gürsel'in mektubunu şöyle yorumlar;

⁶⁶ Doğan, a.g.m.

⁶⁷ MBK Almanak, Özel Yay., Ankara 1961, s. 30.

⁶⁸ Ali Fuat Başgil, 27 Mayıs İhtilali ve Sebepi Görüp Yaşadıklarım, Yağmur Kitapevi, 4. Baskı, İstanbul 2008, s. 138.

⁶⁹ Başgil, a.g.e., s. 139; “Harp Okulu öğrencilerinin sessiz yürüyüş yaptığı günün akşamı Genelkurmay Başkanı Rüştü Erdelhun yanında bir grup subayla beraber okul komutanı General Sıtkı Ulay ile görüşmeye gider ve ona:

- Bu disiplinsizlik kabul edilemez. Suçluları cezalandırmalısınız.

- Hayır Generalim, öğrencilerimi cezalandırmaktansa istifa etmeyi tercih ederim.

Bu ret karşısında geri adım atan Erdelhun, öğrencileri paylamak ve nasihat etmekle yetindi. Has askerler bunu zaaf olarak değerlendireceklerdir” Başgil, a.g.e., s. 167.

⁷⁰ Doğan, a.g.m.; Görmüş, a.g.e., s. 22.

⁷¹ Başgil, a.g.e., s. 138

⁷² Menderes-Akyol, a.g.e., s. 25; Güral, a.g.e., s. 142-143.

“Milli Birlik Komitesi lideri Orgeneral Cemal Gürsel, 1957’den itibaren hükümetin öğrenci gösterilerine polis sevk etmesini ve ordunun dahili siyasi amaçlarla kullanılmasına hükümet nezdinde protesto ettiği için görevinden ayrılmaya zorlandı.”⁷³

Gürsel’in veda mektubundan sonra liderini yitiren gizli örgüt, önce İkinci başkanı Cevdet Sunay’a başvurmuş fakat olumlu yanıt alamayınca 1. Ordu ve sıkıyönetim Komutanı Fahri Özdilek’e başvurmuş fakat ne olumlu ne de olumsuz yanıt alabilmişti. Orhan Kabibay Kore’den tanıdığı “*argo bir adam*” olan Kara Kuvvetleri Lojistik Başkanı Tümgeneral Cemal Madanoğlu’nu liderlik önermiş fakat Madanoğlu şu şekilde tereddütünü dile getirmiştir: *‘Ulan biliyorsun bende t..... var, kafa yok’* Orhan Kabibay da düşünmesi için 24 saat izin vermiş ve süre dolduğunda Madanoğlu şu yanıtı vermiştir: *‘Ulan, erkeklik öldü mü, örgütünüze girmeyi kabul ediyorum!’⁷⁴* 27 Mayıs 1960’da fiili müdahale sürecinin en yüksek rütbeli subayı Tümgeneral Cemal Madanoğlu olmuştur.⁷⁵

Darbe söylentilerinin tavan yaptığı 24 Mayıs 1960 günü akşamı Başbakan Adnan Menderes, Ankara’da evinin balkonundadır, Başbakan, yanında bulunan Mükerrer Sarol’a ve İçişleri Bakanı Namık Gedik’e hitaben az ileride nöbet tutan askeri işaret ederek şunları söyler; *“İhtilal olacakmış bir teranedir tutturmuşlar. İhtilal, ihtilal. Şu karşımızda masum masum bizi korumak için sabaha kadar nöbet bekleyen Mehmetçik mi bize ateş edecek? Bunlar mı karşı çıkacaklar? Biz ne yaptık bu Mehmetçiklere, ne günah işledik?”⁷⁶* İşlenmemiş günahların bedeli, merhum Başbakan Menderes’ten tahsil edilecektir. Ali Fuad Başgil hatıralarında darbeye giden süreci şu başlıklar altında kaleme almıştır; *“Demokrat Parti’nin düşüşü ve hatalar, Muhalefetin sinsî manevraları, Bazı aydın çevrelerin ihaneti, Açık arttırılmaya çıkarılmış basın.”⁷⁷*

3. Darbe

Ordu içindeki gizli örgüt (birleşik grup) askeri müdahale için gün saymakta ve müdahalenin mutlak başarısı için alınan kararlar neticesinde Başkent Ankara’yı ele geçirmek için Tümgeneral Selahattin Kaplan komutasındaki 28. Tümen, Tuğgeneral Yusuf Demirdağ komutasındaki Zırhlı Eğitim Merkezi (Etimesgut), Süvari Yarbay Reşit Çölok komutasındaki 43. Süvari Alayı, Binbaşı Hakkı Bozkaya komutasındaki Tank Taburu (Harp Okulu arkası) gibi birliklerin ikna edilmesi ya da etkisizleştirilmesi gerekiyordu.⁷⁸

23 Mayıs Pazartesi günü harekât tarihi 25 Mayıs 1960 olarak kararlaştırılmış ve parolalar belirlenmişti. Zamanında gerçekleşirse “*Dündar Seyhan’ın oğlu sınıfını geçti*”, 27 Mayıs’a ertelendiği takdirde “*Dündar Seyhan’ın oğlu bü-*

⁷³ Hurewitz, *a.g.e.*, s. 221.

⁷⁴ Madanoğlu, *a.g.e.*, s. 312; Doğan, *a.g.m.*; Başgil, *a.g.e.*, s. 154-157; Metin, *a.g.e.*, s. 65.

⁷⁵ Güral, *a.g.e.*, s. 144.

⁷⁶ Mükerrer Sarol, *Bilinmeyen Menderes*, Kervan Yay., İstanbul 1983, s. 1085 nakil Özdemir, *Türkiye Cumhuriyeti*, *a.g.e.*, s. 227.

⁷⁷ Başgil, *a.g.e.*, s. 165-180.

⁷⁸ Doğan, *a.g.m.*

tünlemeye kaldı” şeklindeydi. 27 Mayıs’ta darbe yapmaya karar veren Birleşik Grup, darbenin son detaylarını planlamak için 26 Mart saat 23.15’de Harp Okulu Komutanı’nın odasında toplandı. General Madanoğlu’nun isteğiyle son kez “Askeri bir diktatörlük kurmayacağız” yemini edildi.⁷⁹

İkinci parola tarihi olan 27 Mayıs 1960 sabah saat 3.15’te; piyade birlikleri ve süvari grubu, 3.30’da tanklar hareket etti. Kışlalarından çıkan askeri birlikler, Ankara’nın önemli devlet kuruluşları; TBMM, Başbakanlık, Çankaya Köşkü, Valilik, Emniyet Müdürlüğü, Kuvvet Komutanlıkları, Devlet Radyosu ve ana yolları kontrol altına aldılar. Saat 4.36’da Albay Alparslan Türkeş tarafından radyoda okunan ilk bildiri ile darbe bütün Türkiye ve dünyaya duyuruldu.⁸⁰ Bu bildirin başlangıç cümleleri şöyleydi;

“Aziz vatandaşlar, bugün demokrasimizin içine düştüğü buhran ve son müessif hadiseler dolayısıyla ve kardeş kavgasına meydan vermemek maksadıyla Türk Silahlı Kuvvetleri memleketin idaresine el koymuştur.”⁸¹

Müdahaleyi 38 kişilik bir cunta gizlice hazırlamış ve bir darbe şeklinde gerçekleştirmişti.⁸² İlk olarak Tuğgeneral Yusuf Demirdağ evinden alınıp Harp Okulu’na getirilmiş ve nezarethaneye kapatılmıştı. Genelkurmay Başkanı, Kuvvet Komutanları, Ankara Valisi ve Belediye Başkanı, DP vekilleri tevkif edilerek Harp Okulu’na götürülmüştü.⁸³ Daha sonra Refik Koraltan getirilmiş ve 2. Ordu Komutanı Orgeneral Suat Kuyaş da enterne edilmişti. Celal Bayar Çankaya Köşkünde, Veteriner Tuğgeneral Burhanettin Uluç, Topçu Yarbay Abdullah Tardu, Kurmay Albay Sami Küçük tarafından gözaltına alınmıştı. İstanbul’da darbeye görevli olan bazı subaylar yanlışlıkla tevkif edilmiş⁸⁴, komite üyelerinden Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı komutanı Kurmay Albay Osman Köksal da yanlışlıkla içeriye kapatılmıştı.⁸⁵

Adnan Menderes Eskişehir’den Konya’ya gitmek üzere Kütahya’ya geçtiğinde Keşif Tabur komutanı Agasi Şen ve Muhsin Batur tarafından gözaltına alınmış ve Ankara’ya getirilmişti.⁸⁶ Darbenin ilk günü; Bayar, Menderes, Refik

⁷⁹ Utku, a.g.e., s. 108 “MBK Üyesi Suphi Karahan’ın 25-30 Mayıs 1990 da *Cumhuriyet Gazetesinde* yayınlanan mektubu”

⁸⁰ Abdullah Uraz, *1970 Siyasi Buhranı ve İç Yüzü*, Son Havadis Yay, İstanbul 1970, s. 14; TRT Arşivi <https://www.facebook.com/watch/?v=720113422055291>; Doğan, a.g.m.; Güral, a.g.e., s. 146-147.

⁸¹ “Türk Silahlı Kuvvetlerimiz Bütün Yurtta idareyi fiilen ele aldı”, *Hürriyet Gazetesi*, 27 Mayıs 1960, Manşet; “Hükümetten Kurtuldu”, *Vatan Gazetesi*, 27 Mayıs 1960, Sür Manşet; “İdare Ordu’da”, *Milliyet Gazetesi*, 27 Mayıs 1960, Sür Manşet; “Türk Silahlı Kuvvetleri Bütün Memlekette İdareyi Ele Aldı”, *Ulus Gazetesi*, 27 Mayıs 1960, Sür Manşet; “Kahraman Türk Ordusu Bütün Memlekette Dün Gece Sabaha Karşı idareyi Ele Aldı” *Cumhuriyet Gazetesi*, 27 Mayıs 1960, Sür Manşet; “Ordu İdareyi Ele Aldı”, *Vatan Gazetesi*, 27 Mayıs 1960, Sür Manşet; “Silahlı Kuvvetler muvakkat İdareyi ele aldı”, *Son Havadis Gazetesi*, 27 Mayıs 1960, Sür Manşet; Osman Ağır, *Türkiye’de Askeri Darbeler Karşısında Siyaset Kurumunun Tutumu, Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 15, Özel Sayı, 1-26, Yıl 2018, s.16; Ahmet, a.g.e., s. 147.

⁸² Hasan Tunç, “Türkiye’de Askeri Darbeler, Muhtıralar ve Sivil Toplum Kuruluşlarının Tepkisi”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1-2, 125-164, Yıl 13.06.1998, s. 135.

⁸³ Erkanlı, a.g.e., s. 79-81.

⁸⁴ Erkanlı, a.g.e., s. 80.

⁸⁵ Nilüfer Bayar, *27 Mayıs Darbesi ve Bizler*, Timaş Yay., İstanbul 2014, s. 137.

⁸⁶ Muhsin Batur, *Anılar ve Görüşler Üç Dönemin Perde Arkası*, Milliyet Yay., 4. Baskı, İstanbul 1985, s. 84.

Koraltan, Fatin Rüştü Zorlu ve Başbakanlık Müsteşarı Ahmet Salih Korur ve diğer hükümet üyeleri Harp Okulunda, tutulmuşlardı.⁸⁷ Genelkurmay Başkanı Orgeneral Rüştü Erdelhun tutuklamaya giden üstteğmen tarafından tokatlanmış, yargılanırken rütbeleri sökülümüş ve erlere tekmlil verdirilmişti. İstiklal Savaşı kahramanlarından Ali Fuat Cebesoy Paşa, Eski Genelkurmay Başkanı Emekli Orgeneral Nuri Yamut (tutuklandıktan sonra sık sık hakarete ve dayğa maruz kalır ve 2 ay sonra hapiste vefat eder) ve Kore gazisi Tahsin Yazıcı da tutuklananlar arasındaydı.⁸⁸ Kabinenin tamamına istifa ettirilmiştir, sadece eski komitacı Bayar direnmiştir.

Darbeyi başaran gizli örgütler, darbenin lideri olarak Cemal Gürsel'i tayin etmişlerdi ve Gürsel, İstanbul Yeşilköy Askeri Havaalanı'ndan kalkan C-47 uçak ile kendisini almak için giden Komite Üyesi Muzaffer Özdağ nezaretinde İzmir Karşıyaka Bostanlı'daki evinden alınıp saat 11.30'da Ankara'ya Harp Tarih binasına getirilmiş ve saat 16'da radyoda konuşma yapmıştı.⁸⁹

Darbeyle; TBMM, Başbakanlık, Bakanlıklar, Kuvvet Komutanlıkları, Emniyet ve Valilikler ile Çankaya Köşkü'ne el konmuş, buradaki yetkililer tutuklanmıştı. İstanbul ve diğer büyük iller de durum aynı idi ve tüm ülkede sıkıyönetim ilan edilerek sokağa çıkma yasağı başladı. Buna rağmen Ankara'da sokaklara çıkan halkın bir kısmı cuntacıları omuzlara alarak sevinç gösterileri düzenledi. TBMM fesholdu ve siyasi partilerin faaliyetleri yasaklanırken, üniversitelerin açılacağı ilan edildi.⁹⁰ Darbeciler, tıpkı Enver Paşa'nın Bab-i Ali Baskını sonrası gibi devlet mekanizmasının nasıl çalıştırılacağı ve devam ettirileceği konusuna hazır değillerdi. Ana ağırlığı genç subaylardan oluşan cuntacılar, liderlik yapması için Cemal Gürsel'i İzmir'den getirmiş olmakla birlikte kendi içlerinde homojen yapı arz etmediklerinden, kuracakları yeni yapı için bazı anayasal değişiklikler dışında, ciddi bir yol haritasına sahip değillerdi. Darbe başarılı olmuş, karar merciinde yer almak için özellikle Ankara'da görevli subaylar arasında ön sıralarda yer alma yarışı başlamıştı. Örneğin gizli örgütlenmede önemli katkısı olan Talat Aydemir, Sadi Koçaş yurtdışında olduklarından karar verici ekibin içine girememişti.⁹¹ Darbe için kurulan gizli örgütlerde yer almayan birçok subay o sırada Başbakanlıkta yapılan darbecilerin toplandığı salonuna hücum etmiş, darbeye fiilen görevli olanlar ancak silahlarını çekerek toplantı salonuna girebilmişlerdir. Ayrıca rastgele yapılan tutuklamaların kimin kararı veya iradesi ile yapıldığı açık değildi. Birinin tutuklandığını diğeri serbest bırakıyordu. İlk gün tutuklanan birçok DP milletvekili Cemal Madanoğlu'nun talimatı ile serbest bırakılmış ancak daha sonra tekrar tutuklanmışlardı. Darbeci gruptaki subaylardan bir kısmı İnönü veya CHP ile temasa geçmiş bir kısmı da bağımsız hareket etmeyi seçmişti. Darbe'den sonra Türk Basınının da; Ulus, Milliyet, Cumhuriyet, Vatan, Havadis Gazeteleri;

⁸⁷ Doğan, *a.g.m.*; Güral, *a.g.e.*, s. 146.

⁸⁸ Doğan, *a.g.m.*

⁸⁹ Erkanlı, *a.g.e.*, s. 293-295; Doğan, *a.g.m.*; Güral, *a.g.e.*, s. 146.

⁹⁰ "Büyük Millet Meclisi feshedildi", *Milliyet Gazetesi*, 28 Mayıs 1960, Sür Manşet; "B.M. Meclisi fesholdu, Parti faaliyetleri yasak edildi, üniversiteler açılacak," *Hürriyet Gazetesi*, 28 Mayıs 1960, Manşet; "Meclis feshedildi, yeni anayasa ve demokratik müesseselerin kurulma hazırlığına başlandı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 28 Mayıs 1960, Manşet.

⁹¹ Talat Aydemir, *a.g.e.*, s. 68; Erkanlı, *a.g.e.*, s. 23.

“Kardeş kavgasına son verildiğini, asayişin bittiğini, ekonominin rayına oturduğunu, antidemokratik uygulamalar son verildiğini, düzenin sağlandığını, adaletin getirildiğini” yazmışlardı.⁹²

Müdahalenin yapıldığı gün itibarıyla en güçlü adam konumundaki Tümgeneral Cemal Madanoğlu ilk günü şöyle anlatır; *“Ne yapacağız yahu”* diyorum. 5-10 subayla koca devleti nasıl hale yola sokacağız. Bütünüyle bu düşünce kafamda. Bu düşünceyle geziniyorum. Adeta neşem kaçtı. İçimde bir ışık çaktı sanki. ‘Tamam’ dedim. ‘Ben şimdi profesörleri çağırırım ve onlara o ihtilal heyecanı ile bir Kurucu Meclis kurdururum’ dedim.⁹³ Subayların çoğu *“adil ve hür”* bir seçim yaparak kışlalarına dönme ve iktidarı politikacılara bırakma fikrindeydiler.⁹⁴ Ancak özellikle Hukuk Profesörleriyle de yapılan bu toplantının sonunda, hocaların teklifi ile Milli Birlik Komitesi oluşturulması ve yine onların teklifi ile Devlet Reis’inin de askerlerden olması öngörülmüştü.⁹⁵ Üniversite cennahından gelen bu teklif askeri kesimde kabul görmüştü. Bunun üzerine *‘Milli Birlik Komitesi’* adıyla TBMM yerine yasama yetkisini kullanmaya yetkili tamamıyla askerlerden kurulu 38 kişilik bir organ kuruldu.⁹⁶ Bu organın başındaki Orgeneral Cemal Gürsel hem devlet başkanlığı hem de hükümet başkanlığı görevini üstlenmişti. MBK şunlardan oluşuyordu; Orgeneral Cemal Gürsel, Orgeneral Fahri Özdilek, Tümgeneral Cemal Madanoğlu, Tuğgeneral Sıtkı Ulay, Alb. Ekrem Acuner, Alb. Mucip Ataklı, Alb. Osman Köksal, Alb. Fikret Kuytak, Alb. Sami Küçük, Alb. Haydar Tunçkanat, Alb. Alpaslan Türkeş, Alb. Muzaffer Yurdakul, Yb. Rafet Aksoylu, Yb. Fazıl Akkoyunlu, Yb. Orhan Kabibay, Yb. Mustafa Kaplar, Yb. Suphi Karaman, Yb. Sezai Okan, Yb. Ahmet Yıldız, Bnb. Emenullah Çelebi, Bnb. Orhan Erkanlı, Bnb. Vehbi Ersu, Bnb. Suphi Gürsoytarak, Bnb. Kadri Kaplan, Bnb. Muzaffer Karan, Bnb. Mehmet Özgüneş, Bnb. Şükran Özkaya, Bnb. Şefik Soyuyüce, Bnb. Dündar Taşer, Yzb. Münir Köseoğlu, Yzb. Selehattin Özgür, Yzb. Rifat Baykal, Yzb. Ahmet Er, Yzb. Numan Esin, Yzb. Kamil Karavelioğlu, Yzb. Muzaffer Özdağ, Yzb. İrfan Solmazer.⁹⁷

Komitede 5 general, 8 Albay, 7 Yarbay, 10 Binbaşı, ve 8 Yüzbaşı bulunuyordu. Bu üyelerden ilerde değineceğimiz Alpaslan Türkeş’in içinde olduğu 14’er Milli Birlik komitesinden atılacaktır. Hurewitz’e göre; *“Atatürk döneminde devrimlere büyük destek veren kent aydın ailelerden gelen subaylar, siyasete kişisel amaçları nedeniyle atılmamışlardır. Onlar bir siyasi hastalık olduğuna inandıkları hususları kesinlikle silip atmak maksadıyla bu eyleme başvurmuşlardır”⁹⁸* demektedir. Darbeciliğin gerekçesi hastalığı tedavi etmek

⁹² Ebru Gençalp, “27 Mayıs 1960 Darbesi ve Basındaki Yansımaları”, *Adnan Menderes Üniversitesi Uluslararası Darbeler Sempozyumu*, 2017, s. 345.

⁹³ Güral, *a.g.e.*, s. 147.

⁹⁴ Ahmet, *a.g.e.*, s. 148.

⁹⁵ M. Ali Birand - Can Dündar - Bülent Çaplı, *12 Mart: İhtilalin Pençesinde Demokrasi*, 9. Baskı, İmge Kitapevi, İstanbul 2008, s. 228-230; Güral, *a.g.e.*, s. 148.

⁹⁶ Erkanlı, *a.g.e.*, s. 25.

⁹⁷ Hulusi Turgut, *Türkeş’in Anıları Şahinlerin Dansı*, ABC Yay., İstanbul 1995, s. 200-201; Erkanlı, *a.g.e.*, s. 33-34; Güral, *a.g.e.*, s. 149.

⁹⁸ Hurewitz, *a.g.e.*, s. 219-221.

mi? yoksa iktidarın nimetlerini devretmek istemeyenlere alet olmak mı? Bunu zaman gösterecekti.

Genellikle yarbay, albay gibi orta rütbedeki subaylar, 27 Mayıs 1960 günü, siyasallaşan üst komuta kademesini de karşılarında alarak yönetimi ele geçirmişler ve kendi içlerinden kurdukları bir komite aracılığıyla yasama ve yürütme görevini üstlenmişlerdir.⁹⁹ Bunu engelleyemeyen DP'nin de bu darbenin başarılı olmasında önemli oranda sorumlu olduğu değerlendirilmektedir. Çünkü dokuz subay olayından haberdar olmasına karşın arkasındaki halk desteğine güvenerek halkın algısının bir anda değişebileceği gerçeğini unutan, aşırı özgüven içerisinde davranan ve ciddi bir önlem almayan¹⁰⁰ Menderes'in önemli hataları olmuştur. Bu hataları merkez-çevre çatışması bağlamında ele almak daha aydınlatıcı olabilir. Merkez yani devlet, yani CHP+Ordu+Bürokrasi ile birlikte buna Tek Parti eğitimiyle yetişmiş üniversiteleri ve aydınları da eklemek gerekir. Kenar yani halk ve onun seçtiği TBMM ile hükümeti ise Demokrat Parti temsil etmiştir.¹⁰¹ Bu yapı içinde, DP hükümet olduğu zaman bile “devlet iktidarı” karşısında muhalefet gibi davranmış ve “merkez”in darbe yapacağı endişesi içerisine girmiştir. Başlangıçta vehim, sonra endişe, en sonunda gerçekleşen ise darbe olmuştur.¹⁰²

Madanoğlu'nun aklına gelen profesörlerin toplanarak bir danışma ve yeni anayasa yazma kurulu fikri hayata geçtiğinde, üniversite profesörlerinin tutumu ibret vericidir. Prof. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Prof. Naci Şensoy, Prof. Hüseyin Nail Kubalı ve Muammer Aksoy gibi isimler¹⁰³; parlamentonun yerine 38 subaydan oluşan Milli Birlik Komitesinin ülkenin tüm kararlarını alacak merci olmasını önermiş, Madanoğlu gibilerinin bir an önce demokrasiye geçme fikir ve eylemini de ikna ederek, DP siyasetçi ve bürokratlarından derin bir intikam almak için müdahaleyi bir fırsata dönüştürdüler. Darbenin ardından 12 Haziran 1960'da yaptıkları geçici Anayasa'nın 6. Maddesi; “*Sabık reisi cumhur ve Başvekil ve Vekiller ve eski iktidar Mebuslarını ve bunların suçlarına iştirak edenleri yargılamak üzere, bir yüksek adalet divanı kurulur*” şeklindeydi.¹⁰⁴ Bu madde ile Hocalar, cuntacıların ve DP'ye muhalif kanadın istedikleri kişileri toplayıp Yassıada zindanlarına tıkmanın gerekçesi verilmiş oldu. Hülasa bu grupta yer alan Profesörlerin de isteği de buydu.¹⁰⁵

Üniversite hocaların yönlendirmesi ve katkısı ile 12 Haziran 1960'da, 1924 Anayasasında bazı değişiklikler yapılarak geçici anayasayla önerilen 1 sayı-

⁹⁹ Tamer Nalbant, *Demokrat Parti Döneminde Ordu İktidar İlişkisi*, Doktora Tezi, Atatürk Üni. İnkılap Tarihi Ens. Ankara 2019, s. 235.

¹⁰⁰ Osman Ağır, *a.g.m.*, s. 8.

¹⁰¹ Menderes-Akyol, *a.g.e.*, s. 14.

¹⁰² Alper Mumyılmaz, “Türkiye'nin Demokratikleşme Sürecinde Darbe, Ordu ve Vesayet”, *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4, 17-27, Yıl 28.12.2019, s. 24.

¹⁰³ Erkanlı, *a.g.e.*, s. 85.

¹⁰⁴ *TBMM Kararı yerine Geçen MBK Anayasa Değişiklik Kararı*, “Sabık reisi cumhur ve Başvekil ve Vekiller ve eski iktidar Mebuslarını ve bunların suçlarına iştirak edenleri yargılamak üzere, bir yüksek adalet divanı kurulur”, No 1, Bölüm 6, 12 Haziran 1960; Özdemir, *Türkiye Cumhuriyeti*, *a.g.e.*, s. 231.

¹⁰⁵ Erkanlı, *a.g.e.*, s. 82-86.

lı Kanun kabul edilmiştir. Bu düzenlemeyle; MBK'nin TBMM'nin yetkilerine haiz olduğu, yürütme organı olan bakanlar kurulunun MBK'ce seçileceği, bakanları atama yetkisinin Devlet ve Hükümet Başkanı olan Cemal Gürsel'de olacağı, ancak MBK'nin bakanları denetim ve azletme yetkisinin olacağı karara bağlanmıştı.¹⁰⁶ Ayrıca MBK'ne ölüm cezaları üzerinde tasarrufta bulunma yetkisi de tanınmıştı.¹⁰⁷ Bu arada Cemal Gürsel ve bazı MBK üyeleri sık sık İsmet İnönü'yü ziyaret ederek yapılması gerekenler konusunda fikrini sormuşlardır. İnönü ise onlara, “birbirlerine düşmemeleri” konusunda salık vermekteydi.¹⁰⁸

Milli Birlik Komitesi TBMM'ne yerleşmiş, Cemal Gürsel'de hem hükümet hem de devlet başkanı görevini üzerine almıştı. MBK üyelerinin büyük çoğunluğu kurulacak hükümette aktif bakanlık beklerken Madanoğlu'nun isteği ile MSB, İçişleri ve Ulaştırma Bakanlığı görevlerine generaller getirilmiş diğer bakanlıklara ise komitenin seçtiği siviller atanmıştı.¹⁰⁹ Atanan bakanlarla kurulan hükümetlerden ilki 6 Ocak 1961'e, ikincisi 25 Ekim 1961'e kadar Cemal Gürsel'in başkanlığında görev yapmış, seçimden sonra koalisyon ile iktidara gelen İnönü'ye görev bırakılmıştır. 6 Ocak 1961'de aynı zamanda MBK tarafından seçilen üyeler ile Kurucu Meclis oluşturulmuş ve yasama görevini MBK ile birlikte yürütmüştür.¹¹⁰ Ancak tüm kararlar MBK üyelerince verilmiştir.

TBMM yerini alan MBK'si, tebliğlerle ülkeyi idare ediyordu. Bunlardan 6 numaralı Tebliğin ilk fıkrasında, “Türk Ordusu bir kere daha tarihi bir vazife karşısında bulunuyor. Bu vazife; dâhilde memleketi buhran ve felakete sürüklemek isteyen hırslı politikacıların elinden kurtarmaktır” demektedir. Aynı şekilde 13 ve 32 numaralı Tebliğlerde bu darbenin yapılış gerekçeleri şöyle yer bulmuştur; “Biz vatandaşları birbirine düşürecek bir kardeş kavgasını önlemek için bu işe giriştik”. “Milli İnkılâp, hiçbir şahsın, hiçbir zümrenin lehine yapılmış bir hareket değildir. Muhterem halkımızın, köylü ve işçilerimizin demokrasiye kavuşması, hak ve hürriyetinin teminatı, iktisadi kalkınması, ana prensibimizdir. Vatandaşların hususi işlerinde ve her türlü çalışma yerlerinde, kardeşlik duyguları ve huzur içinde bulunmaları esastır.”¹¹¹

Bu süre zarfında MBK içinde darbecilerin uzun süre iktidar kalmasını savunanlar ile bir an önce seçimlere giderek yönetimi sivillere devretmek isteyenler arasında çatlak çıkmıştı. İktidarı devretmek isteyenler çoğunlukla CHP yakın düşünenler ve İnönü ile irtibatlı olan üyelerdi. Diğerleri daha çok Türk Milliyetçisi çevre ile bağlantılı subaylardı. Darbeye destek veren bütün güçler, Milli Birlik Komitesi'nin iktidarının ilk günlerinde alınan kararlar arasında en önemli konulardan biri de, orduda yapılan tasfiyelerdir. 5 Ağustos 1960 tari-

¹⁰⁶ Resmi Gazete, “Geçici Kanun, madde 3-4”, Sayı 10525, 14 Haziran 1960.

¹⁰⁷ Güral, a.g.e., s. 153-154.

¹⁰⁸ Gögüş, a.g.e., s. 91.

¹⁰⁹ Resmi Gazete, “Milli Birli Komitesininin 27 Nolu Tebliği, Milli Birli Komitesince uhdeme tevdi edilen Başbakanlık görevi icabı Hükümet aşağıdaki zevatla tarafımdan teşkil edilmiştir”, Sayı 10515, 30 Mayıs 1960.

¹¹⁰ Özdemir, Türkiye Cumhuriyeti, a.g.e., s. 254.

¹¹¹ Doğan, a.g.m.

hinde 42 nolu Kanun ile 235 general/amiral ve 4.500'e yakın subay emekliye sevkiyle tasfiye edildi.¹¹² Aralarında 6 Nisan 1973 tarihinde Cumhurbaşkanı olacak Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Fahri Korutürk'te vardı.¹¹³ Tıpkı İttihatçılar gibi gerekçe, ordunun gençleştirilmesi gösterilmiş ama uygulama 1913'ün taklidi idi. Bu subaylar daha sonra *Eminsular* derneğini kurup Ragıp Gümüşpala'nın Adalet Partisinin tabanını oluşturdular. Ordudaki tasfiyeden sonra üniversitelerde, içinde ünlü hocaların olduğu 147 öğretim üyesi emekli edildi.¹¹⁴

27 Mayıs Darbesi'nde DP'liler Kürdistan Hükümeti tesis etmek üzere çalışmalar yapmakla suçlandılar. 31 Mayıs 1960'da Cumhuriyet gazetesinde MBK'nin bu konuyla ilgili çeşitli belgeler bulduğu ve Şeyh Said'in torunu Abdülmelik Fırat'ın DP iktidarı döneminde doğuda propaganda gezileri yaptığı iddia edildi.¹¹⁵ Darbeden 4 gün sonra Doğu ve Güneydoğu'dan seçilen 485 ağa ve şeyh Sivas Garnizonu (Kabakyazı)'nda bir kampa yollanmıştır. Bu konu hakkında Cemal Gürsel'in "ileri gelen 2500 Kürdü öldürelim" dediği iddia edildi. Sivas'taki kamp 19 Ekim 1960 tarihinde çıkan 105 numaralı Mecburi İskan Kanunu ile boşaltılıp Milli Birlik Komitesi tarafından "55 ağa-şeyh" DP'yi destekliyor iddiasıyla Antalya, Isparta, İzmir, Afyon, Manisa, Denizli ve Çorum'a sürülmüştür.¹¹⁶

Gençleştirme hareketinden sonra MBK, Genelkurmay Başkanlığına Orgeneral Cevdet Sunay'ı, Hava Kuvvetleri Komutanlığına ise Orgeneral İrfan Tansel'i getirilmişti. İlk cunta, Türkiye'de iktidarın ele geçişi ile yeni anayasanın Temmuz 1961'de kamuoyu tarafından tasvip edilmesine kadar geçen on dört ay içerisinde silahlı kuvvetlerin ve bundan sonra da rejimin kontrolünü tedricen ve sesiz bir şekilde cuntanın kendisi tarafından tayin edilen yüksek komutanlara bırakıldı.¹¹⁷

MBK içinde ise, uzun süre iktidarda kalmak isteyenler ile bir an önce seçime giderek iktidarı İnönü'ye teslim etmek isteyenler arasında mücadele devam ederken, silahlı kuvvetlerin yeni komuta heyeti de, MBK'nin etkisinden memnun değildi.¹¹⁸ Sonunda kılıçlar çekildi, Albay Alparslan Türkeş'in içinde olduğu ondörtler denilen aşırıları, devamlı bir askeri rejim savunucuları olduklarından, 14 Kasım 1960'da arzuları dışında ordudan emekli edilerek

¹¹² *Resmi Gazete*, "5434 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanununa ek Geçici Kanun", Kanun No 42, Geçici 1 Madde, Sayı 10570, 5 Ağustos 1960; Soner Orhan, "27 Mayıs askeri Müdahalesinin Liderlik Olgusu ve Kurumsal Çerçevesi", Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003, s. 418.

¹¹³ Aydın Hasan, "Korutürk'lü Yıllar-Muhtırayla Darbe Arasında Zor Görev", *Milliyet Gazetesi*, 15 Mart 2013, s. 7.

¹¹⁴ Nadir Nadi, *27 Mayıs'tan 12 Mart'a*, Sinan Yay., İstanbul 1971, s. 68; Göğüş, *a.g.e.*, s. 91; Özdemir, *Türkiye Cumhuriyeti*, *a.g.e.*, s. 257; Güral, *a.g.e.*, s. 154.

¹¹⁵ "Bir Kürdistan Hükümeti Tesisi için D.P. Grubu içinde çalışmalar varmış", *Cumhuriyet Gazetesi*, 31 Mayıs 1960, s. 1.

¹¹⁶ *Resmi Gazete*, "105 sayılı Kanunun kaldırılması hakkında Kanun", Kanun No 81, Sayı 11239, 23 Ekim 1962; Doğan, *a.g.m.*

¹¹⁷ Hurewitz, *a.g.e.*, s. 215.

¹¹⁸ Seyhan, *a.g.e.*, s.113-115; Erkanlı, *a.g.e.*, s. 150-151.

Milli Birlik Komitesi'nden de ihraç edildiler ve değişik bölgelerdeki elçiliklere müşavir olarak sürgün edildiler.¹¹⁹ Ankara Merkez Komutanlığı görevini üzerinde bulunduran MBK üyesi Cemal Madanoğlu'nun ve Gürsel'in desteği ile başlatılan ondörtlerin tavsiyesi için kararı verilmiş, 14 isme gönderilecek olan yazı hazırlanmış, sabaha karşı harekete geçilmiştir. Madanoğlu sabah 5.30'da Merkez Komutanı'nı ve Harp Okulu Komutanı'nı yanına çağırması ve durumu anlatmıştır. Tasfiye edilenlerin evlerinden çıkmamaları istenmiştir.¹²⁰

Direnebileceği düşünülen, Muzaffer Özdağ ve Dünder Taşer tevkif edilmiş, daha sonra Orhan Erkanlı tevkif edilmiş ve sakin kalamadığı gerekçesiyle bir süre Erzurum'a götürülmüştü.¹²¹ Alpaslan Türkeş ise 10 gün gözaltında kaldıktan sonra Hindistan Yeni Delhi Büyükelçiliği'nde pasif bir göreve yollandı. Ondörtlerin gönderilmesi hususunda sıkı tedbirler alınmış, özellikle Orhan Kabibay'ın bir girişimde bulunmasından korkulmuş ve bu maksatla tedbirler alınmıştı.¹²² 14'lerden birçoğunun yazdığı anılarında, gazetelere verdikleri mülakatlarda ve gönderdikleri mektuplarında, darbeyi başaran önemli aktörler olmalarına rağmen bu zorunlu gönderilmeden duydukları ıstırap ve elem görülmektedir.¹²³

Bahsi geçen bu 14 ismin içerisinde yer alanlar şunlardır: Ahmet Er, Alparslan Türkeş, Dünder Taşer, Fazıl Akkoyunlu, İrfan Solmazer, Mustafa Kaplan, Muzaffer Karan, Muzaffer Özdağ, Münir Köseoğlu, Numan Esin, Orhan Erkanlı, Orhan Kabibay, Rıfat Baykal ve Şefik Soyuyüce.¹²⁴

Böylece DP yöneticilerinin yargılanması sürecine daha ılımlı bakan ve milliyetçi-muhafazakâr görünüm arz eden 14'ler grubu tasfiye edildi. Ayrıca Alpaslan Türkeş cumhurbaşkanlığının İsmet İnönü'ye ve iktidarın da CHP teslim edilmesine karşıydı.¹²⁵ Artık Menderes ve bakanlarının darağacına giden akıbeti önündeki belki de son engelde kalkmıştı.

Feroz Ahmet ise silahlı kuvvetler içindeki çekişmeyi şöyle yorumlar;

“Ordudaki hoşnutsuzluk o dönemin partilerarası çekişmeyi yansıtarak siyasi bir hal aldı. Subaylar Türkiye'nin sorunlarını CHP muhalefeti ve basın tarafından yansıtıldığı şekilde görmeye başladılar. Darbeden sonra kendileri için kabul edilebilir olan çözümleri de DP muhalif aydınlardan aldılar. Subaylar arasında sadece Alpaslan Türkeş ve Orhan Erkanlı gibi birkaç kişi Türkiye'nin gitmesi gereken yön konusunda aydınlardan farklı düşünüyorlardı. Bunlar da Nasır'ın Mısır'ı, Suriye, Irak ve Pakistan gibi

¹¹⁹ Hurewitz, *a.g.e.*, s. 223; Erkanlı, *a.g.e.*, s. 160; Ahmet, *a.g.e.*, s. 150; Ümit Özdağ, *Menderes Döneminde Ordu - Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali*, İstanbul 1997, s. 112; *Vatan Gazetesi*, “Ondörtlerin Yurtdışına Gönderilmelerine Dün Geceden İtibaren Başlandı; İlk Yolcu Fazıl Akkoyunlu”, *Sür Manşet*, 19 Kasım 1960.

¹²⁰ Madanoğlu, *a.g.e.*, s. 313; Göğüş, *a.g.e.*, s. 91; Yıldız, *a.g.e.*, s. 200; Erkanlı, *a.g.e.*, s. 172.

¹²¹ Ahmet Er, *Hatıralarım ve Hayatım 27 Mayıs'tan 12 Eylül'e*, Biltek Yay., Ankara 2000, s. 176; Erkanlı, *a.g.e.*, s. 174-176;

¹²² Kübra Tatlısu, “Milli Birlik Komitesi İçinde Çıkan İkilem ve General Cemal Madanoğlu-Albay Alparslan Türkeş İlişkisi”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1, 102-121, Yıl 2021, s. 115.

¹²³ Utku, *a.g.e.*, tüm içeriği.

¹²⁴ Tatlısu, *a.g.m.*, s. 115.

¹²⁵ Metin, *a.g.e.*, s. 127.

*1960'larda tümü askeri rejimle yönetilen ülkelerde gördüklerinden etkilenmiş olabilmelerdi. Ancak SKB hareketi ile Türkiye'de ordu için hiyerarşi ve radikaller kısa sürede üst rütbeli generaller tarafından kenara itildi. Bundan sonrada 20. yy sonuna kadar, Türk siyasal gündemini bunlar belirleyecekti.*¹²⁶

1960 Darbesinde askeri öğrenci olan geleceğin Deniz Kuvvetleri Komutanı Özden Örnek o günleri günlüğüne şöyle yazmıştır;

*“Deniz Harp Okulu öğrencileri; ‘Eğer Kara Harp Okulu öğrencileri bu işi yaptılarsa neden bizlere haber verilmedi?’ diye önlerine gelen subayları sorgulamaya başlamışlardı. Bir ara yan bahçede toplandılar ve kendi aralarında konuşular. Onları dağıtmak isteyen subaylara da ‘yuh’ çektiler. Bu inanamayacağımız bir olaydı. İhtilalın ilk meyvesini görmeye başlamıştık, ayaklar baş olmuştü.*¹²⁷

MBK'nin tekelindeki yasama yetkisiyle, silahlı kuvvetlerde gençleştirme bahanesiyle binlerce subayın devre dışı bırakması, esasen kurum üzerinde otoritesini meşrulaştırma çabasıydı. Bu davranış ile MBK, kaçınılmaz olarak silahlı kuvvetlerin organik komuta yapısı ile karşı karşıya gelecekti. Ayrıca 6 Haziran 1961'de ordu içinde Milli Birlik Komitesine muhalif olan general ve subaylar Silahlı Kuvvetler (SKB)'ni kurmuş ve sembolik başkanlığına Genel Kurmay Başkanı Cevdet Sunay'ı getirmişlerdi.¹²⁸ Böylece SKB, 8 Haziran 1961'de fiilen iktidara sahip oldu ve MBK'nin fiili ve hukuki otoritesini sona erdirerek, MBK sadece bir kanun makinesi gibi çalıştı. MBK görünüşte iktidardı; fakat fiiliyatta re'sen kullanacağı hiç bir yetkisi kalmamıştı.¹²⁹ SKB ordunun yönetimde kalmasından yanaydı ve parlamentonun açılmasına taraftar değildi. Bu tıpkı İttihat ve Terakki dönemindeki Halaskar Zabitan gibi silahlı kuvvetlerde yeni ve karşı oluşuma benziyordu. MBK karşı Silahlı Kuvvetler Birliği ordunun yüksek komuta heyetinden aşağıya doğru hiyerarşik yapıya göre oluşturulmuştu. Feroz Ahmet'in de dediği gibi esasen ordunun emir komuta sistematığı artık işbaşındaydı. Ve TSK tamamen generallerin mutlak ve itirazsız kontrolüne girdiği dönem fiilen başlamıştı.

Taraflar arasında sonunda beklenen oldu ve MBK tarafından, Washington'a atanan Hava Kuvvetleri Komutanı İrfan Tansel'i Washington'daki askeri kurula müşavir olarak gönderme girişiminde bulunuldu. Bu karara tepki gösteren SKB'nin 6 Haziran'da Cumhurbaşkanı'na verdiği ültimatom da;

“1. Korgeneral İrfan Tansel eski görevi olan Hava Kuvvetleri Komutanlığına iade edilecek,

2. Milli müdafaa Vekili Muzaffer Alankuş, Kuvvetleri Komutanı Korgeneral Celal Alkoç, 2 Ordu Komutanı Korgeneral Şefik İter, Deniz Kuvvetleri Komutanı Koramiral Zeki Özek emekliye sevk edilecek,

¹²⁶ Ahmet, a.g.e., s. 143.

¹²⁷ Görmüş, a.g.e., s. 24.

¹²⁸ Talat Aydemir, a.g.e., s. 115.

¹²⁹ Metin, a.g.e., s. 244.

3. Hava Kuvvetleri'nde bizim hareketımıza karşı duranlar hava kuvvetleri komutanlığının tanzim edeceği listeye göre emekliye sevk edilecek,
4. Korgeneral Cemal Madaloğlu Örfi idare komutanlığından, Muhafız Alay Komutanı Albay Osman Köksal Muhafız Alay Komutanlığı'ndan alınacak, MBK'deki vazifelerine dönecekler,
5. Orduda yapılacak tayin, terfi ve tasfiyelere MKB üyeleri karışmayacak,
6. MKB üyelerinden hiçbirisi bundan sonra MKB'den tesviye edilmeyecek ve istifaya zorlanmayacak.¹³⁰

9 Haziran günü de MBK'nin direktifini açıkça ret eden Tansel, F-86 jetlerini Ankara ve Eskişehir semalarında alçak uçuş yapmaları emrini verdi. MBK direktifi iptal edilinceye kadar uçaklar bu iki kentin üzerinde altı saat alçak uçuş yaptı. Tansel'in Washington uçağı havadan geri getirildi. SKB'nin bu filli müdahalesi üzerine MBK'nin iki etkin ismi Madanoğlu ve Köksal işgal ettikleri makamlardan ayrılmak zorunda kaldılar. Tansel komutanlığını korudu ve Cevdet Sunay'da muntazam olarak MBK toplantılarına katıldı.¹³¹

4. Yassıada Yargılamaları

Darbeciler 27 Mayıs 1960'a kadar ülkeyi yöneten siyasi ve üst asker-sivil bürokratları adeta birer savaş esiri gibi Yassıada'ya kapattılar. Yassıada'da tecrit edilen tutukluların odalarına dinleme cihazları yerleştirilmiş, Bayar ve Menderes tek kişilik odalarda tecride alınmış, kimse ile konuşmalarına izin verilmemiş, gazete okuyup radyo dinlemeleri bile yasaklanmıştı. Yazacakları ve alacakları mektuplar 50 kelime ile sınırlanmış, avukatları ile görüşmelerine 4 ay boyunca izin verilmemişti. Sanık avukatları da zaman zaman tutuklanmıştı.¹³² Burada tutuklulara ağır işkence ve kötü muameleler yapıldığı iddia edilmiş ve tabii ki bu husus taraflar arasında büyük tartışmalara sebep olmuş, neticede hapishanelerde ne olduğu konusunda hala net bir fikir bulunmamakta ve her iki tarafta olaylara kendi zaviyesinden anlatmıştı. Bu kötü muamele ve işkence neticesinde Cemil Keleşoğlu ve Namık Gedik'in intihar ettiği dahi ileri sürülmüştü. Hatta DP avukatlarından Hüsamet'in Cindoruk, Namık Gedik'in intiharının dahi şüpheli olduğunu iddia ederek; Namık Gedik'in intiharında fiziki zorluk olduğunu savunmuştu.¹³³

Yassıada tutuklularından eski DP milletvekili Gıyasettin Emre, başına gelenleri şu şekilde anlatmıştı; "Askerî havaalanında uçaktan indiriliyoruz. Sille tokat, tekme, küfür... Yemekte konuşamıyorduk. Konuştuğu için dayak yiyen çok oldu. Her sabah kumlu pırasa, akşam da taşlı fasulye veriyorlardı." Tutukluluk süresinde; Yusuf Salman, Lütfi Kırdar, Gazi Yiyitbaşı, Yümnü Üresin, Eski Genelkurmay Başkanı Nuri Yamut ve Kenan Yılmaz hayatlarını kaybet-

¹³⁰ Kayalı, *a.g.e.*, s. 88-89.

¹³¹ Hurewitz, *a.g.e.*, s. 224; Doğan, *a.g.m.*; *Milliyet Gazetesi*, "MBK Üyeliğinden İstifası Kabul Olunmayan Madanoğlu İstifasında İsrar Ediyor", *Manşet*, 11 Haziran 1961; Madanoğlu'da anılarında "6 Mayıs 1961'de istifa ettiğini yazmıştır" Madanoğlu, *a.g.e.*, s. 314.

¹³² Güral, *a.g.e.*, s. 163.

¹³³ Doğan, *a.g.m.*

tiler.¹³⁴ Celal Bayar'de intihara teşebbüs etmiş ama son anda kurtarılmıştır.

Profesörlerin önerdiği ve MBK'nin Resmi Gazete'de¹³⁵ yayınlarak atadığı Yüksek Adalet Divanı, 13 Ekim 1960'da 592 kişiyi Yassıada'da yargılamaya başladı. Yargılamalar 11 ay 1 gün sürerken, 203 gün davalara bakıldı ve 872 oturum yapıldı. 19 davaya bakılırken, 1068 tanık dinlendi ve hükmün açıklandığı 15 Eylül 1961 tarihinde son buldu. Sivil ve askerlerden oluşan Yassıada mahkemelerinde yargılananlara; vatana ihanet, kamu fonlarının kötüye kullanımı, Kırşehir'in ilçe yapılması, meclis iç tüzüğünde yapılan değişiklik, meclis oturumlarına yayın engeli, CHP'nin mallarına el konulması, Tahkikat Komisyonu oluşturmak, hakim teminatı ve mahkeme bağımsızlığının ihlali gibi konularla toplam 19 dava açıldı ve davalar anayasayı ihlal davasıyla birleştirildi.¹³⁶ Yukarıda sayılan genel suçlar dışında Menderes, Zorlu ve Polatkan özetle; 6-7 Eylül olaylarından, Menderes; Bebek Davasından, Vinilex Davasından özel olarak suçlu bulundu.

Yassıada'da duruşmalarını izlemeye gönderilen Deniz Lisesi öğrencisi Özden Örnek gördüklerini günlüğüne şöyle yazmıştı; "*Kara Harp Okulunu yeni bitiren 1958 mezunları nezaretinde; başta Celal Bayar olmak üzere Refik Koraltan, Adnan Menderes ve diğerleri sanık sandalyelerine oturtuldular*"¹³⁷ Yüksek Adalet Divanı ismiyle görev yapan Yassıada Mahkemesi 15 Eylül 1961'de TCK.m.146/3 'Anayasayı İhlal' suçundan 15 kişiye idam cezası verdi. Celâl Bayar, Adnan Menderes, eski Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, eski Maliye Bakanı Hasan Polatkan oybirliğiyle, eski TBMM Başkanı Refik Koraltan, eski Genelkurmay Başkanı Rüştü Erdelhun, Ağah Erozan, İbrahim Kirazoğlu, Ahmet Hamdi Sancar, Nusret Kirişoğlu, Bahadır Dülger, Emin Kalafat, Baha Akşit, Osman Kavrakoğlu, Zeki Erataman oy çokluğuyla ölüm cezasına çarptırıldı.¹³⁸ Ayrıca 418 sanığın da 6 ay ile 20 yıl arasında değişen hapis cezası verildi. Bu arada 123 kişi berat etmiş ve 5 kişi hakkında da düşme kararı verilmişti.¹³⁹ Acı tekerrürlerden biri de, 1913 Bab-ı Ali Baskını'nda zorla istifa ettirilen Kamil Paşa'nın torunu Millet Partisinin de genel başkanlığını yapmış Prof. Yusuf Hikmet Bayur'da darbeci yargı tarafından 4 yıl 2 ay cezaya mahkum edilmesiydi.¹⁴⁰

MBK idamlarla ilgili son kararı verecek yasama yetkisine haiz olduğundan, Cemal Gürsel'in de içinde olduğu 9 üyenin ret oyuna karşılık 13 üyenin kabul oyu ile Celal Bayar, Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu, Hasan Polatkan'ın idam kararı, kararın açıklandığı gün onanmış, Celal Bayar 65 yaş üstü oldu-

¹³⁴ Doğan, *a.g.m.*

¹³⁵ *Resmi Gazete*, "Yüksek Adalet Divanının Muhakeme Usulüne ait geçici Kanun", Sayı 10529, 18 Haziran 1960.

¹³⁶ Doğan, *a.g.m.*

¹³⁷ Görmüş, *a.g.e.*, s. 27.

¹³⁸ *Resmi Gazete*, "Yüksek Adalet Divanınca verilen ölüm Cezaları hakkında Millî Birlik Komitesi Kararı", Karar No 75, Sayı 10908, 16 Eylül 1961; Güral, *a.g.e.*, s. 163; Doğan, *a.g.m.*; Metin, *a.g.e.*, s. 39.

¹³⁹ Güral, *a.g.e.*, s. 163.

¹⁴⁰ Soner Yalçın, *Teşkilatın İki Silahşoru, Biri Meşrutiyet Silahşoru Dede Yakup Cemil Diğeri Cumhuriyetin Silahşoru Torun Yakup Cemil*, Doğan Kitap, 2001 İstanbul, s. 125.

ğundan cezası müebbet hapsine çevrilmişti.¹⁴¹ Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan 16 Eylül 1961 gecesinde, Adnan Menderes'in ise 17 Eylül gündüz vakti idam edildi.¹⁴² Her birinin idamı ayrı bir hikâye ve ayrı bir dram olarak toplumun hafızasına kazındı. Esasen infazların arkasındaki irade Silahlı Kuvvetler Birliği (SKB)'nin isteği ve ısrarı, hatta MBK'nin toplandığı salonun etrafını kuşatarak isteklerini emrivaki haline getirmesiydi.¹⁴³

Cemal Madanoğlu'na göre; “MBK’nden Türkiye ekarte edildikten sonra komite içinde ikinci bir Türkiye kafası belirdi. Bunlar iktidarda kalmak için ortalık karışsın istiyorlardı. Menderes o yüzden idam edildi.”¹⁴⁴ Talat Aydemir ise; “Cemal Gürsel’in infazlara karşı gayretlerine rağmen 1.Ordu Komutanı Cemal Tural, Örfi İdare Komutanı Alb. Faruk Güventürk’e emir vererek, İnfaz Savcısı Egesel marifetiyle yasaya göre sabaha doğru idam edilmesi gereken Adnan Menderesi ne olur ne olmaz diye gündüze asverdiler. Çünkü Cemal Gürsel samimi olarak kurtarma yolları arıyordu. Bunu Egesel duyunca o kadar acele etti ki, İmralı’ya giden hücumbota idam sehpaşası kurdurttu. Şayet İmralı’ya gelmeden telsizlerle bir durdurma haberi gelirse, hücumbotta asacaklardı.”¹⁴⁵ Adnan Menderes’in yargılanması sırasında söylediği; “Siyaset yolunda ilerlerken anladım ki, iktidar ateşten bir gömlekmış” sözü daima gelecekteki siyasetçilerinde zihninde kalacaktır.¹⁴⁶

MBK’den tasfiye edilen Alpaslan Türkeş, Hindistan’ın başkenti Yeni Delhi’den Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel’e yazdığı mektupta idamları önlemeye çalışmıştı, mektubunda özetle; “infazların, hem memleketin huzurunu sarsacağını hem de hukuk açısından gayrimeşru sayılacağını”¹⁴⁷ belirtmişti. Milli Birlik Komitesi’nin bir üyesi tarafından; “eğer Menderes’in idam edilmeden bir gün önce birkaç yüz kişi Ankara Kızılay meydanında yürüyüş yapsaydı, biz Menderes’i idam edemeyecektir” denilmiştir.¹⁴⁸ Ancak ortaya çıkan sonuç uzun yıllar Türk siyasetçisinin “beyaz gömlek” giyme kaygısına neden oldu ve “beyaz gömlek” siyasi literatürün bir parçası oldu. Sonraki cuntacılar da her safhada Menderes dramını siyasilere gözdağı olarak sunmaktan geri kalmadılar. Ayrıca 27 Mayıs’ta sokak hareketlerine katılanlar ve darbeye aktif rol alanlar ileriki yıllarda kolayca terfi ederken, Ordu’nun subay kadrosunun yarısından fazlasını ise tavsife edildi.¹⁴⁹

¹⁴¹ Güral, *a.g.e.*, s. 164; Ali Necati Doğan, *a.g.m.*; Feroz Ahmet, *a.g.e.*, s. 157; Özdemir, *Türkiye Cumhuriyeti*, *a.g.e.*, s. 256.

¹⁴² Menderes-Akyol, *a.g.e.*, s. 49. Anılan eserde Aydın Menderes babasının idamını nasıl duyduğunu şöyle anlatır; “Radyo açık, 17 Eylül saat 19.00 ajansı haberleri. İlk haber Adnan Menderes’in infazı. Bu gün İmralı’da infaz edilmiştir.”

¹⁴³ Mucip Ataklı, “Menderesi Kimler Astı”, *Akşam Gazetesi*, 21 Ekim 1966, s. 1.

¹⁴⁴ Madanoğlu, *a.g.e.*, s. 314.

¹⁴⁵ Talat Aydemir, *a.g.e.*, s. 610.

¹⁴⁶ Başgil, *a.g.e.*, s. 6.

¹⁴⁷ Utku, *a.g.e.*, s. 243 (Alpaslan Türkeş’in mektubunun tam metni Cumhurbaşkanlığı İhtilal Mektupları, kitabında mevcuttur.)

¹⁴⁸ Nevzat Tarhan, *Asimetrik Savaş Politik Psikoloji*, Timaş Yay., İstanbul 2010, s. 151.

¹⁴⁹ Tarhan, *a.g.e.*, s. 153.

5. Yeni Anayasa

28 Ekim 1961'e kadar Yasama görevini üzerine alan MBK ve Kurucu Meclis, yeni anayasa çalışmasını başlatmış, İstanbul Hukuk Fakültesi'nde dönemin şöhretli hocaları bir taslak hazırlamışlardı. Buna mukabil Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde bir anayasa taslağı hazırlamış ve MBK'ne teslim edilmişti. 7 Aralık 1960'da çıkarılan kanunla yeni anayasayı hazırlayacak Kurucu Meclis; milletin iradesiyle 10 yıl iktidarda kalan ve darbe sırasında da iktidarda olan DP dışındaki siyasi partiler, sivil toplum temsilcileri ile yargı ve üniversite çevrelerinden gelen 279 kişiden oluşmuştu.¹⁵⁰ Bu meclis tarafından kaleme alınan Yeni Anayasa 9 Temmuz 1961'de halk oylamasına sunuldu ve oyların %61.5 ile kabul edildi.¹⁵¹

Darbeyle beraber yanlı basın ve akademik çevreler, darbeyi sosyolojik bir zemine yaslamak adına, "İkinci Cumhuriyet" kavramını dilendirmeye başladılar. Konuyla ilgili ilk haber, 28 Mayıs 1960'da Akşam Gazetesi'nde manşet olarak çıktı ve basın, bu kavram üzerinden birçok yayın yapmayı sürdürdü.¹⁵² Hurewitz; "*Milli Birlik Komitesi anayasayı yürürlükten kaldırarak birinci cumhuriyeti yıkmış ve ikinci cumhuriyetin temelini atmak için kendisinin getirdiği askeri yönetim döneminden yararlanmıştı. Askeri darbelerin iktidara el atmalarından önce sosyal ve ekonomik reformlara dair genel bir programları yoktu ve iktidarları süresince de bu şekilde bir program geliştirmediler.*"¹⁵³ demektedir. Bu yaklaşımın sebebi yeni yapılacak anayasadan beklentilerdi. Cemal Gürsel'de, 30 Mayıs 1960'da TBMM Genel Kurulu'nda okunan programda "İkinci Cumhuriyet" tanımını ilk kez şu cümlelerle kullandı:

*"İkinci Cumhuriyet'in Anayasa'sı, ilmin ve geçmiş uzun yılların acı tecrübelerinin ışığı altında, memleketin mümtaz ilim adamlarının geceli gündüzlü çalışmaları memleket aydınlarının bu çalışmalara anketler vasıtasıyla katılmaları suretiyle hazırlanmaktadır. Birleşmiş Milletler Anayasası, İnsan Hakları Beyannamesi, Hukuk prensipleri ve milli ruh ve ihtiyaçlardan doğmuş olan eski Anayasamız ile milli gelenekler ve yurdumuzun özellikleri yeni Anayasamız için ilham alınan başlıca kaynakları teşkil etmektedir."*¹⁵⁴

Ayrıntılara girmeden 1961 Anayasasının 1924 Anayasa'sına göre; İki Meclisli (TBMM ve Senato) parlamentoya geçilmiş, Anayasa Mahkemesi¹⁵⁵, Devlet Planlama Teşkilatı ve TRT kurulmuş, Milli Güvenlik Kurulu oluşturulmuş, Genelkurmay Başkanı MSB'na bağlı olmaktan çıkarılarak uzun süre muamma olan Başbakan'a bağlanmıştı. Ordu; İç Hizmet Kanunu ile askerleri özerkliğe ve 35. maddesi ile de askeri darbeleri yapacak hukuksal gerekçeye

¹⁵⁰ Gural, *a.g.e.*, s. 154.

¹⁵¹ *Resmî Gazete*, "Halkoyuna Sunulacak Türkiye Cumhuriyeti Anayasası", Sayı 10810, 31 Mayıs 1961.

¹⁵² "İkinci Cumhuriyet Kurulacak", *Akşam Gazetesi*, 28 Mayıs 1960, Manşet.

¹⁵³ Hurewitz, *a.g.e.*, s. 214-215.

¹⁵⁴ <http://www.tcgb.gov.tr/content.asp?cfc=1&caid=235>

¹⁵⁵ *Resmî Gazete*, "Anayasa Mahkemesinin Kurulması ve Yargı Usulleri Hakkında kanun", Sayı 11091, 24 Nisan 1962.

kavuşturmuştu. Darbeyi yapan MBK üyelerine de Senato'da daimi senatörlük verilmişti.¹⁵⁶ 1924 Anayasasına göre ilerici olan ve sosyal devlet anlayışını önceleyen yapısıyla daha özgür bir anayasa olduğunu söylemek mümkündür. Buna mukabil, 27 Mayıs darbesi sonrası hazırlanan yeni anayasa ile ordu, diğer bütün kurumlar karşısında özerk bir konuma taşınmış ve bu özerk konumunu sürdürmesi için gerekli kurumlar inşa edilmiştir.¹⁵⁷

6. Seçimler ve Tartışmalar

Kurucu Meclis, Ocak 1961'de Kurtuluş Savaşı gazilerinden Rauf Orbay başkanlığında çalışmaya başladıktan bir süre sonra siyasi parti çalışmalarına izin verdi. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Cumhuriyet Köylü Millet Partisi (CKMP), Yeni Türkiye Partisi (YTP)'nin yanında çok sayıda yeni parti kuruldu.¹⁵⁸ 11 Şubat 1961'de Emekli Orgeneral Ragıp Gümüşpala ve dokuz arkadaşı tarafından Adalet Partisi, 13 Şubat 1961'de Sendika Başkanları (Avni Erakalın, Şaban Yıldız, Kemal Türkler, İbrahim Güzelce, gibi) Türkiye İşçi Partisi'ni kurdular. Ordu üzerindeki etkisini tartışmasız sürdüren İsmet İnönü ve diğer sivil güçler, MBK'nın hemen seçimlere giderek kazanacak partiye iktidarı bırakmasını istiyorlardı.¹⁵⁹ 15 Ekim 1961'de yapılan seçimde oyların; %36.7'si ile 173 milletvekili CHP, %34.7'si ile 158 milletvekili AP, %13.7'si ile 65 milletvekili YTP, %13.7'si ile 54 milletvekili CKMP aldı. Senatoda; 71 senatör AP, 36 senatör CHP, 27 senatör YTP, 16 senatör CKMP kazandı.¹⁶⁰

Bu tablo karşısında ordu içinde MBK'den daha etkin olmaya başlayan Silahlı Kuvvetler Birliği, seçimlerin millî iradeyi tam olarak yansıtmadığını ve yeni bir darbenin gerektiğini savunuyordu. Talat Aydemir'e göre, seçimler sonunda ulusal irade tam olarak gerçekleşmemiş ve bu durum silahlı kuvvetler içinde fikir ayrılığına neden olmuştu.¹⁶¹ Bu görüş, silahlı kuvvetlerin üst düzey komutanları tarafından da benimsenmiş ve seçimlerden 6 gün sonra 21 Ekim 1961'de İstanbul'da Harp Akademileri'nde 10 General, 27 Albay ve 1 Yarbay toplanarak "21 Ekim Protokolü" denilen belgeyi kabul ederek imzalamışlardı. Bu protokole göre;

1- TSK, 15 Ekim 1961 günü yapılmış olan seçimden sonra gelecek yeni TBMM toplanmadan önce duruma fiilen müdahale edecektir.

2- İktidarı milletin hakiki ve ehliyetli mümessillerine tevdi edecektir.

3-Bütün siyasi partiler faaliyetinden men edilecek, seçim sonuçları ile MBK feshedilecektir.

4-Bu kararın uygulanması 25 Ekim 1961'den sonraki bir güne ertelenmeyecektir.¹⁶²

¹⁵⁶ Hikmet Özdemir, *Türk Parlamento Tarihi*, TBMM Kültür ve Sanat Yay., Ankara, 2014, s.3; Göğüş, *a.g.e.*, s. 93.

¹⁵⁷ TBMM Darbeleri Araştırma Komisyonu Raporu, TBMM Yay., Cilt 1, Ankara 2012, s. 89.

¹⁵⁸ Özdemir, *Türkiye Cumhuriyeti*, *a.g.e.*, s. 267.

¹⁵⁹ Özdemir, *Türkiye Cumhuriyeti*, *a.g.e.*, s. 260.

¹⁶⁰ Özdemir, *Türkiye Cumhuriyeti*, *a.g.e.*, s. 269-270; Ahmet, *a.g.e.*, s. 157.

¹⁶¹ Talat Aydemir, *a.g.e.*, s. 89-90.

¹⁶² Talat Aydemir, *a.g.e.*, s. 139.

21 Ekim Protokolü'nde belirtilen şartlar siyasi partilere bildirildi ve 24 saat içerisinde cevap verilmesi istendi. Verilen süre 24 Ekim 1961 saat 09.15'de sona erecekti.¹⁶³ "21 Ekim Protokolü"nü imzalayanlar arasında Faruk Gürler, Faruk Güventürk, Namık Kemal Ersun, Suat Aktolga, Bedrettin Demirel gibi daha sonra Genelkurmay Başkanı, Kuvvet Komutanı, Ordu Komutanı veya darbeci olacak askerler bulunmaktaydı. 22 Ekim'de de MBK'nin Ankara kanadı aynı içerikteki "Mürted Protokolü" imzalamış, fakat SKB onursal başkanı durumunda bulunan Cevdet Sunay'ın müdahalesiyle protokoller askıya alınmış ve siyasi parti liderleriyle uzlaşma yolu tercih edilmişti.

Dört siyasi partinin liderleri, bu şartları görüşmek için 23 Ekim gecesi toplandı. 24 Ekim sabahı da Çankaya'da, Devlet ve Hükümet Başkanı Cemal Gürsel'in başkanlığında yeni bir toplantı yapıldı. Bu toplantıya 4 lider dışında Genelkurmay Başkanı, Kara, Hava, Deniz Kuvvetleri Komutanları, Jandarma Genel Komutanı, 1. 2. ve 3. Ordu Komutanları da katıldılar. Bu toplantıda "Çankaya Protokolü" denilen belge imzalandı.

Protokol 4 maddeden oluşuyordu;

"1- Siyasi Partiler Cumhurbaşkanlığı için aday göstermeyecek ve Cemal Gürsel'e oy verilmesi için liderler, gruplarında ellerinden gelen çabayı göstereceklerdi.

2- Ordu mensuplarına tanınmış herhangi bir hak geri alınmayacağı gibi Eminsular' la¹⁶⁴ ilgili kanun da değiştirilmeyecekti.

3- Yassıada hükümlüleri hakkında şimdilik bir af kanunu çıkarılmayacaktı.

4- 147'ler üniversitelere alınmayacaktı."¹⁶⁵

Çankaya Protokolü 24 Ekim'de imzalandıktan sonra, 25 Ekim'de ancak Meclis açıldı.¹⁶⁶ Meclisin ilk gündemi Cumhurbaşkanlığı seçimiydi. AP adayı İsviçre'den getirilen Ord. Prof. Dr. Ali Fuat Başgil'di. Başgil'in MBK üyeleri tarafından ölümle tehdit edilerek adaylıktan çekilmesiyle 26 Ekim 1961'de yapılan seçimde, tek aday *Cemal Gürsel cumhurbaşkanlığına seçildi.*¹⁶⁷ TBMM'de Cumhurbaşkanını oylaması sırasında SKB üyesi silahlı subaylar meclis içinde, Muhafız Alayı askerleri de meclis dışında, parlamentoyu tehdit altında tutmuşlardı.¹⁶⁸

Cumhurbaşkanlığı seçiminde istediklerini elde eden darbeciler, hükümet başkanlığında da İnönü'yü görmek istiyorlardı. Bu için Adalet Partisi, Cum-

¹⁶³ Yeşim Demir, "Albay Talat Aydemir'in Darbe Girişimleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Sayı 13, 155-171, Yıl 21.12.006, s. 165.

¹⁶⁴ Eminsu (Emekli İnkılâp Subayları), 27 Mayıs 1960'tan sonra MBK tarafından emekli edilen 7000 kadar subay adına, 20 kişi tarafından 6 Eylül 1960'ta kurulan bir dernek. Eminsu, 12 Eylül 1980'e kadar varlığını sürdürmüştür.

¹⁶⁵ Demir, *a.g.m.*, s.158; Hurewitz, *a.g.e.*, s. 225; Talat Aydemir, *a.g.e.*, s. 168; Batur, *a.g.e.*, s.102.

¹⁶⁶ Göğüş, *a.g.e.*, s. 95.

¹⁶⁷ Doğan, *a.g.m.*; Özdemir, *Türkiye Cumhuriyeti, a.g.e.*, s. 271-273.

¹⁶⁸ Güral, *a.g.e.*, s. 172.

huriyet Halk Partisi ile koalisyona zorlanarak, İsmet İnönü'nün Başbakanlığına Türkiye'nin ilk koalisyon hükümeti 20 Kasım 1961'de kuruldu. Bakanlıklar; CHP ve AP arasında eşit olarak paylaşılmış ama Gümüşpala İnönü'nün tüm ısrarlarına rağmen Başbakan Yardımcılığı görevini kabul etmemiştir. Bu gelişmeler ortaya koyuyor ki, AP sınırlanarak gitgide artan bir biçimde 27 Mayıs'la uyumlu kılınmaya çalışılmıştır.¹⁶⁹

Zimmi olarak bir araya getirilen Türkiye'nin iki ayrı fikir ve görüş damarı beraberliğinin, zorlama altında dahil uzun süreli olamayacağı açıktı. Bu iki partinin arasındaki anlaşmazlık Haziran 1962'de su yüzüne çıkınca, 2 Aralık 1962'de, YTP ve CKMP'de içine alarak İnönü'nün Başbakanlığında ikinci Koalisyon Hükümetini kurdu.¹⁷⁰

17 Kasım 1963'de yapılan yerel seçimlerde AP; 42, CHP; 23 Belediye Başkanlığı kazandı. Halk üzerindeki baskı hafifleyince Demokrat Parti değerlerini temsil ettiğine inandıkları AP'ye doğu genel eğilim başlamıştı. Yerel seçimlerde başarı gösteremeyen koalisyonun ortakları; YTP ve CKMP ise Kasım 1963'de hükümetten ayrıldılar. Yeni hükümet kurma görevi başlangıçta AP lideri Ragıp Gümüşpala'ya verildi, ancak Gümüşpala başarılı olamayınca görev yeniden İnönü'ye döndü ve İnönü'de bağımsızların desteğini alarak, 25 Aralık 1963-13 Şubat 1965 dönemini kapsayan ve "azınlık hükümeti" denilen üçüncü koalisyon hükümetini kurdu.¹⁷¹ 1960 yılının ilk yarısını Hurewitz şöyle yorumlamıştı;

"1964'de Yüksek Askeri Şura gerçek bir azınlık partisini iktidarda tutuyordu. Yüksek rütbeli subaylar, bu dönemde İkinci Cumhuriyetin mutluluğunu her hâlde CHP'nin yöneten seçkin kentli aydın zümresinin siyaset ve emellerine bağlı olduğuna inanmış olmalıdırlar. Bu asker-sivil ortaklığı kendisini Atatürk devriminin koruyucusu olarak görüyordu. Ortaklar, kendi kendine yeterli bir demokrasinin kurulmasında kararlı görünmüşlerdir. Fakat Atatürk devriminin prensipleri üzerine kurulduğu kabul edilen böyle bir demokrasi, köylü çoğunluğu etkilemeden başarıya ulaşmamıştır. Bununla beraber, yüksek rütbeli subaylar, bir karşı devrime izin veremeyeceklerini bildirmişlerdir. YAŞ, böylece bağdaştırılması zor alternatiflerle karşı karşıya kalmıştır. 27 Mayıs darbesinin amaçlarını üstün tutmayı tasarlayan bir parti teşkilatı, serbest seçim sistemine güvenemezdi. Zira halk en geniş seçim özgürlüğü veren bir seçim sistemi, muhtemel olarak, 27 Mayıs darbesinin esas amaçlarını yok etmeye çalışacak kimseleri iktidara getirecekti."¹⁷²

Bu saikle İnönü'yü Başbakanlıkta tutan askerlerin diğer bir kanadı, CHP'nin iktidarını da yeterli bulmamaktaydı. 1965'e kadar Başbakanlık ya-

¹⁶⁹ Kayalı, a.g.e., s. 109.

¹⁷⁰ Özdemir, *Türkiye Cumhuriyeti*, a.g.e., s.276; "AP Zonguldak Milletvekili Nuri Başer ordu aleyhine konuştuğu gerekçesi ile milletvekilliği düşürülmüş, yargılanarak 1 yıl 4 ay sürgün cezasına mahkûm edilmiştir. Ayrıca AP Ankara Milletvekili Orhan Apaydın darbe karşıtı olduğu için partisinden atılmıştır." Erdoğan Güral, a.g.e., s. 178.

¹⁷¹ Özdemir, *Türkiye Cumhuriyeti*, a.g.e., s. 277.

¹⁷² Hurewitz, a.g.e., s. 227.

pan İnönü; Albay Talat Aydemir'in iki darbe girişimi ve tarihi kayıtlara 'Johnson Mektubu' olarak geçen ABD'nin Türkiye'ye garantör devlet olarak Kıbrıs'a müdahale edemeyeceğini bildirmesi olaylarıyla yüzleşecekti.

7. Talat Aydemir Kalkışması

1950'den sonra ordu içinde örgütlenen gizli grupların 27 Mayıs darbesini başarmaları ve alt rütbedeki subayların MBK üyeleri olarak hem mevcut görevlerine devam ederek hem de Senato'da elde ettikleri imtiyazlar ki protokolde Başkanı'nın önünde olmaları, MBK'ne girmeyenler arasında ciddi kıskançlık ve rekabete neden olmuştu. Silahlı Kuvvetlerin geleneksel hiyerarşisine de uymayan bu yeni yapıya karşı Silahlı Kuvvetler Birliği oluşturulmuş ve MBK'nin etkisini dengelenmeye çalışmıştır. Bu ruh içindekilerden biri de, gizli örgütlerde ön sıralarda yer aldığı halde darbe sırasında Kore'de görevli olması nedeniyle MBK'ne giremeyen, Kurmay Albay Talat Aydemir'di. Aydemir, Kore'den dönünce Kara Harp Okulu'na Okul Komutanı olarak atandı.¹⁷³

Seçim sonuçlarını beğenmeyen ve yönetimin siyasilere devredilmesini hazmedemeyen darbe taraftarı subaylar¹⁷⁴, MBK'den ihraç edilen 14'ler ve daha çok SKB üyeleri, 19 Ocak 1962'de Genelkurmay Karargahı'nda, "Genişletilmiş Komuta Konseyi" toplantısı yaptılar. Toplantıda bulunan Kuvvet, Ordu ve Kollordü Komutanları ile Generaller, Cevdet Sunay'ın hükümetin desteklenmesi ve askeri müdahale heveslerinden vazgeçilmesi, önerisini destekliyordu. Ama Talat Aydemir ve onunla birlikte hareket eden albaylar, öneriyi katılmadıklarını ve bir askeri müdahalenin gerekliliğini belirtiyorlardı. Ancak emir-komuta zinciri içerisinde yapılması gereken müdahalede başta Genelkurmay Başkanı olmak üzere generaller yer almak istemiyordu.¹⁷⁵ Sunay itiraz edince, "Orduda alt kademenin tazyiki artmaktadır. Hangi Kuvvet Komutanı kıtasına hâkimse kalksın hesaplaşalım" diye meydan okumuşlardı.¹⁷⁶ Toplantının sonunda Cevdet Sunay Aydemir'in kulağına; "Sen çok ateşlisin Albayım, dikkat et başın belaya girmesin" demişti.¹⁷⁷

Bu ikaza rağmen 9 Şubat'ta İstanbul Balmumcu'da, başkanlığını Korgeneral Refik Tulga'nın yaptığı ve 59 subayın katıldığı toplantıda, 28 Şubat'ı geçmeyecek şekilde, hiyerarşik düzen içinde askeri bir müdahale yapılması kararı alınmıştı.¹⁷⁸ Bu gelişmeler parti liderlerini ve kuvvet komutanlarını harekete geçirmişti. Darbeye karşı olan Hava Kuvvetleri'nin temsilcileri hemen tedbir alınmasını istiyordu.¹⁷⁹ Cevdet Sunay, İnönü ile görüşüp tedbir alınması gerektiğini belirtmişti. İnönü de, orduyu ihtilala sürükleyen subayların cezalandırılmasından yanaydı. Cevdet Sunay; Albaylar Cuntası'ndan Talat Ayde-

¹⁷³ Talat Aydemir, *a.g.e.*, s. 91.

¹⁷⁴ Talat Aydemir, *a.g.e.*, s. 167.

¹⁷⁵ Demir, *a.g.m.*, 162.

¹⁷⁶ Yazgülü Aldoğan, "İhtilalcı Bolluğu", *Hürriyet Gazetesi*, 24 Mayıs 1986, s. 7.

¹⁷⁷ Öymen, *a.g.e.*, s. 344.

¹⁷⁸ Talat Aydemir, *a.g.e.*, s. 88-91.

¹⁷⁹ Göğüş, *a.g.e.*, s. 104.

mir, kendisini destekleyen Jandarma Okul Komutanı Necati Ünsalan, Ankara Merkez Komutanı Albay Selçuk Atakan ve 28. Tümen Komutanı Albay Kemal Güner gibi komutanları çağırarak sorguya çekmiş, Albaylar inkâr etmişti.¹⁸⁰

Bu inkara rağmen, Talat Aydemir ve arkadaşlarının 20-21 Şubat gecesi harekete geçecekleri söylentisi yayılmaya başlamıştı. Haber, Ankara'daki ordu çevrelerinde yayılmış; Etimesgut Zırhlı Birlikler Okulu ve Birinci Zırhlı Tümen Tank Taburu'nda bazı subaylar birliklerini alarma geçirmişlerdi. 229. Piyade Alayı ve Muhafız Alayı süvari grubuna da havacıların alarmını bildiren tankçılar ile birlikte harekete geçmesi söylemişti. Böylece, Türkiye'de yeni bir ihtilal hareketi başlamış bulunuyordu. Ancak haberin yanlış olduğu anlaşılmış ve alarmlar kaldırılmıştı.¹⁸¹

21 Şubat gecesi Genelkurmay Başkanlığı'nda toplantı yapılmış ve ordu içinde huzursuzluk yaratan bazı subayların Doğudaki birliklere tayin edilmeleri emri verilmişti. Bunun üzerine Talat Aydemir, olayları bir rapor halinde Harp Akademileri Kurmay Başkanı Emin Aytekin'e bildirdikten sonra Genelkurmay Başkanlığı'na üç maddeden oluşan bir muhtıra göndermişti. Muhtıra şöyleydi:

- “1- Resmi elbiselerini giyerek harekâta geçen Mucip Ataklı ve Haydar Tunçkanat hakkında kanuni işlem yapılması,
- 2- Subaylara silahlı olarak göreve gelme emri veren 2. Başkanı Memduh Tağmaç'ın durumunun gözden geçirilmesi,
- 3- Tayinleri yapılan subayların tayinlerinin durdurulması.”¹⁸²

Talat Aydemir'in Muhtirasını ret edince Aydemir'de darbe için zemini genişletmeye çalışıyordu. Hazırlanan darbeye Hava Kuvvetleri destek vermemiş ve hatta karşı duruş almıştı. Faaliyetleri İnönü tarafından izlenen Aydemir ve taraftarları gözetim altına alınmıştı. Gözetim kararını geri aldirtmak ve albayların görevlerine iadesini talep için Harp Okulu Alay Komutanı Albay Turgut Alpogut'u Genelkurmay'a aracı olarak gönderen Aydemir sonuç alamadı.¹⁸³ Kalkışmanın kokusunu alan İnönü; İstanbul, Ankara ve diğer illerdeki birliklerde sadık komutanları ziyaret ederek kalkışmaya karşı teyakkuzda olmalarını istemişti.

Bu gelişmelerle birlikte 22 Şubat 1962'de Albay Talat Aydemir'in emrindeki Harp Okulu öğrencileri, Ankara'da Tank Okulu, Süvari Grubu, 229. Piyade Alayı, Muharebe Okulu, Zırhlı Birlikler Eğitim Merkezi ve Jandarma Okulu mensuplarından oluşan, 500 subay ve 8 bin askerle harekete geçti. Paroları '*Halaskâr*', işaretleri '*Fedailerdi*'.¹⁸⁴ Tıpkı 27 Mayısçılar gibi Ankara'nın Kamu Kurum ve Kuruluşlarını kuşattılar. Darbeciler Ankara'nın kontrolünü ele geçirince, milletvekilleri ve senatörlerin çoğu Ankara'dan kaçmaya başla-

¹⁸⁰ Demir, *a.g.m.*, s. 160.

¹⁸¹ Demir, *a.g.m.*, s. 162.

¹⁸² Talat Aydemir, *a.g.e.*, s. 100-101; Demir, *a.g.m.*, s. 162.

¹⁸³ Güral, *a.g.e.*, s. 179-180; Talat Aydemir, *a.g.e.*, s. 107.

¹⁸⁴ Talat Aydemir, *a.g.e.*, s. 187.

dı.¹⁸⁵ Ankara Radyosu'nu İnönü tam zamanında kapattığından darbe beyanı yapılamadı. Ankara'dan kaçamayan birçok üst düzey general, milletvekili/senatör ve MBK üyeleri Hava Kuvvetlerine sığındı. Bu sırada Çankaya Köşkü'nde toplantı halinde olan Gürsel, İnönü ve Sunay'ın etrafı Muhafız Alayı'ndan Binbaşı Fethi Gürcan tarafından kuşatılmıştı. Durumu Aydemir'e rapor eden Gürcan talimat istemişti. Aydemir bu noktada ciddi bir hata yaparak; *"Bırakın gitsinler benim onlarla bir hesabım yok"* demişti.¹⁸⁶ İnönü, Köşk'ten çıkarken Gürcan'ı çağırıp, *"Talat'a söyle, şimdi kaybetti"* dedi.¹⁸⁷ Bu hata Aydemir'e pahalıya mal oldu, Hava Kuvvetlerine giden İnönü ve Sunay, darbeyi buradan bastırdı.¹⁸⁸

İnönü Hava Kuvvetleri Karargâhında yaptığı tarihi konuşmasında şunları söylemiştir;

*"Bu nasıl iş? On beş tane çapulcu çıkacak, devletin masum kuvvetlerinden bir kısmını iğfal edip hepimizi teslim alacak... Biz hiç mukavemet göstermeyeceğiz. Sabahtan beri hareket olduğunu söylüyorsunuz. Ne biçim hareket bu? Kim, bir küçük kesik aldı? Eğer kan dökmek icap ediyorsa dökülecektir. Hem de olukla... Memleket bununla batmaz. Neyle batar ben size söyleyeyim: Ordu içinde isyan olmuş. Ben bunu harpte geçirdim, yendim. Memleket kurtuldu. Ama sabahleyin erken davranan bir çete, memlekete hakim olacağını iddia eder ve bütün memleket onlar gibi düşünmeyen bütün ordu tavuk gibi yere kapanır, baş üstüne der. O milletin yaşama hakkı olamaz. Ne var mı isyan sebebi olacak? Zulüm mü ediyoruz? İntikamcılara mı göz yumduk? Devletin şerefi böyle bir hareketi derhal bastırmayı icap ettirir. Ellerinde kandırılmış kuvvetler bulunuyormuş! Gerekirse ben yalnız üzerlerine giderim öldürebilirlerse öldürürler. Ama benim ölümün üstünden geçerek devletin şerefini ayakları altına alırlar. Bu marifeti yaparlar fakat milletin şerefli evlatları mutlaka ortaya çıkar ve onları tuttuğu gibi bacaklarından asverir. Bütün kuvvetler onlara katılmış! Ya siz ya, siz nesiniz? Şimdi, söylediğim şu: yarın sabah hepsini emekliye ayırması olacağım. Eğer kan döktürmezlerse bu defalık kendilerini harp divanına vermeyeceğim. Ama harekete geçerlerse buradaki subaylar silah kullanarak burayı müdafaa edeceklerdir. Bu emri size tebliğ ediyorum. Gideceğim, Bakanlar Kurulu oradadır. Size bunu teyit edeceğim."*¹⁸⁹

Talat Aydemir'in bu kalkışmasında; taraftarı olan Albayların görevlerine iadeleri dışında, TBMM'nin dağıtılmasını, okuma-yazma bilmeyenlerin oy kullanamayacağı bir seçim sisteminin kabulünü ve hükümetin yeni seçimler yapılınca kadar başka bir şehirde çalışmasını talep etmekteydi.¹⁹⁰ Talat Aydemir darbeyi neredeyse başaracakken, İnönü'yü elinden kaçırmaması ve İnönü'nün darbeye karşı olan Hava Kuvvetleri Karargahına gitmesiyle, Hava

¹⁸⁵ Göğüş, a.g.e., s. 104.

¹⁸⁶ Öymen, a.g.e., s. 344.

¹⁸⁷ Talat Aydemir, a.g.e., s.107; Hür, a.g.m.

¹⁸⁸ Talat Aydemir, a.g.e., s.107; Güral, a.g.e., s. 151.

¹⁸⁹ Özdemir, *Türkiye Cumhuriyeti*, a.g.e., s. 284.

¹⁹⁰ Güral, a.g.e., s. 181.

Kuvvetleri uçakları Aydemir bağlı birlikler üzerinde alçak uçuşa başladı ve İnönü'ye sadık birlikler darbecilere karşı harekete geçti. Stabil bir bekleyişe geçen Aydemir'e gönderilen araçlar; kan dökülmemesi şartı ile kalkışanların cezai işleme tabi tutulmayacağı ve normal emekliye sevk edileceklerini Başbakan'ın imzaladığı belge ile bildirdiler.¹⁹¹ Başaramayacağını anlayan Aydemir, bu hayalini bir başka bahara ertelemek üzere Başbakan'ın şartlarını kabul etti ve darbeci kadrodan 69'u emekliye sevk edilirken birçok general ve subayın da yeri değiştirildi.¹⁹²

İnönü İkinci Hükümeti kurduktan sonra, 14'lerden Orhan Kabibay ve Rifat Baykal yurda dönmüş ve İnönü, 22 Şubatçıları (Talat Aydemir vd.) hareketlerini izliyor, 14'lerle görüşmelerine dikkat ediyordu.¹⁹³ Hiçbir cezai işleme tabi tutulmadan emekliye sevk edilen Albaylar Cuntası, çok beklemedi, sürgünden dönen 14'ler ve Hava Kuvvetleri'ndeki 11'lerle, 17 Mayıs 1963 gecesi Dikmen'de bir taşocağında buluştular. Ancak, Alparslan Türkeş'in söze "Benim liderliğimde birleşelim" diye başlaması üzerine yollar ayrılacaktı.¹⁹⁴ Talat Aydemir ve ekibi, yeniden 20/21 Mayıs 1963 gecesi harekete geçmeye karar verdi.

22 Şubatçıların ihtilal yapacağını Alparslan Türkeş'ten öğrenen Emekli Binbaşı İzzet Köz da İsmet İnönü'ye haber vermişti. İsmet İnönü'nün Türkeş'in dolaylı ihbarına karşılık "olmaz öyle şey!" demesinden üç buçuk saat sonra 23.30'da ihtilal fiilen başlamıştı.¹⁹⁵

21 Mayıs 1963'de 22 Şubatçı Harp Okulu'na girerek alarm vermişlerdi. Turgut Alpogut, Alay Komutanlığı görevini aldıktan sonra okuldaki nöbetçi subay heyetini tutuklatıp başlarına öğrencilerden bir grup nöbetçi dikerek Harp Okulu'na hâkim olmuştu.¹⁹⁶ İnönü'nün *Harbiye'deki söylevine mukabil*, Parolanın 'Harbiyeli' işaretinin 'Aldanmaz'¹⁹⁷ olması olukça ironiydi.

İlk hedefleri Radyo olan darbecilerin bildirisini Ankara Radyosundan, üstegmen İlhan Baş okumaya başladığında "Bu kez başardık!" diye birbirine sarılıyorlardı.¹⁹⁸ Radyo'dan ihtilalcıların bildirisi okununca hükümet durumun ciddiyetini anlamış ve tedbirler almaya başlamıştı.¹⁹⁹ Bir süre sonra radyo, yeniden hükümet yanlılarının eline geçti. Ankara'da 28. Tümen Kurmay Başkanı Yarbay Ali Elverdi, marşlar eşliğinde ihtilalın olmadığını, bir yanlış anlaşılma olduğunu, birtakım maceraçıların böyle bir işe kalkıştığını, ancak

¹⁹¹ Güral, *a.g.e.*, s.181; Talat Aydemir, *a.g.e.*, s. 198.

¹⁹² Talat Aydemir, *a.g.e.*, s. 208.

¹⁹³ Demir, *a.g.m.*, s. 164.

¹⁹⁴ Talat Aydemir, *a.g.e.*, s. 225.

¹⁹⁵ Talat Aydemir, *a.g.e.*, s. 183; Erdoğan Örtülü, *Üç İhtilalın Hikayesi*, Milli Ülkü yay., 5. basım, Konya 1979, s. 390 nakil Demir, *a.g.m.*

¹⁹⁶ Erdoğan Örtülü, *Üç İhtilalın Hikayesi*, Milli Ülkü Yay., 5. basım, Konya 1979, s. 397 nakil Demir, *a.g.m.*

¹⁹⁷ Talat Aydemir'in Birinci Darbe girişiminden sonra İsmet İnönü Harp Okulunda yaptığı konu "Harbiyelileri Aldattılar" demişti. Talat Aydemir, *a.g.e.*, s. 117.

¹⁹⁸ Hür, *a.g.m.*

¹⁹⁹ Örtülü, *a.g.e.*, s. 442.

durumun kontrol altında bulunduğunu belirten bir karşı konuşma yaptı.²⁰⁰ Bu konuşmadan sonra radyoevi ve konuşmayı yapan Yarbay Ali, ihtilalcılar tarafından yeniden ele geçirildi.²⁰¹ Radyo tekrar ihtilalcıların anonsunu vermeye başladı ve yayın saat 02.30'a kadar sürdü. Ancak hükümet radyo yayını Etimesgut istasyonundan kesti ve "Hükümet kuvvetleri" diyerek, Etimesgut'tan anonsa başladı.²⁰²

Sabaha karşı da Etimesgut'tan Genelkurmay Başkanı'nın ultimatomu yayımlandı. Bu ultimatodan sonra, ihtilalcıların karargâhı olan Harp Okulu iyice karıştı. Öğrenciler şaşkınlık içindeydi. Hava Kuvvetleri binasına girmek isteyen öğrenciler geri çekilmiş, CMC'lere bindirerek okula götürülmüş ve Harp Okulu, hükümet kuvvetleri tarafından sarılmıştı.²⁰³ İhtilalcı kuvvetler içinde yer alan 229. Piyade Alay'ındaki bölüklerin komutanları tutuklanınca bu bölükler, hükümet kuvveti olarak görevlendirilmişti. İhtilal girişiminin başarısız olacağı ihtimali güçlendikçe ihtilali destekleyen birliklerde çözümler de artıyordu.²⁰⁴

Saat 05.30'da Mürtet Üssü'nden kalkan iki jet uçağına, ihtilalcıların mevzilerine ateş açma emri verilmiş ve jetler, Harp Okulu'nun yollarına ateş açmışlardı. Bu sırada Harp Okulu'na doğru ilerleyen Muhafız Alay'ının ileri hattaki birlikleri jetlerin yayılım ateşi açması sonucu dağılmışlardı. Birliğin başında bulunan Binbaşı Cafer Atilla ile iki er ölmüştü. İhtilalcılar de artık her şeyin bittiğine inanmışlardı.²⁰⁵

Bir süre sonra Radyo sustu ve Hava Kuvvetleri Komutanlığı'nın üssü olan Etimesgut'tan Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay'ın "TSK, hükümetin emrindedir. Kara, Deniz, Hava ve Jandarma komutanlıkları hükümeti desteklemektedir. Talat'ın üç buçuk adamı hüsrana uğrayacaktır. Maceraperestler muvaffak olamayacaklardır ve cezalarını göreceklerdir. Bunlar toplanmaktadırlar" diyen sesi yükseldi.²⁰⁶ Çatışmalarda; bir Albay, bir Binbaşı, iki Harp Okulu Öğrencisi ve dört Er öldü, 26'da yaralı vardı.²⁰⁷ Daha sonra Aydemir şöyle diyecekti: "Tek bir radyonun bu kadar tesirli bir silah olduğunu o zaman anladım. Mağlubiyetimizin tek sebebi radyodur..."²⁰⁸

Olay sonunda Talat Aydemir, Mustafa Pakoba'nın Küçükesat'taki evine gitmiş; ihtilalin öncülerinden Fethi Gürcan da Batı Almanya Elçiliği'ne sığınmıştı. Gürcan ve Karazeybek elçilik mensuplarından "Siyasi mülteci" olarak kabul edilmelerini istemişlerdi. Fakat bu talepleri reddedilmişti. Talat Aydemir ve diğer sanıklar tutuklanarak Mamak Muharebe Okulu'na götürülmüş ve Mamak'taki taş binanın koşullarına yerleştirilmişlerdi.²⁰⁹

²⁰⁰ Göğüş, *a.g.e.*, s. 108; Talat Aydemir, *a.g.e.*, s. 324.

²⁰¹ Talat Aydemir, *a.g.e.*, s. 325.

²⁰² Talat Aydemir, *a.g.e.*, s. 326.

²⁰³ Demir, *a.g.m.*, s. 167; Talat Aydemir, *a.g.e.*, s. 326.

²⁰⁴ Örtülü, *a.g.e.*, s. 457-458; Talat Aydemir, *a.g.e.*, s. 328.

²⁰⁵ Talat Aydemir, *a.g.e.*, s. 329; Demir, *a.g.m.*, s. 167; Göğüş, *a.g.e.*, s. 108.

²⁰⁶ Talat Aydemir, *a.g.e.*, s. 325.

²⁰⁷ Özdemir, *Türkiye Cumhuriyeti, a.g.e.*, s. 285.

²⁰⁸ Hür, *a.g.m.*

²⁰⁹ Demir, *a.g.m.*, s. 167; Talat Aydemir, *a.g.e.*, s. 330.

Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı, sanıklar için üç ayrı mahkeme kurmuştu. 1 Numaralı Sıkıyönetim Mahkemesi ihtilalin asıl sanıklarını, 2 Numaralı Sıkıyönetim Mahkemesi Harp Okulu öğrencilerini, 3 Numaralı Sıkıyönetim Mahkemesi ise, ihtilaldan sonra ihtilalcılar lehine teşebbüste bulunanları yargılayacaktı.²¹⁰

İlk duruşma 7 Haziran 1963'te Mamak Muharebe Okulu'nun sinema salonunda başlamıştı. Talat Aydemir, Fethi Gürcan, Osman Deniz ve Erol Dinçer ölüm; 30 kişi ömür boyu hapis, 11 kişi 15 yıl, 5 kişi 12 yıl, 2 kişi 8 yıl, 2 kişi 6 yıl vs. hapis cezalarına çarptırıldılar. 28 Haziran'da Fethi Gürcan, 5 Temmuz 1964'de Talat Aydemir idam edildi. Kalanların cezaları 1964'de çıkarılan af ile kısmen veya tamamen kaldırıldı.²¹¹ Bununla birlikte müdahale girişimleri sürecinde Aydemir'e destek çıkan MBK üyeliğinden tabi senatörlüğe geçirilen Mucip Ataklı, Kadri Kaplan, Muzaffer Yurdakul ve Sezai Okan ise hiçbir adli soruşturmaya tabi tutulmamışlardır.²¹² 20-21 Mayıs olaylarından sanık olan 1459 Harp Okulu öğrencisinin yargılanmasına 13 Haziran 1963'te Harp Okulu sinema salonunda, Ankara 2 Numaralı Sıkıyönetim Mahkemesi'nde başlanmıştı.²¹³ Harp Okulu öğrencisi 1459 sanıktan; 75'i 4 yıl 2 ay, 91'i 3 aya mahkûm edilmişti.²¹⁴ Bu olaylar Silahlı Kuvvetler içinde çok önemli bir derse de vesile olmuştu. Darbe başarılmadığı taktirde sonucun darağacı olacağı, darbeciler için her zaman bir handikap olarak göz önünde bulunduruldu. Günümüze kadar başarılanlar dışında, sayısız kez düşünülen ve planlamada kalan darbe hazırlıklarında, Talat Aydemir'in akıbeti fren olmuştur.

8. 1965 sonrası

Adalet Partisi Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala'nın 5 Haziran 1964'de ölümü üzerine, partide güçlü siyasetçilerden biri olan Sadettin Bilgiç geçici Genel Başkan oldu. Partinin Genel Başkanlık seçim hazırlığı sürerken Genelkurmay Başkanı Orgeneral Cevdet Sunay 12 Kasım 1964'de Senato ve Meclis Başkanları'na birer mektup yazdı. Tarihe "*Sunay Mektubu*" olarak geçen belgede Sunay; 27 Mayıs darbesine karşı AP içinde intikamcı davranışlar olduğunu iddia etmekteydi. Çankaya Köşkü'ne toplanan Demirel ve Bilgiç yanlılarına intikamcı olmayacakları yönünde yemin ettirildi.²¹⁵ Kongreye hazırlanan AP Genel Başkan adayı Sadettin Bilgiç'e yönelik bu davranışını eleştiren konuşmalar yapılırken, Süleyman Demirel ise bu konuda sesiz kalmayı tercih etti. Bu da delegeler arasında AP'nin Sadettin Bilgiç'le iktidara gelmesini askerinin istemediği, Demirel'i istediği yönünde kanaati doğurdu. 28 Kasım 1964 AP

²¹⁰ Örtülü, *a.g.e.*, s. 471.

²¹¹ Özdemir, *Türkiye Cumhuriyeti*, *a.g.e.*, s. 285.

²¹² TBMM Darbeleri Araştırma Komisyonu Raporu, *a.g.e.*, s. 381. Yazar Notu; "Mucip Ataklı'nın 1971 Muhtırası öncesi 9 Martçıların içinde görmekteyiz.)

²¹³ "1459 sanığın duruşmasında Harp Okulunda başlandı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 14 Haziran 1963, Manşet; "Harbiyeliler için 5-15 yıl hapis cezası istendi", *Vatan Gazetesi*, 14 Haziran 1963, Sür Manşet.

²¹⁴ "1293 Harbiyeli Berat etti ve evlerine gönderildi", *Vatan Gazetesi*, 12 Eylül 1963, Manşet.

²¹⁵ Metin Toker, İnönü'nün Son Başbakanlığı, 1961-1965, s.220-221 nakil Hikmet Özdemir, *Türkiye Cumhuriyeti*, *a.g.e.*, s. 288.

Kongresinde Süleyman Demirel Genel Başkan seçildi.

Osman Bölükbaşı'nın kurduğu CKMP de, 1965'de Bölükbaşı'nın istifasının ardından, MBK'den tasfiye edilen 14'ler bu partiye katıldılar. Aynı yıl Alpaslan Türkeş partinin Genel Başkanlığına seçildi. CKMP'nin 8-9 Şubat 1969 Olağanüstü Büyük Kongresi'nde delegelerin büyük desteğini alan "Milliyetçi Hareket Partisi" adı kabul edildi. Büyük Kongreden sonra toplanan ilk genel idare kurulunda partinin amblemi "Üç Hilâl" olarak kararlaştırıldı ve aynı toplantıda MHP Gençlik Kolları için de "Hilâl içinde Kurt" amblemi benimsendi.

10 Ekim 1965'de yapılan seçimlerde oyların %52'sini alan genç ve enerjik Demirel'in liderliğindeki Demokrat Parti'nin varis kabul edilen Adalet Partisi, tek başına iktidar oldu. CHP %28.7 ile tarihinin en düşük oyunu aldı.²¹⁶ CKMP Genel Başkanı Alpaslan Türkeş, TİP'den Behice Boran Hatko-Mehmet Ali Aybar gibi isimler TBMM'ne girmişlerdi. Askerlerle yumuşak bir ilişki kuran Demirel aynı zamanda siyasilere askerlerin bir süre ateşkes yapmasını da sağladı. 28 Mart 1966'da TBMM tarafından sağlık gerekçesiyle Cumhurbaşkanlığı görevi sonlandırılan ve 14 Eylül 1966'da da vefat eden Cemal Gürsel'in yerine yeni bir cumhurbaşkanı seçilecekti. Yüksek Askeri Şura Cumhurbaşkanlığı için kendi adayının, ordudaki 1960 tasfiyesinden beri Genelkurmay Başkanı olan, Org. Cevdet Sunay'ın olduğu hususunda, yazılı olarak hem hükümetin ve hem de muhalefet partilerinin dikkatine sundu. Sunay'ın Cumhurbaşkanlığı süreci çalıştı ve 28 Mart 1966'da Cumhurbaşkanı oldu²¹⁷, Süleyman Demirel de askerlerin liderliğini isteyerek kabul etti.²¹⁸

Tek başına iktidar olan Adalet Partisi ve Başbakan Süleyman Demirel, Menderese göre ordu, CHP ve diğer muhalefete karşı daha ılıman bir politika benimsedi. 1969'da yapılan seçimlerde oyların %46.5'ni alarak yeniden iktidar olurken, CHP ise %27.4'te kaldı.²¹⁹ AP idaresinde %9 kalkınmayla gelişen toplunda milliyetçilik yükseldi. Buna paralel yabancı düşmanlığı daha açık olarak durmadan yükseldi ve bu durum; ABD ile yakın ilişkileri korumaya her zaman olduğu gibi kararlı gözükken yüksek rütbeli subayların duygularıyla çatıştı. Pek çok yüksek rütbeli subay, Türk güvenliği için kuzeyden gelecek bir tehdidin hala var olması karşısında, Amerikan desteğinin sağladığı güvenceyi kaybetmek istemiyorlardı. Bu subaylar aynı zamanda daha ileri bir modernleşme için baskı yapıyor ve ABD'den elde edilen teçhizat ve eğitimin daha ucuz ve emniyetli gelebileceğine inanıyorlardı.²²⁰

Cumhuriyet ve Atatürk ideolojisini temsil eden CHP'nin oylarının bir türlü yükselmemesi, ordu içinde giderek artan tepkiye de dönüşmekteydi. Ayrıca Cevdet Sunay'ın görev süresi dolmaktaydı ve bu makamı sivillere bırakmak istemeyen askerler yeni bir kriz çıkaracaktı. Bu kez darbenin adı; 12 Mart 1971 Muhtırası olacaktı.

²¹⁶ Güral, *a.g.e.*, s. 193.

²¹⁷ https://www.tccb.gov.tr/cumhurbaskanlarimiz/cevdet_sunay/

²¹⁸ Hurewitz, *a.g.e.*, s. 230.

²¹⁹ Güral, *a.g.e.*, s. 209.

²²⁰ Hurewitz, *a.g.e.*, s. 231.

Sonuç

27 Mayıs 1960 askeri müdahalesi ile demokrasi ortadan kaldırılmış olsa da, Demokrat Parti'nin, 1950'den başlayarak halkın oylarıyla 10 yıl iktidarda kalması, halkın iktidarı fiilen belirleme yetkisi ve gücünün olduğunu ortaya çıkarmıştır. Demokrasi zaman zaman kesintiye uğramış olsa da, her defasında korku duvarı aşılmış ve halk, kendi iradesini iktidara taşımıştır. 27 Mayıs darbesinin arkasına yatan sebepler, yanlış olarak, genellikle laiklik ve demokrasi dışı yönetim, belli ölçülerde de ekonomik politika çerçevesinde formüle edilmiştir. Ancak laikliğe aykırı olarak nitelenen bazı eğilimleri CHP'de desteklemiştir.²²¹

Darbecilerin amaçları arasında demokrasiyi genişletmek olsa da, demokrasinin vazgeçilmez unsuru olan siyasi parti ve siyasetçilerin güvenilmez olduğu söylemi sonraki müdahalelerin de gerekçesi olmuştur. Bu ilk müdahaleyi ve daha sonrakileri halkın sessizce kabullenmesinin önemli bir sebebi de, siyasetçilerin itibarsızlaştırılması ve Menderes ile iki bakanının idam edilerek, başbakan da olsa siyaset kurumunun ne kadar kırılğan olduğunun ortaya çıkmasıdır. 1960'larda demokratik gelenek ve kurumların henüz olgunlaşmadığı Türkiye'de, Batı'da olduğu; sağ-sol, seküler-dindar, liberal-devletçi, sosyal demokrat-Hıristiyan demokrat vs. gibi, bir birinin yumuşak karşıtı olan partiler oluşmamıştır.

Ülkemizde 19. yy ortalarında başlayan gelenekçi ve batıcı iki ayrı damar olan siyasi şekillenme, zaman zaman iç içe geçen kavramları üretse de genel olarak uzlaşmamıştır. Askerin çoğunlukla batıcı tandansta kalması ve durumu sürekli bu görüşün lehine devşirecek cebri müdahaleleri, siyaset kurumunun bu iki damarı birbirine yaklaştıracak sosyolojik çözümler üretmesini de mani olmuştur. Bu nedenle ki, Türkiye'nin sadece son 35 yılında iktidar olan birçok partinin sadece tabelası kalmıştır.

Ayrıca belirtmek gerekir 1960 Darbesi'nden sonra ABD'nin mali yardımı dikkat çekiciydi. Çünkü Menderes'in tüm ısrar ve girişimlerine rağmen ABD, mail yardımda bulunmadığı için Menderes'te Rusya'ya yönelmek zorunda kalmıştı. ABD, darbeden sonra kurulan hükümetlere başlangıçta 34 milyon dolara daha sonrada 103 milyon dolar mali yardımda bulundu. 30 Mayıs 1960'da bir bildiri yayınlayarak yeni Türk Hükümetini tanıdığını da deklere etmişti.²²² ABD Dışişleri Bakanlığı İstihbarat ve Araştırma Dairesi'nin 1961 tarihli değerlendirme raporunda; *"Türk Silahlı Kuvvetleri'nce yapılan kansız darbe, Türkiye dışında genellikle ağırlık taşıyan, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin apolitik olduğu ve ciddi bir siyasi bunalımda müdahale etmeyeceği yolundaki inancı yıkmıştır."*²²³ denmekteydi. Bu rapor bir anlamda TSK'nin kendi ülkesinin seçilmiş hükümetlerine müdahale etmesinin, ABD'ce meşrulaştırıldığı anlamına geliyordu.

²²¹ Kayalı, *a.g.e.*, s. 66.

²²² Güral, *a.g.e.*, s. 166-167.

²²³ Doğan, *a.g.m.*

Yukarıda uzunca incelediğimiz ve eleştirel noktadan baktığımız asker-siyaset ilişkisini en iyi özetleyen Hurewitz'in isabetli cümleleriyle bitirelim; "Askerler, her defasında, politikaya isteyerek girmiş olmadıklarını ve yegane maksatlarının halka ait işleri bir düzene sokmak olduğunu ifade etmişlerdir. Onlar siyasi sisteme yeniden şekil vermeyi, eski kötülüklerin yeniden meydana gelmesine karşı bu yeni sistemi tecrit etmeyi ve onu halkın arzularına karşı hassasiyet gösterecek bir duruma getirmeyi vaat etmişlerdir. Bu düşünme tarzına hakim olan mantık esas itibarıyla, ulusun askeri imkanlarının koruyucusu olarak, ulus ihtiyaçlarının en iyi hakimi olduğu varsayımından doğmaktadır. Askeri gücün koruyuculuk görevi, siyasi akıl ve manevi dürüstlüğe eşit tutulur. Bu varsayımı yıkan sivil rejimler için olduğu kadar, ortaya çıkan askeri rejimler için de daha az olmamak üzere, tehlikeli bir doktrindir."²²⁴

Kaynakça

Telif-Tetkik Eserler

- AHMET, Feroz: *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2006.
- AKŞİN, Sinan: *Yakınçağ Türkiye Tarihi (1908-1980)*, Milliyet Yay., İstanbul 1989.
- ARCAYÜREK, Cüneyt: *Derin Devlet 1950-2007*, Detay Yay., 5. Baskı, İstanbul 2007.
- AYDEMİR, Talat: *Talat Aydemir'in Hatıralarım*, YKB Yay., İstanbul 2020.
- Aydemir, Şevket Süreyya, İhtilalin Mantığı ve 27 Mayıs İhtilali, Remzi Kitapevi, İstanbul 2000.
- BAĞCI, Hüseyin: *Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası*, İmge Yay., Ankara 1990
- BAŞGİL, Ali Fuad: *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri Görüp Yaşadıklarım*, Yağmur Yayınevi, 4. Basım, İstanbul 2008.
- BAYAR, Nilüfer: *27 Mayıs Darbesi ve Bizler*, Timaş Yay., İstanbul 2014.
- BİRAND, M. Ali – DÜNDAR, Can – ÇAPLI, Bülent: *12 Mart: İhtilalin Pençesinde Demokrasi*, 9. Baskı, İmge Kitapevi, İstanbul 2008.
- BATUR, Muhsin: *Anılar ve Görüşler Üç Dönemin Perde Arkası*, Milliyet Yay., 4. Baskı, İstanbul 1985
- DENİZLİ, Ali: *Kore Savaşı Uzaktaki Kahramanlar ve Zaferleri*, Başlık Yay., İstanbul 2010.
- DÜNDAR, Seyhan: *Gölgedeki Adam*, Uycan Matb. İstanbul 1966.
- ER, Ahmet: *Hatıralarım ve Hayatım 27 Mayıs'tan 12 Eylül'e*, Biltek Yay, Ankara 2000.
- ERKANLI, Orhan: *Anılar, Sorunlar, Sorumlular*, Baha Matb., IV Baskı, İstanbul 1972.
- GÖĞÜŞ, Ali İhsan: *Hep İsmet Paşa'nın Yanında*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2008.
- GÖRMÜŞ, Alper: *Eski Deniz Kuvvetleri Komutanı Özden Örnek'e ait Darbe Günlükleri Tam Metin İmaj ve Hakikat, Bir Kuvvet Komutanının Kaleminden Türk Ordusu*, Etkileşim Yay., İstanbul 2012.
- GÜNAL, Erdoğan: *Türkiye'ye Demokrasinin Yüzyıllık Serüveni*, Karkuru Yay., İstanbul 2009
- HUREWITZ, Jacob Coleman: *Ortadoğu Siyaset: Askeri Boyutu*, Pall Mall Yay., Londra 1969.
- KAYALI, Kurtuluş: *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs-12 Mart*, İletişim Yay., 7. Baskı, İstanbul 2018.
- MBK Almanak*, Özel Yay., Ankara 1961.
- MADANOĞLU, Cemal: *Korgeneral Cemal Madanoğlu'nun Anıları Doğu Perinçek'in Sunumuyla*, Derleyen Halim Tuğay Madanoğlu, Kaynak Yay., 2. Baskı, İstanbul 2021.
- MENDERES, Aydın - AKYOL, Taha: *Demokrasiden Darbeye Babam Adnan Menderes*, Doğan Kitap, İstanbul 2011.
- METİN, İbrahim, İhtilalcılar Hesaplaşıyor, 27 Mayıs Ondörtler ve DüNDAR Taşer, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2012.
- NADİ, Nadir: *27 Mayıs'tan 12 Mart'a*, Sinan Yay., İstanbul 1971.
- SAROL, Mükerrer: *Bilinmeyen Menderes*, Kervan Yay., İstanbul 1983.
- ÖRTÜLÜ, Erdoğan: *Üç İhtilal Hikayesi*, Milli Ülkü Yay., 5. Basım, Konya 1979.
- ÖYMEN, Örsel: *Bir İhtilal Daha Var (1908-1980)*, İstanbul 1986.
- ÖZDAĞ, Ümit: *Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali*, Boyut Yay., İstanbul 1997.

²²⁴ Hurewitz, a.g.e., s. 111.

- ÖZDEMİR, Hikmet: *Türkiye Cumhuriyeti*, İz Yay., İstanbul 1995.
- ÖZDEMİR, Hikmet: *Cumhurbaşkanı Seçimleri Üzerinde Ordunun Olağan Dışı Rolü*, İz Yay., İstanbul 1994.
- ÖZDEMİR, Hikmet: *Türk Parlamento Tarihi*, TBMM Kültür ve Sanat Yay., Ankara 2014.
- URAZ, Abdullah: *1970 Siyasi Buhranı ve İç Yüzü*, Son Havadis Yay, İstanbul 1970.
- UTKU, Cumhur: *14'lerden Suphi Karahan'a İhtilal Mektupları*, Kaynak Yay., İstanbul 2006.
- TARHAN, Nevzat: *Asimetrik Savaş Politik Psikoloji*, Timaş Yay., İstanbul 2010.
- TURGUT, Hulusi: *Türkeş'in Anıları Şahinlerin Dansı*, ABC Yay., İstanbul 1995.
- YALÇIN, Soner: *Teşkilatın İki Silahşoru, Biri Meşrutiyet Silahşoru Dede Yakup Cemil Diğeri Cumhuriyetin Silahşoru Torun Yakup Cemil*, Doğan Kitap, İstanbul 2001.
- YILDIZ, Ahmet: *İhtilalin İçinden Anılar, Değerlendirmeler*, Alan Yay., İstanbul 2001.

Makaleler ve Yayınlar

- AĞIR, Osman: "Türkiye'de Askeri Darbeler Karşısında Siyaset Kurumunun Tutumu", *Kahraman Maraş Sütçü İmama Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 15, Özel Sayı, Yıl 2018, ss.1-26, s.1.
- ALDOĞAN, Yazgülü: "İhtilalcı Bolluğu", *Hürriyet Gazetesi*, 24 Mayıs 1986, s. 9.
- ASLAN, Ömer: 15 Temmuz Sonrası Askeri Eğitimin Demokratikleşmesi: Fırsatlar, Riskler ve Yol Haritası", *Liberal Düşünce Dergisi*, Sayı 85, Yıl 2017, ss.37-55.
- ATAKLI, Mucip: "Menderesi Kimler Astı", *Akşam Gazetesi*, 21 Ekim 1966.
- AYDIN, Hasan: "Korutürk'lü Yıllar-Muhtırayla Darbe Arasında Zor Görev", *Milliyet Gazetesi*, 15 Mart 2013, s.7.
- DEMİR, Yeşim: "Albay Talat Aydemir'in Darbe Girişimleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Sayı 13, Yıl 21.12.006, ss. 155-171.
- DUMAN, Mehmet Zeki: "Türkiye'de Ordu-Siyaset İlişkileri ve Askeri Darbelerin İdeolojik Kökenleri", *İnsan ve İnsan Bilim Kültür ve Sanat Dergisi*, Yıl 6, Sayı 20, Bahar 2019, ss. 145-164.
- HÜR, Ayşe: "Türkiye'nin Kısa Bir Askeri Darbe Tarihi", *Radikal Gazetesi*, 23 Ekim 2012, s. 7.
- KERİMOĞLU, Hasan Taner: "İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Askeri Darbeler ve Toplum", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi Journal Of Modern Turkish History Studies*, XX/Özel Sayı (15 Temmuz), Yıl 10.07.2020, ss.147-165.
- MUMYAKMAZ, Alper: "Türkiye'nin Demokratikleşme Sürecinde Darbe, Ordu ve Vesayet", *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4, Yıl 28.12.2019, ss. 17-27.
- TATLISU, Kübra: "Milli Birlik Komitesi İçinde Çıkan İkilem ve General Cemal Madanoğlu-Albay Alparslan Türkeş İlişkisi", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1, Yıl 2021, ss. 102-121.
- TUNÇ, Hasan: "Türkiye'de Askeri Darbeler, Muhtıralar ve Sivil Toplum Kuruluşlarının Tepkisi", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1-2, Yıl 13.06.1998, ss. 125-164.
- YAZGÜLÜ, Aldoğan: "İhtilalcı Bolluğu", *Hürriyet Gazetesi*, 24 Mayıs 1986, s. 7.

Sempozyumlar

- GENÇALP, Ebru: "27 Mayıs 1960 Darbesi ve Basındaki Yansımaları", *Adnan Menderes Üniversitesi Uluslararası Darbeler Sempozyumu*, Aydın 29 Aralık 2017.

Arşiv Belgeleri ve Resmî Yayınlar

- Resmî Gazete*, "Millî Birlik Komitesinin 27 Nolu Tebliği, Millî Birlik Komitesince uhdeme tevdi edilen Başbakanlık görevi icabı Hükümet aşağıdaki zevatla tarafımdan teşkil edilmiştir", Sayı 10515, 30 Mayıs 1960.
- Resmî Gazete*, "Sabık reisi cumhur ve Başvekil ve Vekiller ve eski iktidar Mebuslarını ve bunların suçlarına iştirak edenleri yargılamak üzere, bir yüksek adalet divanı kurulur", Sayı 10525, 12 Haziran 1960.
- Resmî Gazete*, "Geçici Kanun, madde 3-4", Sayı 10525, 14 Haziran 1960.
- Resmî Gazete*, "Yüksek Adalet Divanının Muhakeme Usulüne ait geçici Kanun", Sayı 10529, 18 Haziran 1960.
- Resmî Gazete*, "5434 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanununa ek Geçici Kanun", Kanun N0 42, Geçici 1 Madde, Sayı 10570, 5 Ağustos 1960.
- Resmî Gazete*, "Halkoyuna Sunulacak Türkiye Cumhuriyeti Anayasası", Sayı10810, 31 Mayıs 1961.

Resmî Gazete, “Yüksek Adalet Divanınca verilen ölüm Cezalan hakkında Milli Birlik Komitesi Kararı”, Karar No 75, Sayı 10908, 16 Eylül 1961.

Resmî Gazete, “Anayasa Mahkemesinin Kurulması ve Yargı Usulleri Hakkında kanun”, Sayı 11091, 24 Nisan 1962.

Resmî Gazete, “105 sayılı Kanunun kaldırılması hakkında Kanun”, Kanun No 81, Sayı 11239, 23 Ekim 1962.

Resmî Gazete, “Genelkurmay Başkanının Görev ve Yetkilerine ait Kanun”, Sayı 13572, Kanun no 1324, 7 Ağustos 1970.

TBMM Kararı yerine Geçen MBK Anayasa Değişiklik Kararı, “Sabık reisi cumhur ve Başvekil ve Vekiller ve eski iktidar Mebuslarını ve bunların suçlarına iştirak edenleri yargulamak üzere, bir yüksek adalet divanı kurulur”, No 1, Bölüm 6, 12 Haziran 1960.

(<https://www.tbmm.gov.tr/files/anayasa/docs/1924/1924-8/8-degisiklik.pdf>)

TBMM Darbeleri Araştırma Komisyonu Raporu, TBMM Yay., Cilt 1, Ankara 2012.

Gazeteler

Akşam Gazetesi, “İkinci Cumhuriyet Kurulacak”, Manşet, 28 Mayıs 1960.

Cumhuriyet Gazetesi, “Kahraman Türk Ordusu Bütün Memlekette Dün Gece Sabaha Karşı idareyi Ele Aldı”, Sür Manşet, 27 Mayıs 1960.

Cumhuriyet Gazetesi, “Meclis feshedildi, yeni anayasa ve demokratik müesseselerin kurulma hazırlığına başlandı”, Manşet, 28 Mayıs 1960.

Cumhuriyet Gazetesi, “1459 sanığın duruşmasında Harp Okulunda başlandı”, Manşet, 31 Mayıs 1960.

Cumhuriyet Gazetesi, “1459 sanığın duruşmasında Harp Okulunda başlandı”, Manşet, 14 Haziran 1963.

Hürriyet Gazetesi, “Türk Silahlı Kuvvetlerimiz Bütün Yurtta idareyi fiilen ele aldı”, Manşet, 27 Mayıs 1960.

Hürriyet Gazetesi, “B.M. Meclisi fesholdu, Parti faaliyetleri yasak edildi, üniversiteler açılacak”, Manşet, 28 Mayıs 1960.

Milliyet Gazetesi, “İdare Orduda”, Sür Manşet, 27 Mayıs 1960.

Milliyet Gazetesi, “Büyük Millet Meclisi feshedildi”, Sür Manşet, 28 Mayıs 1960.

Milliyet Gazetesi, “MBK Üyeliğinden İstifası Kabul Olunmayan Madanoğlu İstifasında İsrar Ediyor”, Manşet, 11 Haziran 1961.

Son Havadis Gazetesi, “Silahlı Kuvvetler muvakkat İdareyi ele aldı”, Sür Manşet, 27 Mayıs 1960.

Ulus Gazetesi, “Türk Silahlı Kuvvetleri Bütün Memlekette İdareyi Ele Aldı”, Sür Manşet, 27 Mayıs 1960.

Ulus Gazetesi, “Türk Silahlı Kuvvetleri Bütün Memlekette İdareyi Ele Aldı”, Sür Manşet, 28 Mayıs 1960.

Vatan Gazetesi, “Ordu İdareyi Ele Aldı”, Sür Manşet, 27 Mayıs 1960.

Vatan Gazetesi, “Ondörtlerin Yurtdışına Gönderilmelerine Dün Geceden İtibaren Başlandı; İlk Yolcu Fazıl Akkoyunlu”, Sür Manşet, 19 Kasım 1960.

Vatan Gazetesi, “Harbiyeliler için 5-15 yıl hapis cezası istendi”, Sür Manşet, 14 Haziran 1963.

Vatan Gazetesi, “1293 Harbiyeli Berat etti ve evlerine gönderildi”, Manşet, 12 Eylül 1963.

Yayınlanmamış Tezler

Orhan, Soner, “27 Mayıs askeri Müdahalesinin Liderlik Olgusu ve Kurumsal Çerçevesi”, Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.

İnternet ve Web Siteleri

Doğan, Ali Necati, “Yakın Tarihimizin Utanç Veren Olayları: 27 Mayıs Darbesi”, 1960, *Blog Milliyet Gazetesi*, 8 Kasım 2009.

(<https://blog.milliyet.com.tr/yakin-tarihimizin-utanc-veren-olaylari--27-mayis-darbesi--1960/Blog/?BlogNo=212490>)

https://www.tccb.gov.tr/cumhurbaşkanlarımız/cevdet_sunay/

Televizyon Yayınları

TRT Arşivi ve <https://www.facebook.com/watch/?v=720113422055291>

Extended Abstract

The Military Coup Of May 27, 1960 And The Division And Competition In The Armed Forces During The Coup

With the proclamation of the Republic on October 29, 1923 and the election of Mustafa Kemal Atatürk as president, the 622-year Ottoman Absolute Monarchy came to an end. Founded by Atatürk on September 3, 1923, the Republican People's Party remained in power until 1946 in the single-party system. In 1945, after World War II ended and democracy started to function together with all its institutions in the international conjuncture, multi-party system was started in 1946. Celal Bayar, who left the CHP and Adnan Menderes, the powerful name of the CHP, founded the Democratic Party in the Aegean Region and generally merchants, artisans and large landowners. In the elections held in 1946, the Republican Rights Party came to power with the election, which was thought to be based on reasons arising from the election law, but also included objections and election fraud rumors. However, strong opposition began from the Democratic Party.

The Democratic Party, which came to power in the 1950 elections, continued its power in the 1954 and 1957 elections. In the last period of its rule, the DP became increasingly tough on the opposition CHP; Seizure of CHP properties, arrest of Secretary General Kasım Gülek in Sinop, stone attack on former President İsmet İnönü in Kayseri, decision to establish an Investigation Commission in the Turkish Grand National Assembly on charges of "preparing an armed and armed attack" for CHP, tensions climbed. In addition, the Menderes Government saw as a solution to make more mistakes and increase the dose of authoritarianism with the autocratic rule of its own choice and the increasing intensification of the opposition. The increasingly polarized government and opposition bloc had stretched the country like a bow. Political polarization also spread to universities, and martial law was declared in some cities due to clashes between the police and students.

Due to the increasing tension in the country, DP Prime Minister Adnan Menderes thought that he had prevented a possible coup by making senior retired generals deputies and appointing people he trusted to the TAF top command level. However, preparations for a military coup against the government were planned and secretly carried out by lower and middle rank officers. In this respect, the organizational type and structure formed by the lower and middle level officers resembled the secret organization of the young officers who were members of the Union and Progress, who carried out military coups against the Ottoman Sultan in 1908 and 1913.

After a long preparation and coordination process, many secret organizations united against the Democrat Party within the Turkish Armed Forces (TAF) and carried out a "Military Coup" on May 27, 1960. Democratically elected President Celal Bayar, Prime Minister Adnan Menderes, Ministers, Chief

of General Staff, deputies, many generals and bureaucrats were suspended, arrested, the government was ended, the Parliament was dissolved.

The officers who organized the coup and consisted of 38 people took the name of the National Unity Committee and General Cemal Gürsel, who was appointed as the leader of the coup, became the President. National Unity Committee took over the legislative and executive functions. While the group of 14, which will be proposed later in the National Unity Committee, wanted to stay in power for a long time, the other group and President Cemal Gürsel wanted to go to the elections as soon as possible and hand over the power to İnönü. As the struggle between these two groups continued, the new command of the armed forces did not want the influence of the National Unity Committee. Finally, the swords were drawn and the extremists of the 14-member committee led by Colonel Alparslan Türkeş were expelled from the National Union by resigning against their will on 14 November 1960, as they were the permanent defenders of the military regime. They were exiled as advisers to embassies in various countries.

Subsequently, Armed Forces Unit, in which the generals were in the decision-making authority, came to power on June 8, 1961, putting an end to the de facto and legal authority of the National Unity Committee, and operated it like a law machine. It seems that the National Unity Committee was in power; however, it did not have the authority to use it ex officio and the management will was entirely in the hands of Armed Forces Unit. In addition, the supra-parliamentary structure created under the name of MBK, a new constitution was drafted in 1961 and elections were held. In addition, the special court established by the National Unity Committee on the recommendation of the professors in the cases heard in Yassıada; Prime Minister Adnan Menderes gave the death penalty for Foreign Minister Fatin Rüştü Zorlu and Finance Minister Hasan Polatkan, and the decision was implemented on September 15, 1961, with the approval of the National Unity Committee, as a result of the pressures of the National Unity Committee. Others were sentenced to various prison terms as a prisoner. After the 1961 elections, the authority was transferred to civilians, Cemal Gürsel became President, while due to the military coup, the members of the National Unity Committee were given permanent senatorship as well as legal guarantees.

Colonel Talat Aydemir, who had important works in the preparation and organization of the 27 May 1960 coup, but could not find a place in the National Unity Committee after the coup was successful, attempted two unsuccessful military coups in 1962 and 1963, but failed. He is tried and executed. Military coups or coup attempts, which started in 1960 and which the society and politicians would have to submit to for a long time, formed an ideological and social ground and gained legitimacy for many years, starting with the May 27, 1960 coup.

In this study; The Democratic Party came to power three times and won the elections with an overwhelming majority, the DP's pressure on the CHP and its intolerance against all opposition groups, its inability to grasp that resistance could turn into action, the sociology of traditional putschism in the army, the military coup of secret organizations within the army against the government, Competition between secret organizations, the execution of the 27 May 1960 Military Coup, the relationship and rivalry between the National Unity Committee who planned and carried out the coup and the Armed Forces Union, Colonel Talat Aydemir's coup attempts, its causes and consequences. explored together.

Lozan Konferansı'nda Musul Meselesine Yönelik Türk Tezinin Oluşumunda Önemli Bir Belge: Gazeteci-Bürokrat Haşim Nahit Erbil'in Türk Delegelerine Mektubu

An Important Document In The Formation Of The Turkish Thesis on Mosul Issue In Lausanne Conference: Letter of Journalist - Bureaucrat Haşim Nahit Erbil to Turkish Delegates

Tuğrul BAKIR*

* Doktora Öğrenci, Ankara, Türkiye

Orcid Id: 0000-0002-0519-679X

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Tuğrul Bakır
Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri
ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Ankara

E-posta / E-mail:

tugrul_4345@hotmail.com

Geliş Tarihi / Received Date:

28 Ocak 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:

25 Mayıs 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Citation:

Tuğrul Bakır, "Lozan Konferansı'nda Musul Meselesine Yönelik Türk Tezinin Oluşumunda Önemli Belge: Gazeteci-Bürokrat Haşim Nahit Erbil'in Türk Delegelerine Mektubu", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 134, Sayı 264, İstanbul 2023, s. 43-80.

doi: 10.55773/tda.1232245

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Lozan Konferansı'nda tartışmalı konuların başında Musul Meselesi gelmektedir. Musul Meselesi, iki tarafın geri adım atmaz tutumu nedeniyle görüşmelerin birinci döneminin yarıda kalmasında başat rol oynamıştır. 27 Kasım'da İngiliz tarafının Musul Meselesi'nin ikili görüşmelerde tartışılması önerisinden sonra görüşmeler deliller çerçevesinde nota teatisi, mektuplaşma üzerinde ve sözlü olarak devam etmiştir. Haşim Nahit Erbil, Lozan Konferansı'nın birinci döneminde görüşmelerin sürdüğü 6 Ocak 1923 tarihinde Türk delegelerine bir mektup göndermiştir. Erbil, mektubunda sosyoloji, iktisat, coğrafya ve tarih bilgisi etrafında Musul bölgesinin tarihsel olarak Anadolu'ya ait olduğu tezinden hareketle Türk delegelerin Lord Curzon'a karşı kullanabileceği deliller öne sürmüştür. 23 Ocak 1923 tarihli Lozan Konferansı Genel Kurul görüşmesinde iki tarafın karşılıklı notalardan yola çıkarak savlarını oluşturduğu bilinse de konferans süresince notaların içeriği kamuoyuna açıklanmamıştır. Erbil'in 6 Ocak tarihli mektubundaki delil ve savlar, Curzon'un 14 Aralık tarihli notasında öne sürdüğü delil ve savlara cevap niteliği taşıyacak kadar açık bir dille yazılmıştır. Erbil'in mektubundaki bazı savların ise 23 Ocak 1923 tarihinde İsmet İnönü'nün Genel Kurul'da okuduğu metinde de yer aldığı görülmektedir. Bu benzerliklerden yola çıkarak makale içerisinde Haşim Nahit Erbil'in mektubu, Lord Curzon'un mektubu ve İsmet İnönü'nün 23 Ocak'ta okuduğu metin karşılaştırmalı olarak incelenerek, konferansta Musul Meselesi tartışmalarında Erbil'in oynadığı rolün ne olduğu sorusu üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Musul Meselesi, Haşim Nahit, Lozan Konferansı, Mısâk-ı Millî, Irak.

Abstract

The Mosul question is one of the most controversial issues of the Lausanne Conference. The Mosul question played a key role in stopping the conference halfway due to the int-

ransigent attitude of both sides. On November 27, following the proposal of the British side to discuss the Musul issue in bilateral talks, negotiations continued through the exchange of notes, correspondence and oral evidence. On January 6, 1923, during the first period of the Lausanne Conference, when negotiations were still ongoing, Haşim Nahit Erbil sent a letter to the Turkish delegates. In his letter, Haşim presents sociological, economic, geographical, and historical evidence that can be used against Lord Curzon. Although it's known that the two sides had presented their arguments based on the notes at the General Assembly of the Lausanne Conference on October 23, 1923, the mutual notes and the contents of the notes weren't made public during the conference. Erbil's theses and evidence in his letter of January 6, 1923, are clearly enough written to respond to the arguments and evidence Curzon presents in his note of December 14. Some evidence and arguments in his letter are also found in the text İsmet İnönü red at the General Assembly on January 23. Based on these similarities, this article discusses the role that Haşim Nahit Erbil played in discussing the Musul issue at the conference and comparatively examines Erbil's, Lord Curzon's letter and İsmet İnönü's text red on January 23.

Keywords: Musul Question, Haşim Nahit, Lausanne Conference, Misâk-ı Milli, İraq.

Giriş

Lozan Konferansı esnasında Fransa'da gazeteci olarak görevli olan Haşim Nahit Erbil, İsmet Paşa ve Türk murahhaslarına Musul Meselesinde izlenmesi gereken rota ve İngilizlere karşı sürdürülmesi gereken savları içeren bir mektup göndermiştir. Erşad Hürmüzlü'nün Çankaya Köşkü'nde bulunduğunu belirttiği mektup kendisi tarafından 2014 yılında *Kardaşlık* Dergisi'nin 62. sayısında yayımlanmıştır.¹ Mektup T.C Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi'nde Muamelat Genel Müdürlüğü Fonu (30-10-0-0) içerisinde yer almaktadır.² Belgenin künyesinin açıklandığı ilk sayfada Makamın Cumhurbaşkanlığı, Lozan Konferansı Hizmeti Evrakı olduğu belirtilse de Haşim Nahit tarafından yazıldığı belirtilen mektubun hangi makama gönderildiği bilgisi bulunmamaktadır. Evrakın ilk sayfasında 16 Ocak 1923 tarihinde Heyeti Vekile Reisliğine gönderilen ve yazar makamın belirtilmediği, içeriğinin "sulhun yapılabilmesinin hangi maddelere bağlı olduğunu" cümlesiyle özetlenen bir belge olduğu zikredilmektedir.³ Ayrıca aynı sayfada belirtilen üçüncü bir belgede Lozan Konferansı esnasında 17 Ocak 1923 tarihinde İsmet Paşa'ya Emekli Temyiz Mahkemesi Üyesi Ahmet Nazif tarafından gönderilen "*Musul ile Bağdat arazisinin coğrafi bakımdan birleşme imkanı olmadığına dair tarihi bir yorum*" olarak özetlenen bir belgenin de olduğu zikredilmektedir.⁴ Belgelerin künyesinin ve özetlerinin yer aldığı ikinci

¹ Erşad Hürmüzlü, "Haşim Nahit Erbil'in Lozan Müzakereleri Kapsamındaki Uyarı ve Önerileri", *Kardaşlık Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 63, 2014, s. 4-11.

² T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), BCA, 30,10-0-0, Kutu. 226, Gömlek. 552, Dosya. 16, (06.01.1923), Ek No. 1.

³ BCA, 30,10-0-0, Kutu. 226, Gömlek. 552, Dosya. 16, (06.01.1923), Ek No. 1., Fihrist No. 2. Belgenin özetinde bu maddeler şöyle belirtilmektedir: "*Sulhun yapılabilmesi için aşağıda yazılan maddelerin haline bağlı olduğu hak 1- Musul Meselesi, 2- Kapitülasyonların adli meseleleri, 3- İşgal masrafları, 4-Karaağaç, Kuleli Şimendifer arazisinin bize verilmesi, 5- Yunanlıların yapmış oldukları haşaratı tamir etmeleri hakkında.*"

⁴ BCA, 30,10-0-0, Kutu. 226, Gömlek. 552, Dosya. 16, (06.01.1923), Ek No. 2, Fihrist No. 3; Erşad Hürmüzlü, "Haşim Nahit Erbil'in Lozan Müzakereleri Kapsamındaki Uyarı ve Önerileri", s. 4.

sayfada ise 27 Mart 1923 tarihli, İsmet Paşa'dan Türkiye'nin Roma Mümesililiğine yazıldığı belirtilen, içerik olarak konferansın kesintiye uğramasından sonra ikinci görüşmeler esnasında 27 Mart tarihinden Lozan Konferansı'nın son günlerinden biri olan 5 Temmuz tarihine kadar Lozan baş murahhası İsmet Paşa'nın kritik anları Ankara'ya aksettirdiği ve alınan cevaplara göre hareket ettiğine dair 446 ekli belgeler bulunduğu bilgisi yer almaktadır.⁵ Lozan Konferansı Hizmeti belgelerinin toplandığı bu evrakı 6 Nisan 1968 tarihinde Ziya Erman'ın düzenlediği, fotokopilerinin alındığı belgede belirtilmektedir.⁶ Haşim Nahit Erbil'in mektubunun ilk sayfasında belgenin gönderildiği makama dair bilgi içeren bölüm çekilen fotokopi izleri nedeniyle okunamamaktadır. Bu nedenle sayfanın sağ üst köşesinde yalnızca "Muharrir Haşim Nahid" olarak bilgilendirme yazısı bulunmaktadır.⁷ 11 sayfalık belgenin sonunda ise 13 Teşrinisani 1339 (6 Ocak 1923) tarihli Haşim Nahid imzası bulunmaktadır.⁸ Haşim Nahit Erbil'in mektubunun ilişigindeki belgelerle tasnif edilmesi ve Erşad Hürmüzlü tarafından Çankaya Köşkü Arşivi'nde bulunması, Lozan sürecinde Ankara'ya gönderilen mektuplar ve Ankara'dan Lozan delegelerine gönderilen belgeler ile ilintili olduğuna işaret etmektedir. Mektubun metninde Türk murahhaslarının savunması gereken tezlerin bulunması muhatabının Türk delege heyeti olduğunu göstermektedir.⁹

Lozan Konferansı'nda İngiliz baş delegesi Lord Curzon, ilk kez 14 Aralık tarihli notunda Türk tezlerine cevaben görüşlerini açıklamıştır.¹⁰ 23 Ocak tarihli oturumda İsmet İnönü'nün ortaya attığı tezlerle, Haşim Nahit Erbil'in 6 Ocak 1923 tarihinde Türk delegelerine gönderdiği mektupta savunduğu tezler ve 14 Aralık tarihli Lord Curzon mektubu arasında tesadüfe yer bırakmayacak derecede benzerlikler göze çarpmaktadır. Erşad Hürmüzlü'nün mektup hakkındaki kısa değerlendirmesinde Haşim Nahit Erbil'in mektubunun 23 Ocak 1923 tarihli oturumda sunulan Türk tezlerine ışık tuttuğuna yönelik düşüncesi bulunmaktadır.¹¹ Fakat Hürmüzlü'nün bu düşüncesinin yer aldığı metinde daha derinlemesine bir araştırmayla Lozan'da İsmet İnönü'nün savunduğu tezler, Haşim Nahit Erbil'in 6 Ocak ve Lord Curzon'un 14 Aralık tarihli mektubu karşılaştırmalı olarak incelenmemiştir.

Lozan Konferansı'nın ilk iki aylık sürecinde ikili görüşmelerde tartışılan Musul Meselesi hakkında iki tarafın tezleri konferans sürecinde kamuoyuna açıklanmamıştır. Türk ve Dünya basınındaki bazı gazetelerde bu delillerden

⁵ BCA, 30,10-0-0, Kutu. 226, Gömlek. 552, Dosya. 16, (06.01.1923), Ek No 2. Fihrist No. 4.

⁶ BCA, 30,10-0-0, Kutu. 226, Gömlek. 552, Dosya. 16, (06.01.1923), Ek No.3.

⁷ BCA, 30,10-0-0, Kutu. 226, Gömlek. 552, Dosya. 16, (06.01.1923), Ek No. 4.

⁸ BCA, 30,10-0-0, Kutu. 226, Gömlek. 552, Dosya. 16, (06.01.1923), Ek No. 14.

⁹ Haşim Nahit mektupta Türk delegelerine şöyle hitap etmektedir: "İngiliz zabıt ve seyyâhları bu suallere cevap veremezler ve dahi vermek isteler bile Lozan Türk murahhası Irak Krallığını teşkil eden anasıra beraber izâh ettikten sonra artık ırkı esbabı münakâşa edebilir." BCA, 30,10-0-0, Kutu. 226, Gömlek. 552, Dosya. 16, (06.01.1923), Ek No. 10.

¹⁰ Erşad Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 45-57.

¹¹ Erşad Hürmüzlü, "Haşim Nahit Erbil'in Lozan Müzakereleri Kapsamındaki Uyarı ve Önerileri", s. 4.

özet anlamında bazıları zikredilse de iki tarafın birbirine gönderdiği notalar hakkında metin bazında kamuoyu kesin bilgiye sahip olamamıştır.¹²

Lozan Konferansı ve Musul Meselesinin konferansta tartışılması konusunda hem Türkiye’de hem de yabancı ülkelerde geniş bir literatür bulunmaktadır. Ancak Türk delegelerinin ve İngiliz heyetinin sunduğu tezlerin nasıl oluşturulduğu ve kaynaklarının ne olduğuna dair bilgiler çok sınırlı kalmaktadır. Ankara Hükümeti tarafından, konferansta savunulacak konularla ilgili konferans öncesinde delegelere genel direktif metni verilse de ayrıntılar hakkındaki hazırlığın nasıl ve kimlerin katkısıyla oluşturulduğu bilinmemektedir. Son yıllarda Lozan Konferansı’na katılan delegeler dışında Türk tarafına çeşitli konularda yardımcı olmaya çalışan unutulmuş veya hiç irdelenmemiş kişiler hakkındaki çalışmalar artmaktadır.¹³ Lozan sürecinden başlamak üzere Türk Devleti’nin konunun uzmanı ve yetişmiş aydınlardan resmi olmayan bir biçimde, bazen belirli konularda tek seferlik olarak, söz konusu meseleler hakkında bilgi aldığı, uzmanlardan konu ile ilgili heyetin elini güçlendirecek noktaları göstermesi için çeşitli taleplerde bulunduğu ortaya çıkmaktadır.

Bu kişilerden biri olan ve İstanbul’da hukuk, Fransa’da sosyoloji ve ekonomi alanında eğitim görmüş olan Haşim Nahit Erbil’in mektubunun ve görüşlerinin Lozan Konferansı açısından bir kaynak oluşturup oluşturmadığı, onun Lozan Konferansı’nda Türk delegeleri ile bağının ve rolünün ne olduğu sorunsalı araştırılmaya ve cevaplanmaya değer bir konu olarak ortaya çıkmaktadır. Böylece Lozan Konferansı sürecinde Türk tarafının tezlerinin, yalnızca siyasiler ve askerler tarafından belirlenmediği, bir devlet aklı çerçevesinde Osmanlı Dönemi’nden Lozan Konferansı’na aktarılan entelektüel ve uzman bilgisi temelinde oluşturulduğu görüşü savunulmaktadır. Makalede, Musul Meselesi’nin tarihsel gelişimi ve Haşim Nahit Erbil’in kısa hayat hikayesi ak-

¹² Lozan Konferansı sürecinde İngiliz gazetelerinde Lozan Konferansı ve Musul ile ilgili bilgiler için bkz. Mustafa Yılmaz, “British Public Opinion and the Lausanne Peace Conference and Treaty”, *İnönü Vakfı*, Ankara, 1994, s. 4-6. Türk gazetelerinde Lozan konusu için bkz. Tahir Kodal, *Paylaşılmaayan Toprak: Türk Basınına Göre (1923-1926) Musul Meselesi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005. Lozan Konferansı’nı takip eden Türk gazetecilerinden Ali Naci Karacan’ın Lozan adlı eserinde nota teatileri ve tarafların gönderdiği mektuplar ile ilgili 21 Aralık’ta yalnızca şu bilgi verilmektedir: “Musul Meselesi hakkında Lord Curzon bir proje vermiş, İsmet Paşa’da buna karşılık Lord Curzon’a cevabi bir proje göndermişti. Lord Curzon projesinde Musul’u veremeyeceğini söylüyor, yalnız kuzey sınırında bazı düzenlemeler yapılmasını teklif ediyor, İsmet Paşa ise cevabında Musul’un Türkler tarafında kalması gerektiğini söylüyor.” Ali Naci Karacan, *Lozan*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2022, s. 181.

¹³ Musul Meselesinin Lozan’da çözülememesi üzerine Cemiyet-i Akvam’a aktarılma sürecinde Türk Devleti uluslararası hukuk alanında yardımcı olacak kişiler aramıştır. O tarihlerde bu alanda uzmanlaşmış olan Milaşlı Gad Franko, Tahir Kodal’a göre resmî olmayan danışman olarak seçilmiş, Cemiyet-i Akvam’da Türk tarafına çeşitli nasihatlerde bulunmuş ve yol göstericilik yapmıştır. Bu danışmanlık, inceleme ve öğüt verme sürecinde de tıpkı Haşim Nahit Erbil gibi kamuoyuna gazeteler yoluyla fikirlerini bildiren yazılar yazarak, Türk tezinin bilinmesi için çabalamıştır. Vakit Gazetesinde yayımlanan görüşleri, tıpkı İkdâm, Türk Yurdu, Yeni Gün, Hakimiyet-i Milliye, Servet-i Fünûn gazete ve dergilerinde yayımlanan Haşim Nahit’in görüşleri gibi Türk kamuoyunda takip edilmiştir. Tahir Kodal, “Musul Meselesi Sürecinde Milaşlı Gad Franko ve Çalışmaları”, *Belgi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 19, 2020, s. 1816-1823. Bu kişilerden bir diğeri ise Emekli Temyiz Mahkemesi Üyesi Ahmet Naziftir. Onun “Musul ile Bağdat arazisinin coğrafi bakımdan birleşme imkânı olmadığına dair tarihi bir yorum” olarak özetlenen bir belgeyi Türk delegelerine gönderdiği arşiv belgelerinde kaydedilmektedir. BCA, 30,10-0-0, Kutu. 226, Gömlek. 552, Dosya. 16, (06.01.1923), Ek No 1.

tarıldıktan sonra Lozan Konferansı'nda Türk delegelerine gönderdiği mektup üzerinden Erbil'in konferanstaki rolü karşılaştırmalı olarak incelenecektir.

1. İki Devrin Entelektüeli: Haşim Nahid Erbil ve Eserleri

Haşim Nahit, 1880 yılında Osmanlı Devleti'nin Musul vilayetine bağlı Erbil sancağında dünyaya gelmiştir. Babası Hademât-ı Mülkiye'de müstahdemlik yapan Mustafa Ebubekir Efendi, annesi Erbilli Hatice Hanım'dır. Hayatı boyunca hiç evlenmeyen Haşim Nahit, Cumhuriyet Dönemi'nde Soyadı Kanunu'nun çıkması ile 1934 yılında doğum yeri olan Erbil soyadını almıştır. Hayatı Erbil, İstanbul, Paris ve Ankara'da geçen Erbil, 30 Mart 1962 yılında kafa travması neticesinde kaldırıldığı Ankara Hastanesi'nde 82 yaşında vefat etmiştir. Mezarı Ankara Cebeci Mezarlığında kimsesizler bölümünde bulunmaktadır.¹⁴

Haşim Nahit Erbil, Erbil şehrinde 4 yıl Mektebi İptidai'ye devam etmiştir. Erbil bölgesinde aşiretler arasındaki mücadeleler ve karmaşa ortamı nedeniyle ailesiyle Amarra şehrine giderek burada önce Rüştiye ardından İdadiye'ye devam etmiştir. 17 yaşından başlayarak, 1897-1907 yılları arasında Amarra'da çeşitli memurluklar yapmıştır. 1907 yılında ilk kez memurluk dolayısıyla İstanbul'a gelen Erbil, Maliye Nazırlığında çeşitli görevlerde bulunmuştur.¹⁵ Eğitimine İstanbul'da devam eden Erbil, 1911 yılında İstanbul Hukuk Mektebi'nden mezun olmuştur. 1917-1918 yılları arasında İstanbul'da Emlak-ı Emriye Birinci Kalem Mümeyyizi olduğunu bildiğimiz¹⁶ Nahid Erbil, 1925 yılında yeni Cumhuriyetin İstanbul Emlak-ı Emriye Müdürü olarak 1926 yılı da dahil olmak üzere görev yapmıştır.¹⁷ 1926 yılında Maliye Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığına geçen Nahid Erbil, Hariciye Vekaleti Umur-ı Hukukiye-i Muhtelita Müdürlüğü görevini sürdürmüştür.¹⁸

¹⁴ İzzettin Kerkük, *Haşim Nahit Erbil ve Irak Türkleri*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 22; Veysel Ergin, Haşim Nahit Erbil, "Hayatı-Sanatu-Eserler", (Doktora Tezi), *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2011, s. 20; İzzettin Kerkük, "Kerkük Hatıralarım-6", *Kardaşlık Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 51, 2011, s. 10.; Ata Terzibaşı, *Erbil Şairleri*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 166.

¹⁵ Ergin doktora tezinde bu görevleri sıralamıştır. Buna göre Erbil, Musul'da: "Musul Emlak-ı Hümayun Komisyonu Şahamek Şubesinde geçici aşar ve ihale kâtipliği, Amarra Arazi-i Seniye Komisyonu Hacle Mukataa-yı Seniyesi Muhafaza Memurluğu, Amarra Arazi-i Seniye Komisyonu Tahrirât Mübeyyizliği, Mesalih-i Cârîye Kitabeti refikliği, Bâzyan Emlak-ı Hümayun İdaresi tapu kâtipliği" gibi çeşitli görevlerde bulunmuştur. İstanbul'da ise: "1-Dersaadet Emlak-ı Hümayun Komisyonu Zabıt Kâtipliği (25 Aralık 1322-14 Nisan 1325) 2-Hazine-i Maliye Emlak-ı Müdevvere Kalemî Kâtipliği (15 Nisan 1325-9 Ağustos 1325) 3-Hazine-i Maliye, Emlak Şubesi Kâtibi (1 Eylül 1325 - 9 Şubat 1325) 4-Emlak Müdürlüğü Varidat Getiren Emlak Kalemî Kâtipliği (1 Mart 1326-14 Ekim 1330) 5-Emlak Müdüriyeti Varidat Getiren Emlak Kalemî Mümeyyizi (15 Ekim 1330 - 24 Mayıs 1334) 6-İstanbul Vilâyeti Emlak-ı Emriye Müdürlüğü (25 Mayıs 1334 - 9 Nisan 1335 / 1 Mayıs 1335 - 10 Ocak 1338) 7-Maliye Vekâleti Tetkik ve Tasfiye-i Hesabât Müdürlüğü Mümeyyizliği (1 Nisan 1339-18 Nisan 1341)", görevlerini yapmıştır. Ergin, *a.g.e.*, s. 23-26.

¹⁶ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), BOA, ML.EEM, Kutu. 1200, Gömlek. 23, (12.05.1332); BOA, ML.EEM, Kutu. 1237, Gömlek. 12., (23.04.1331); BOA, ML.EEM, Kutu 1263, Gömlek 10, (08.04.1334).

¹⁷ BOA, ŞD, Kutu 3190, Gömlek 30, 09.03. 1341.

¹⁸ BOA, HR. İM. Kutu. 202, Gömlek 19., 18. 10. 1926; BOA, HR. İM. Kutu 203, Gömlek 58, (01.11.1926).

Eğitim hayatı uzun süren Haşim Nahid, 1923 yılında Paris'te Sorbonne Üniversitesi'nde içtimâi iktisat derslerini takip ederek başarılı olarak mezun olmuştur. 1922-1924 yılları arasında Paris'te bulunduğu esnada *İkdam* gazetesinin muhabirliği görevindedir. 1924-1931 yılları arasında Dışişleri'nde Muhtelif Hukuk İşleri Müdürü ve Cenova'da Başkonsolos Yardımcısı olarak görev yapmıştır.¹⁹ Millî Eğitim Bakanlığı'nda üç yıl çeşitli memuriyetlerde çalışmıştır. 27 Kasım 1929 tarihinde Hariciye Vekaleti emriyle önce Cenova'daki görevi sona erdirilerek merkeze alınmış,²⁰ daha sonra 1930 yılında Paris'te Fransızca olarak yayımladığı *Les Symptomes de la Crise Turque et son Remede* (Türkiye'deki İktisadi Buhran'ın Arazı) adlı eseri nedeniyle Dışişleri görevinden el çektirilmiştir.

1930-1934 yılları arasında Paris'e giderek Şark Dilleri Enstitüsünde Türkçe öğretmenliği yapan Erbil, 1934-1939 yılları arasında Bağdat'ta Fransızca profesörü olarak görev almıştır. 1953 yılında Ankara'ya yerleşerek yazın hayatından çekilmiş, ömrünün sonuna kadar yalnızca avukatlıkla meşgul olmuştur.²¹

Haşim Nahit Erbil'in eserleri incelendiğinde gazetelerde ve dergilerde çeşitli konular hakkındaki yüzlerce yazısının yanı sıra ikisi çeviri olmak üzere on üç kitap yayımladığı görülmektedir. Ayrıca bir şair olduğu ve şiirlerinin bulunduğu bilinmektedir.²² Eserleri, tarih, siyaset, ekonomi, sosyoloji, tiyatro ve teknik olmak üzere çok çeşitli bilim ve sanat dalları ile ilgilidir.²³

2. Lozan Konferansı'nda Musul Meselesi

Musul bölgesi farklı dönemlerde farklı imparatorlukların hedefi olan stratejik bir bölge olmuştur. Bu imparatorluklardan, İngiliz ve Fransızların Irak'taki faaliyetleri I. Dünya Savaşı ile hızlanmıştır.²⁴ Irak Cephesi'nde İngiltere'ye karşı

¹⁹ Kerkük, *a.g.e.*, s. 22-23.

²⁰ BCA, 30, 11-1-0, Bakanlıklararası Tayin Başkanlığı, Kutu 52, Gömlek 34, Sıra 6., (27.11.1929).

²¹ Kerkük, *a.g.e.*, s. 23.

²² Terzibaşı, *a.g.e.*, s. 166.

²³ Eserlerini türlerine göre şöyle sıralayabiliriz: "Tercüme Eserler: Ernest Lavisse, *Haile için Kahraman*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1332/1916. Tercüme Kitap, *Deliren Esir*. Tercüme Oyun, İstanbul 1336/1920, Frederik List, *Millî İktisadiyat Sistemi*, Tercüme Kitap, Vilayet Matbaası, İstanbul 1927, Telif Eserler: *Türkiye İçin Necat ve İtila Yolları*, Şems Matbaası, İstanbul 1331/1916, *Üç Muamma: Garp Meselesi, Şark Meselesi, Türk Meselesi*, Kader Matbaası, İstanbul 1337/1921, *Les Symptomes de la Crise Turque et son Remede*, Paris 1930, 7. Kara Gün Yazıları, Titaş Basımevi, Ankara 1940, *Avrupa Buhranının Ruhî Sebepleri*, Receb Ulusoğlu Basımevi, Ankara 1941, *Türkiye'de Modern Teknik Nasıl Meydana Gelebilir?*, Alâeddin Kırıl Basımevi, Ankara 1942, *Dil Tekniği*, Alâeddin Kırıl Basımevi, Ankara 1942, *Komünizmle Mücadele Rehberi (Komünist Beyannamesine Karşı Milliyetçi Beyannamesi)*, İnkılâp Kitabevi, Ankara 1951, *Bu Pahalılık Nasıl Azaltılabilir*, Gün Basımevi, İstanbul 1953, *7000 Senelik Sümer Medeniyetinde Kıbrıs*, M. Sıralar Matbaası, İstanbul 1954." BOA, MF, MKT, Kutu. 1196, Gömlek. 57, (11.05.1332); Kerkük, *a.g.e.*, s. 23; Ergin, *a.g.e.*, s. 23-24. 1916 yılında Ernest Lavisse'nin bir tiyatrosunu *Haile için Kahraman* adıyla Türkçeye çevirmiş ve gelirini Donanma-yı Osmanî Cemiyeti'ne bırakmıştır. Bu eser, İstanbul Vilayeti Maarif Müdüriyeti tarafından Mekatip muallimlerine, çocuklara okutulması için tavsiye edilmiştir. BOA, MF, MKT, Kutu 1196, Gömlek 57, 11. 05. 1332.

²⁴ Savaş'ın devam ettiği süreçte Fransa ve İngiltere arasında devam eden gizli görüşmeler sonucunda 16 Mayıs 1916'da imzalanan ve Sykes-Picot olarak bilinen anlaşma ile İngiltere ve Fransa Orta Doğu'nun paylaşılması meselesini sonuca erdirmişlerdir. Anlaşmaya göre, Suriye'nin iç kısmı, sahilleri ve Musul'u kapsayacak olan Arap Devleti'ne Fransa nezaret edecekti. Irak'ın geri

ricat sürecine giren Osmanlı ordusu, 21 Temmuz 1918 tarihinden itibaren Filistin'den başlamak üzere Musul bölgesine kadar çekilmişlerdir.²⁵ 1920 yılında Büyük Millet Meclisi'nin açılışı ile meclis, Musul bölgesinde siyasi ve propaganda faaliyetlerinin yanı sıra askeri yönden çözüm arama yoluna da gitmiştir. Mustafa Kemal Paşa, kongreler sürecinde ve meclis konuşmalarında Musul'un Türkiye'ye ait olduğu vurgulamıştır.²⁶ Bu amaçla bölgeye gönderilen Şefik Özdemir, gayri resmî olarak bölgedeki aşiretleri İngiliz işgaline karşı örgütlemeye çalışmıştır.²⁷

Şefik Özdemir'in başlangıçtaki başarılarına rağmen aşiretlerin taraf değiştiren yapısı, İngiltere'nin bölge üzerinde ısrarı gibi sebeplerden Misak-ı Milli sınırlarında yer alan Musul bölgesi için kurulan El Cezire cephesinde başarı sağlanamamıştır.²⁸ Milli Mücadele Dönemi boyunca ve Lozan Konferansı sürecinde mücadelenin sürdüğü bölgede belirsizlik devam etmiştir.

Milli Mücadele'nin başarıya ulaşmasından sonra barış koşullarını görüşmek üzere toplanan Lozan Konferansı, 20 Kasım 1922 tarihinde Lozan kentinden açılmıştır.²⁹ Türkiye tarafını konferansta delegasyon Başkanı sıfatıyla Dışişleri Bakanı İsmet (İnönü) temsil etmiştir. Ayrıca heyetteki diğer üyeler Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Rıza Nur (Aksun), Trabzon Milletvekili Hasan (Saka)dır. Bu üç isimden ayrı olarak yardımcı heyet adına danışmanlar da

---

kalan bölümünde (Bağdat Basra ve Güney Mezopotamya) ise İngiliz hakimiyeti olacaktı. Sykes ve Picot daha sonra Petrograd'a giderek Sazanov'a varılan anlaşmayı sunmuşlardır. Doğu Anadolu'da kurulacak Ermeni Devleti Rusya'nın nüfus bölgesi olarak düşünülmüştü. Yukarıdaki paylaşım şemasında görüldüğü üzere Musul bölgesi her üç nüfus bölgesinin ortasında kalmaktadır. Bu yönüyle Musul'un, gelecekte ülkeler arasında çıkar çatışması bölgesi olma özelliği doğmaktadır. Ü. Gülsüm Polat, *Türk-Arap İlişkileri: Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken (1914-1923)*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2019, s. 101-102; Mark Sykes, Simon Cristopher, *The Man Who Created the Middle East: A Story of Empire, Conflict And The Sykes-Picot Agreement*, Harper Collins Publishers, New York, 2016, s. 12; Nikolay Kireev, "To History of Struggle for Ottoman (Mosul) Oil in Beginning of the XXth Century", 38. *ICANAS: Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Ankara, 2007, s. 1876-1877; James Barr, *A Line In The Sand: Britain, France And The Struggle, That Shaped The Middle East*, Simon And Schuster, London, 2011, s. 64-78; İhsan Şerif Kaymaz, "Birinci Dünya Savaşı Sonunda Musul Vilayeti'nde İngiliz Yönetiminin Kurulması", *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, Cilt: 5, Sayı:14, 2010, s. 108-109.

²⁵ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi-Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi: 23 Nisan 1920- 29 Ekim1923*), 4 c., Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1984, s. 165-167.

²⁶ Mim Kemal Öke, *Kerkük-Musul Dosyası*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 29; E. Semih Yalçın, "Misak-ı Milli ve Lozan Barış Konferansı Belgelerinde Musul Meselesi", *Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul Sempozyumu Bildirileri*, ATAM Yayınları, Ankara, 1998, s. 159. Mustafa Kemal Atatürk, Heyet-i Milliye sürecinde Ankara eşrafına verdiği beyanatta şunları belirtmiştir: "(Mondros) Mütareke akdolunduğu gün ordularımız fiilen bu hatta hâkim oluyordu. Bu hudut İskenderun Körfezi cenubundan Antakya'dan Halep ile Katma istasyonu arasında Cerablus köprüsü cenubunda Fırat nehrine mülaki olur. Oradan Deyr-i zor'a iner; ba'dehu şarka temdid edilerek, Musul, Kerkük, Süleymaniye'yi ihtiva eder. Bu hudut ordumuz tarafından salahla müdafaa olunduğu gibi aynı zamanda Türk ve Kürt anasıryla meskün aksâm-ı vatanımızı tahdid eder." Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2021, s. 1061-1062.

²⁷ Zekeriyâ Türkmen, *Musul Meselesi: Askerî Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2011, s. 42-46.

²⁸ *Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1993, s. 39-40.

²⁹ Salahi, R. Sonyel, *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 43.

Lozan Konferansı'nda görev almıştır.³⁰ İngiltere tarafında Lord Curzon baş delege olarak konferansa katılmıştır. İlk günden itibaren büyük gerginliğe sahne olan konferansta İsmet İnönü'nün sözleriyle, çözülmek üzere Arazi Meseleleri, Boğazlar Meselesi, Kapitülasyonlar Meselesi, Azınlıklar (Ekalliyetler) Meselesi, Duyun-ı Umumiye Meselesi olarak beş mesele bulunmaktaydı.³¹

Musul Meselesi, Seha Meray'ın *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar Belgeler* adlı eserinin önsözünü yazan İsmet İnönü tarafından büyük meseleler arasında sayılmasa da konferans sürecinde tarafları en çok yoran ve tartışma konusu olan mesele olmuştur.³² Lozan Konferansı'ndaki orijinal programa göre ilk tartışılacak konu olması gereken Musul Meselesi, iki tarafın geri adım atmaması ve anlaşamaması neticesinde 26 Kasım tarihinde genel kurulda görüşülecek iken, başka bir zamana bırakılmıştır. Lord Curzon, İsmet Paşa'ya Musul konusunun aradaki farklılıklar nedeniyle kamu önünde tartışılması yerine ikili görüşmelerde tartışılması önerisinde bulunmuştur. 25 Kasım'da yapılan bu teklif İsmet İnönü tarafından kabul edilmiştir.³³

27 Kasım akşamında Lord Curzon ile Musul Meselesini görüşen İsmet İnönü Musul'u istediğini, ancak Lord Curzon'un Türklerin Yunanlıları yense de İngilizleri yenmediğini hatırlatarak, Musul'un verilmeyeceğini belirttiğini aktarır. Musul bölgesinin kimde kalacağı tartışmasında iki taraf da geri adım atmayınca görüşmelerin sürmesine karar verilmiştir.³⁴

³⁰ Danışmanlar Listesi için bkz. İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları. 1 c.*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, s.79.

³¹ Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar Belgeler*, 1 c., Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 2018, s. 8; İnönü Arşivi, No. 02940.

³² İsmet İnönü hatıratında İngiltere için Musul'un önemini şöyle belirtir: "...Lloyd George'un da harp istikametini tutmak için esaslı dayanağı, bu iddia idi. Hülasa, İngilizlerin konferansta çok ehemmiyet verdikleri iki mesele var: Boğazlar meselesi bir, Musul meselesi iki." *Lozan Hatıraları: İsmet İnönü'nün Hatıraları Lozan Antlaşması I*, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 103. İsmet İnönü'nün söylevinin Lozan Konferansı'nda yenik bir devlet ile galip devletler arasında yapılan bir konferans çizgisinin dışına çıkıp, eşitler arasında bir konferans görüntüsü verdiği için İngiltere tarafında öfke uyandırdığı görülmektedir. Karacan, *a.g.e.*, s. 75-79; Meray, *a.g.e.*, s. 1-4; M. Cemil Bilsel, *Lozan, 2 c.*, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1998, s. 13-16; İsmet İnönü, *a.g.e.*, s. 80-82.

³³ Ali Naci Karacan, *a.g.e.*, s. 111-112; Bilal Şimşir, *Lozan Telgrafları, 1 c.*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s. 127. Sevtap Demirci ve Bilal Şimşir'in İngiliz arşiv belgelerine dayanan görüşlerine göre bu hamle ile Lord Curzon Türk tarafının elinin güçlü olduğu Musul konusu yerine tezlerinin daha zayıf olduğu Trakya sınırını gündeme getirerek ilerideki tartışmalarda Musul konusunda kullanabileceği argümanlar kazanmak istemiştir. Sevtap Demirci, "The Lausanne Conference: The Evolution Of Turkish And British Diplomatic Strategies 1922-1923", (Doktora Tezi), *The London School of Economics and Political Science*, London, 1997, s. 90-91; Salahi Sonyel, "Lozan'da Türk Diplomasisi", *Belleten*, Cilt: 38, Sayı: 139, s. 57; Meray, *a.g.e.*, s. 361.

³⁴ Şimşir, *a.g.e.*, s. 136-137. 29 Kasım tarihinde Musul Meselesi konusunda ABD'nin desteğini alamayan Türk delegeleri, destek alabilmek için Chester imtiyazını ABD'ye teklif etmişlerdir. Demirci, *a.g.t.*, s. 95. 2 Aralık tarihinde İngilizler ile Musul konusunu görüşen Rıza Nur'a İngiliz heyeti tarafından Musul konusunda anlaşma olmazsa konferansın kötüye gideceği ve Musul'dan vazgeçmeyecekleri cevabı verilmiştir. İngiliz belgelerine göre, 5 Aralık tarihinde Lord Curzon ile görüşen Rıza Nur, İngilizlerle yaptıkları görüşmelerde Musul'un Türkiye'ye verilmesi karşılığında Ruslar ile ilişkileri kesmeyi kabul etmiştir. Şimşir, *a.g.e.*, s. 156; Sonyel, *a.g.e.*, s. 53. Rıza Nur hatıratında tarih vermeden Lord Curzon ile yaptığı görüşmede Türkiye olarak İngiltere'ye dostluk ve İngiltere'nin "Orta Doğu'daki jandarması" olmayı önerdiğini aktararak bu belgeyi doğrular. Ancak İngilizlerin bakışına göre Musul olmadan Irak'ın savunulması mümkün değildir. Bu nedenle teklif reddedilmiştir. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım, 3 c.*, Altındağ Yayınevi, İstanbul, y.y., s. 1031-1032.

Musul Meselesi'nde Türk tarafının görüşü, Musul'un Türkiye'ye geri verilmesi noktasındadır. Bu görüş Büyük Millet Meclisi tarafından Lozan Görüşmelerine giden heyete Meclis İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti Kalem-i Mahsusat Müdüriyeti'nin ilettiği, taviz verilemeyecek, farklı istek ve tekliflerle karşılaşıldığında Ankara'ya bildirileceği kararlaştırılan konuları içeren yazılı talimatın 2. maddesinde açıkça belirtilmektedir.³⁵ Talimatta, Irak hududunun geçtiği madde ve talimat metninde belirtilen diğer maddelerin temeli ise Misak-ı Milli'ye dayanmaktadır.³⁶ Lozan Konferansı'nda müttefikler arasında Musul konusunda bir görüş birliği bulunmamaktaydı. İngiliz heyeti için Musul'un Arap Krallığı'nda kalması petrol üzerinde tahakküm kurması nedeniyle önemliydi.³⁷ 28 Aralık tarihinde İnönü'nün 24 Aralık tarihli mektubuna cevap veren İngilizler, delil mücadelesinin bitmesi gerektiğini, çünkü Irak'ı İngilizlerin galip olarak mandası altına aldıklarını ve Irak Kralı ile yapılan anlaşmanın bağlayıcı olduğunu bildirmişlerdir. İngiliz heyetinin isteği dostane bir biçimde Irak hududunun çizilerek meselenin kapatılmasıdır.³⁸ 30 Aralık'ta İsmet İnönü son kez Türk mektubunu Lord Curzon'a göndermiştir.³⁹ Yeni yılın ilk günlerinde İngiliz ve Fransız kamuoyunda Musul Meselesi ile ilgili haberler ve iki tarafın savları ile ilgili sızanlar etrafında kısmi bilgiler ortaya çıkmaktaydı.⁴⁰

4 Ocak 1923 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaseti, Kalem-i Mahsus Müdüriyeti'nden Lozan murahhaslarına 22 maddelik, 8 imzalı olarak gönderilen zabıtın 20. maddesinde ise şöyle belirtilmektedir: “Musul Mes’ele-

³⁵ Anılan madde, İsmet İnönü'nün el yazısıyla aldığı notlarda şöyledir: “*Irak Hududu; Süleymaniye, Kerkük ve Musul livaları istenecektir. Konferansta bundan farklı olmak üzere tehassül edecek şekilde Heyeti Vekile'den talimat alınacaktır. Petrol ve sair imtiyazat meselesinde İngilizlere bazı menafi-i iktisadiyye temini görülebilir.*” İnönü Arşivi, 00607, Ek no 1. <https://lozanantlasmasi.com/ismet-pasasin-lozan-gorusmelerinde-ele-alinacak-konularla-ilgili-notlari/>; Durmuş Yılmaz, *Musul Meselesi Tarihi*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2003, s.77; *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi 6. Kısım 4. Kitap İstiklal Harbinin Son Safhası*, 2. c., Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995, s. 195-196; İsmet İnönü, *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919-1933*, haz. İlhan Turan, İnönü Vakfı Yayınları, Ankara, 2021, s. 446.

³⁶ Misak-ı Milli'nin 1. maddesi için bkz. Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, (ATASE), Atatürk Koleksiyonu, Kutu 23, Gömlek 50, Belge 50-6,7; *Milli Egemenlik Belgeleri*, Der. Şeref Yazıcı, TBMM Basımevi, Ankara, 2015, s. 35.

³⁷ 14 Aralık tarihinde Amerikan gözlemcisi Richard Washburn Child, Türk delegasyonu ile konuşmalarında Türk heyetinin, Lord Curzon'un aptalca bir mektuplaşma tartışmasına girdiğini, azınlıklar sorununu ise Musul konusunda çıkabilecek olası sorunlara karşı yedekte beklettiğini belirttiklerini aktarır. Child, Fransız delegelerinin de aynı görüşte olduğunu ekler. Richard Washburn Child, *A Diplomat Looks At Europe*, Duffield and Company, New York, 1925, s. 107-108.

³⁸ Şimşir, *a.g.e.*, s. 287. 28 Aralık günü kapitülasyonların tartışıldığı oturumdan sonra Lord Curzon ile odasında yemek yiyen Amerikan gözlemcisi Joseph Grew, Türk tarafının Musul konusunda çok inatçı olduğunu belirtmektedir. Grew, Curzon'un yemek esnasında Musul Meselesi hakkında birkaç adet olduğunu belirttiği karşılık mektuplaşmalarının tamamını Amerikan delegelerine gösterdiğini kaydetmektedir. Joseph C. Grew, *Turbulent Era: A Diplomatic Record Of Forty Years (1904-1945)*, 1 c., Houghton Mifflin Company, Boston, 1952, s. 525-526.

³⁹ İsmet İnönü, *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919-1933*, s. 596.

⁴⁰ Bu bilgilere, Le Temps gazetesinin 27 Aralık 1923 sayısı ve Le Journal gazetesinin 28 Aralık sayısında değinilmiştir. İsmet İnönü Fransız Le Matin gazetesinden Jül Suseryavn ile gerçekleştirdiği mülakatta iki tarafın mektuplaşması ve Musul Meselesini dolaylı olarak aktarmıştır. İsmet İnönü, *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919-1933*, s. 600-601.

si. *Birinci derecede hâiz-i ehemmiyetdir.*⁴¹ 20 Ocak tarihinde İsmet İnönü'ye gönderilen mektupta Lord Curzon, Musul Meselesinin ikili görüşmelerde hal olamayacağı, bu nedenle salı günü (23 Ocak) Genel Kurul'da görüşüleceğini haber vermiştir.⁴² 23 Ocak 1923 tarihli genel kurulda İsmet İnönü'nün tezlerinin daha önce 22 sayfa olarak İngilizlere verildiğini belirten Lord Curzon, İsmet İnönü'nün ısrarlı tavrı karşısında Türk tezlerini tekrar dinleyeceğini belirtmektedir. Lord Curzon, konuşması sırasında İsmet İnönü'nün Türk tezini özetlediğini, konunun çok yanlış anlaşıldığını, Türk tezi ile İngiliz tezinin yan yana basılıp dünya kamuoyuna sunulması durumunda bundan mutluluk duyacağını belirtir.⁴³ Curzon'un beyanatından da anlaşılacağı üzere iki tarafın tezleri daha önce kamuoyuna açıklanmamıştır. 23 Ocak 1923 tarihinde genel kurulda görüşülen konu, konferansın gerilimli bir sürece dönüşmesinde ve konferansın 4 Şubat 1923'te yarıda kalmasında önemli rol oynamıştır.⁴⁴

3. Lord Curzon'un Notası, Haşim Nahit Erbil'in Mektubu ve İsmet İnönü'nün Konuşmasının Karşılıklı Değerlendirilmesi

Lozan Konferansı'nda Musul Meselesinin Türkiye ve İngiltere arasında tartışıldığı, iki tarafın birbirlerine çeşitli deliller sunarak Musul'un kime ait olduğunu kanıtlamaya çalıştığı bilinmektedir. Lord Curzon'un 23 Ocak 1923 tarihli oturumda İsmet Paşa'nın daha önce okunan 22 sayfalık not ve iki notasını tekrar etmesine yönelik tepkisinden anlaşıldığına göre iki taraf nota ve mektuplar ile birbirlerine çeşitli deliller sunmuştur. Ayrıca Lozan Telgraflarında İsmet Paşa'nın Lord Curzon'a ikili görüşmelerde konuşulan konulardan yola çıkarak bir nota verdiği, Curzon'dan karşı nota aldığı zikredilmektedir. Erşad Hürmüzlü'nün İngiliz Arşivleri'nde bulduğu ve *Irak'ta Türkmen Gerçeği* adlı eserinde paylaştığı 14 Aralık 1922 tarihli mektup, Lord Curzon tarafından İsmet İnönü'ye, Musul Meselesinde Türk tarafının öne sürdüğü tezlere cevaben yazılmıştır.⁴⁵ Mektup ekinde "*İsmet İnönü'nün irki, siyasi, ekonomik ve tarihî delillerle Musul'un Türkiye'nin bir parçası olması gerektiği tezine cevap*

⁴¹ İnönü Arşivi, 01682, Ankara, 4 Ocak 1923, Ek No. 3, <https://lozanantlasmasi.com/lozan-gorismeleri-hakkinda-22-maddelik-8-imzali-zabit-04-01-1338/>.

⁴² Şimşir, *a.g.e.*, s. 411-412. İsmet Paşa günlüklerinde Lozan görüşmesinin 23 Ocak'ta gerçekleştirileceğini not etmektedir. Genel Kuruldan önce İsmet İnönü, Heyet-i Vekile Reisliğine gönderdiği telgrafta Curzon'un meseleyi hakeme havale etmeyi teklif edeceği, kendisinin ise ansızın plebisit isteyerek, kabul olunması için çabalayacağını aktarmaktadır. İnönü Arşivi, 02374, "İsmet İnönü'nün Hatıralar kitabı için hazırladığı Lozan bölümü notları- 968"<https://lozanantlasmasi.com/ismet-inonunun-hatiralar-kitabi-icin-hazirladigi-lozan-bolumu-notlari-1968/>; İsmet İnönü, *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919-1933*, s. 648.

⁴³ Meray, *a.g.e.*, s. 354.

⁴⁴ Şimşir, *a.g.e.*, s. 428-429. 3 Ocak oturumunda İngiliz ve Türk tarafının görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Meray, *a.g.e.*, s. 363-377; Karacan, *a.g.e.*, 197-208. Konferansta yaşanan kesintiden sonraki süreçte iki tarafın anlaşamaması üzerine konferansı ve barışı tehlikeye atmak için Musul'un konferans dışına bırakılması iki taraf tarafından kabul edilmiştir. 24 Temmuz 1923'te imzalanan anlaşma ile Lozan Konferansı sonlandırılmıştır. Alınan kararlara göre Musul Meselesi için Milletler Cemiyeti bir yıl içerisinde toplanarak Musul Meselesini görüşecekti. Nevin Yazıcı, *Musul Sorunu, (1926-1955)*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2010, s. 34-35.

⁴⁵ Erşat Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, s. 45-46.

verilmektedir.” notu dikkat çekmektedir.⁴⁶ Bu mektubun doğruluğunu kanıtlar biçimde, 15 Aralık 1922 tarihinde İsmet Paşa, Lord Curzon’dan Musul Meselesi hakkında detaylı ve açıklamalı şahsî bir mektup aldığını Ankara’ya gönderdiği telgrafında bildirmektedir. İsmet Paşa gönderdiği mektupta, Lord Curzon’un kaleme aldığı uzun metinde özet olarak Musul’un İngiliz mandası altında olduğu için geri verilemeyeceğini sebepleri ile açıkladığını aktarır.⁴⁷ 24 Aralık 1922 tarihinde Ankara’ya gönderdiği şifrede ise Lord Curzon’un mektubuna cevaben gönderdiği mektupta savunduğu tezleri “*Türkiye vatanın gayr-ı kabil-i infikak eczasından olan Musul üzerindeki hukuk-ı hakimiyetinden ferâgat etmeği tasavvur edemez.*”⁴⁸ olarak özetlenmektedir. Sevtap Demirci İngiliz arşivlerinden elde ettiği belgeler ışığında iki tarafın aralık ayı boyunca mektuplaşmalar ile birbirlerine tarihi, siyasî, ekonomik, stratejik, coğrafi ve ırkî konu başlıkları altında savlarını gönderdiğini belirtmektedir.⁴⁹

Kamuoyuna açıklanmayan bu mektuplaşma hakkında arşiv belgelerinin açıklandığı ileri tarihlere kadar bilimiz bulunmamaktaydı.⁵⁰ Ancak Haşim Nahit Erbil’in 6 Ocak 1923 tarihinde Ankara yönetimine gönderdiği mektup Lord Curzon’un İngiliz Arşivlerinde bulunan 14 Aralık 1922 tarihli mektubu ile tamamen örtüşmektedir. Erbil tarafından verilen cevaplar Curzon’un mektubunun okunup, cevaplanması şeklindedir. Curzon mektubunda, Musul’un tekrar Türkiye’ye bağlanmama nedenlerini tıpkı İsmet İnönü’nün notunda olduğu gibi ırkî, siyasî, tarihî, ekonomik bir şema şeklinde kaleme aldığını açıklar.⁵¹ Haşim Nahit Erbil’in 6 Ocak tarihli mektubunun konu başlıkları da tıpkı Curzon ve İsmet İnönü’nün mektuplarında olduğu gibi, Musul’un Coğrafi Manzarası ve Arabistan, Musul Vilâyetinin Etnografik Manzarası, Irkî Esbab, Siyasî Esbab, Tarihî Esbab, İktisadî Sebep, İstatistike Dair, Medenî Esbab kelimelerinden oluşmaktadır.

Haşim Nahit Erbil’in 6 Ocak 1923 tarihli mektubunda Lord Curzon’a cevap olarak belirtilen savların önemli bir kısmının İsmet İnönü tarafından 23 Ocak 1923 tarihinde Musul Meselesi’nin konferansta ilk kez resmî kanalla görüşülme süresince ortaya konulduğu görülmektedir. Lord Curzon görüşmenin baş-

⁴⁶ Erşat Hürmüzlü, *Irak’ta Türkmen Gerçeği*, s. 46.

⁴⁷ Şimşir, *a.g.e.*, s. 224.

⁴⁸ Şimşir, *a.g.e.*, s. 273; Hürmüzlü mektubun Türkçe çevirisinde Curzon’un İnönü’ye hitabını şöyle vermektedir: “*Sevgili İsmet, Musul konusu üzerine yaptığımız çeşitli konuşmalarımızda hükümetimizin Musul Vilayetini geri almak için öne sürdüğü ırkî, siyasî, stratejik ve tarihî gerekçelerden bahsettiniz. Bütün bunları onaylamadığımı da size bildirmiştım. Bu mektubunun ekinde bu hususta niçin sizinle aynı görüşte olmadığımı açıklayan bir notu da gönderiyorum. Bu notta da göreceğiniz gibi Büyük Britanya, Cemiyet-i Akvam kararları doğrultusunda manda yoluyla idare ettiği bir ülkeyi geri veremez ve böylece hükümetimin Musul Vilayetini geri vermeyi düşünmek dahi istemeyeceği bir gerçektir.*” Erşat Hürmüzlü, *Irak’ta Türkmen Gerçeği*, s. 46. Mektubun İngilizce belge ve İsmet İnönü’nün telgrafıyla aynı olduğu gözükmektedir.

⁴⁹ Demirci, *a.g.t.*, s. 116.

⁵⁰ 24 Aralık 1922 tarihinde Çiçerin ile görüşen İsmet İnönü Ankara’ya çektiği telgrafta Çiçerin’in Musul hakkında Curzon’un muhtırası ve kendisinin cevabını istediğini, cevap olarak bu belgeleri göndermeyi vaat ettiğini belirtir. Burada görüldüğü üzere belgeler yabancı devlet yetkililerine dağıtılmamıştır. İsmet İnönü, *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919-1933*, s. 583.

⁵¹ Erşat Hürmüzlü, *Irak’ta Türkmen Gerçeği*, s. 46.

langıcında, İsmet Paşa'nın Türk tezlerini okumaya başlaması üzerine İsmet Paşa'nın okuduğu metnin İngilizlerin tezlerini içeren birinci yazılı açıklamaya cevap niteliği taşıyan beş sayfalık bir cevap metni olduğunu belirtmektedir.⁵² Metnin geneline bakıldığında, Türk tezlerinin önceden belirlenmiş tezlerin bir özeti olduğu görülmektedir. Ancak bu özet nitelediğindeki tezler ile Haşim Nahit Erbil'in 6 Ocak tarihli mektubu arasında belirli oranda benzeşmeler göze çarpmaktadır. Türk tarafının verdiği ilk mektubun kimlerin yardımıyla ve nasıl oluşturulduğu ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. Bu yüzden Erbil'in Türk tezlerinin yer aldığı mektubu ele geçirerek, tezlerden yola çıkarak mektubunu oluşturup oluşturmadığı ya da ilk mektubun oluşturulmasında rolü olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak İsmet İnönü'nün 23 Ocak'taki Genel Kurul görüşmesinde Haşim Nahit Erbil'in 6 Ocak tarihli mektubundaki bazı savları aynı sırayla bazen de aynı anlama çıkan cümlelerle kullandığı görülmektedir.

3.1. Etnik Temel/ İrkî Esbab

14 Aralık tarihli mektupta Lord Curzon'a göre Musul vilayetinin nüfusu İngiliz subayların hazırladığı iki sayım tablosunda görülmektedir. Bu tabloları subaylar at sırtında, İngilizler tarafından I. Dünya Savaşı'ndan sonra yapılan yolları kullanarak hazırlamışlardır. İlk tablo vilayet sakinlerinin dinî ayrımlarına, ikinci tablo ise ırkî ayrımlarına dayanan tahminleri içermektedir.⁵³ Haşim Nahit Erbil mektubunda Curzon'un paylaştığı İngiliz subayların gözlemlerine ve tablolarına şöyle cevap vermektedir:

“Bargirle Irak'ı dolaşmış oldukları iddia edilen İngiliz zevabit ve seyyâhları acaba bu Karfe yolunda seyahât etmişler ve orada “serâb” mı kurmuşlardır? Bu suali sormakla beraber şunu ilave eyleyelim: Bu çöl bir Türk kasabası olan “Deli Abbas”ın şimalinde Cebel-i Hamrin'de bulunan “Sakal Tutan” Boğazını uzaktan tahdîd eder. İşte bu çöl Arabistan ve Anadolu'nun muhtelif iklimlerini tahdîd eden kat'î bir hududdur. Ve Türkler “Darvin” ile “Spencer”ın tabiat ve iklimler safındaki mülâhazalarına İngiliz zabitleri kadar vakidirler.”⁵⁴

Ayrıca mektubun aşağıda verilen bölümünde Irak'ı gezen zabitlerin iddialarına cevap verdikten sonra Türk heyetinin aşağıdaki ırkî çözümlerini belirterek savunmasını yapabileceğini belirtmektedir:

“..Irak'ı dolaşıp tetkik ettiklerini iddia eden İngiliz zabıt ve seyyâhlara şu sualler bihakk irad (söz söylemek) edilebilir:

1-Bağdat şehrinde “Karakol-Karagol” Mahallesi'nin Türklerle meskûn olduğundan haberdar mıdırlar?

2-Türklerin menşelerini ve lisân şivelerini tetkik etmişler mi?

3- “Kazimiye”, “Hille”, “Kerbela”, “Necf” şehirlerinin ekserisinin Araplardan mı Acemlerden mi olduğunu tahkik etmişler mi?

⁵² Meray, a.g.e., s. 344.

⁵³ Erşat Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, s. 47.

⁵⁴ BCA, 30-10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No.6.

4-Bu şehirlerde Arap milletinin mi Acem milletinin mi hâkim olduğunu tahkik etmişler mi?

İngiliz zabıt ve seyyâhları bu suallere cevap veremezler ve dahi vermek isteler bile Lozan Türk Murahhası Irak Krallığını teşkil eden anasrla beraber izâh ettikten sonra artık irki esbabı münakâşa edebilir.⁵⁵

Erbil'e göre Lord Curzon, bu saha dâhilinde herhangi bir Türk kasabasıyla ve hatta bir Türk köyü ile mukayese edilebilecek bir Arap kasabasının ismini dahi zikredemez. Bu nedenle bu bölgelerin Araplara ait olduğu görüşü doğruyu yansıtmamaktadır.⁵⁶ Haşim Nahit Erbil'in Lord Curzon'un mektubunu görerek, nüfus özellikleri açısından tüm noktalara cevap verdiğinin diğer delilleri de bulunmaktadır. Curzon'a göre subayların yaptığı araştırmalarda Musul ve Dicle Nehri'nin sağ kıyılarında, Musul'un kuzeyinde, Musul'un güneyinde nehrin sol kıyılarında olan tüm bölgelerde ve Erbil-Kerkük-Kifri yoluna kadar uzanan arazide yaşayan halkın tamamı Araplardan oluşmaktadır.⁵⁷ Haşim Nahit Erbil bu tezin doğru olmadığını, Arapların çoğunlukla konar-göçer olduğunu belirterek Musul'un kuzeyinin Türkler ve Kürtlerden oluştuğu noktasında tarihî ve sosyolojik olarak şu cevapları vermektedir:

“...Hâlbuki arazinin vis'atı ve mahal isimlerinin çokluğu bir tek insan doğurtamaz. Zaten Lord cenaplarının irki sebepler altındaki müddeyatının ciddi bir tetkike tahammülü yoktur, bakınız nasıl: Lord Curzon'a göre “Musul şehrinde itibaren Dicle'nin her iki sahili kâmilan Araplarla meskündür.” Bu sözü işitenler eğer nüfus miktarını sahillerin vis'atına göre tahayyül ederlerse aldanırlar. Çünkü Musul şehrinde “Samarra” (Bağdat'a muvazi bir hat üzerindedir) kasabasına kadar Dicle sahillerinde hiçbir mamureye tesadüf edilemez. Buralarda adedi yirmiyi aşmayan küçük Arap köyleri ve sekizer onar çadırılık Arap bedevileri vardır.”⁵⁸

“Musul vilâyetinin bugünkü örfi manzarası şöyledir: Musul vilâyetinin şimali Türkler ve Kürtlerle şarkı kezalike Türkler ve Kürtlerle meskündür. Garp kısmı “Yezidi” dinini korurlar ve Türklerle meskûn olmakla beraber bu havalide bazı seyyâr Arap aşayirine (aşiretlerine) tesadüf olunabilir. Cenûp kısmına gelince Musul şehrinde itibaren etnografî manzarayı iki hat üzerinden menâkıb etmek (bahsetmek) icab ediyor. 1- İstanbul-Bağdat tarihi 2. Dicle Nehri. Posta ve kervan yolu olan bu hattın sol yani garp tarafı ve merkezi kamilen Türkler ve Kürtlerle meskündür. Ve bu manzara “Delî Abbas”a kadar devam eder. İkisi Dicle'nin sahilinde dağınık bir surette Arap hayme (çadır) teşkiline ve adeden yirmiyi geçmeyen Arap köylerine tesadüf edilir. Dicle'nin Musul şehrinde itibaren sağ sahili üzerinde kayda şayan hiçbir kasaba yoktur. Bağdat şehrine muğazi olan Samarra'ya (ki Dicle'nin sol sahili üzerindedir) kadar üç dört Arap köyüne tesadüf edilebilir. Bunların en ma'rûfu(bilineni) da “Tikrit”tir. Tikrit'in ma'rûf

⁵⁵ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 10.

⁵⁶ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 10.

⁵⁷ Erşat Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, s. 47.

⁵⁸ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 7.

olması bir ticâret merkezi olmasındandır. Bir nüfus kesâfetine (yoğunluk) hâiz olmasından değildir. “Tikrit” kadim bir Türk şehrinin ismini taşıdığı için zikredilebilir (Ehl-i Sâlib Muhârebelerinde İslam serhadlerinin serdari olan Selahaddin Eyyubi Tikritlidir. Hiçbir Arap bu meşhûr kumandanın Arap olduğunu iddia etmez)

Tarihi Musul vilâyetinde bulunan Arabî Aribeler gayrisi mevzu bahs olduğunu düşünerek işte bu noktayı tamamıyla tenvîre çalışacağız:

Âribe varlığı en çok iddia edilen Musul şehridir. Bir kere Musul’un karşı yakasında ve Musul’un bir mahallesi sayılan “Nebi Yunus” Kasabası’nın kamilen Türklere meskûn olduğunu etnografyadan anlayan herkes tasdik ediyor.⁵⁹

İsmet Paşa 23 Ocak’ta okuduğu metinde Musul Vilayetinde Türk ve Kürtlerin 410.790 nüfusa sahip olduğunu, gayrimüslimlerin 31.000 nüfusu bulunduğunu, yani vilayet nüfusunun beşte dördünün Türkler ve Kürtlerden beşte birinin ise Araplardan oluştuğunu belirtmektedir.⁶⁰ Haşim Nahit Erbil, Musul’un ekseriyetle Türk ve Kürt olduğunu Hristiyan, Arap ve Yahudilerinin ekalliyet (azınlık) olarak kaldığını belirtmektedir.⁶¹ İsmet Paşa’nın ikinci savı etnografik verilere dayanmaktadır. Paşa’ya göre, Araplar Musul Vilayetinde Dicle’nin sağ kıyısında ve Gayara-Sancar (Sincar) çizgisinde bulunmaktadır. Fethiye’den Kerkük’e uzanan dar bir çizgi dışında Dicle’nin tüm sol sahilinde Türk ve Kürtler oturmaktadır.⁶² Erbil’in Musul Vilayetinin etnografik tasviri birebir İsmet Paşa’nın savlarıyla uyusmaktadır.

3.2. Dil Lehçesi, Türk/Türkmen Farkı ve Türk/Kürt Meselesi

Lord Curzon’un öne sürdüğü etnik savlardan bir diğeri Irak’ta yaşayan Türklerin Osmanlı Türkü olmadığı, kendilerine Türkmen adını verdikleri ve konuştukları Turanî dilin İstanbul’da konuşulan Türkçeden çok Azerbaycan Türkçesine yakın olduğudur.⁶³ Haşim Nahit Erbil, Lord Curzon’un bu savını hem bölgede konuşulan Arapça hem de İngiltere’de konuşulan “standart İngiliz dili” üzerinden örnekler vererek çürütmeye çalışmaktadır. Lord Curzon’a göre Musul’da nüfusun on ikide üçlük bölümünü oluşturan Araplar, Türklerden ayrı bir ırk ve kökene mensupturlar. Ayrıca onların Bağdat ve Basra’da yer alan Arap toplulukları ile kuvvetli bağları bulunmaktadır.⁶⁴ Haşim Nahit Erbil ise Musul Araplarının İslam fetihlerinden sonra Araplaşmış olduklarını, aslen Asurî, Kildanî vb. medeniyetlerin ırkî ve kültürel özelliklerini koruduklarını, dillerinde bu kaybolmuş dillerden birçok kelime olmasını örnek

⁵⁹ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 8-9.

⁶⁰ Seha Meray, *a.g.e.*, s. 344.

⁶¹ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 10-11.

⁶² Seha Meray, *a.g.e.*, s. 345. Musul’un demografik özellikleri bölgede yaşayan aşiretler ve Türkmen, Kürt ve Arapların etnik yerleşim bölgeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Davud Hud, Zekerîya Kurşun, “Musul Vilayeti Aşiretler Atlası (1800-1925), *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset) İçinde*, Vakıfbank Yayınları, İstanbul, 2020, s. 58, 73, 78-79.

⁶³ Erşat Hüzmüzlü, *Irak’ta Türkmen Gerçeği*, s. 48.

⁶⁴ Erşat Hüzmüzlü, *Irak’ta Türkmen Gerçeği*, s. 49.

göstererek bölge halkının dil özellikleri bakımından Anadolu bölgesine daha yakın olduğunu savunur. Bu nedenle bölge Araplarını ırken Arap olmayan ve sonradan Araplaşmış topluluklar olarak gösteren Erbil'e göre Musul'un Irak'a verilmesi doğru görülmemektedir:

"Musul şehri ahâlisi ırken Arab mıdır?"

Eğer şehrin fizyolojisi teşekküllü tetkik edilirse görülür ki Arabistan tipine ait havasın hiçbir şehirden yoktur. Bu fizyolojik farkı canlandıran, onların konuştukları lisândır: Lisân ilmine ihtisâsı olanların ve Arap lisanının yenisini, Arapçanın muhtelif lehçelerini tetkik etmiş olanların mâlûmudur ki Musul havalisinin tekellüm ettiği lehçeye ne Bağdat ne Şam ne Mısır ne Mekke ne Yemen Lehçeleri'nin hiçbir benzemez. Bu ihtilâfın sırrı ancak "Asuri" lisânı tetkik edildiği zaman ortaya çıkar: Asuri veya Kildanilerden (Bunların medeniyetleri müşterek olduğu için isim farkı hâiz ehemmiyet değildir) yeryüzünde bugün yaşayan nesillerin tamamına söyleyelim: birden yüze bine kadar adedlere, yere, göğe, aya, güneşe, yıldızlara, aydınlık karanlığa, nebatin ve hayvanatın, beşere, renklere, sıcağa soğuğa, insan uzuvlarına, aile efrâdına, avrat ki karâbet râbitalarına (kadınları esas alma) ileahiri... verdikleri isim sonra konuştukları Arapçanın şivesi Asuri evsâfını daha ziyade muhâfaza ediyor.

Bundan çıkan netice şudur: Musul ahâlisi İslamiyet'i kabul edince ve dini tesisinin tayin ettiği fikirlerle beraber eski insanların yeni bir modası olan Arapçayı kabul etmişler ve ırkî aslı Asuri ve Keldani lisânının hâsiyetlerini (özelliklerini) yine muhâfaza etmişlerdir. İşte Musul şehrinde konuşulan Arabî Lehçe'nin diğer lehçelere benzememesi onların aslen Asuri olmasından ileri geliyor. Görülür ki bunların Arap ırkıyla hiçbir münâsebetleri yoktur. Araplıktan bu suretle tecrit edilmesi zarûri olan Musul şehri ahâlisi Türk hâkimiyeti altına girdikten sonra, din birliği sayesinde Türk medeniyeti tes'iri altına girmişler. Türkçeyi öğrenmişler ve Türk ahlâk ve adetini ihtisâp etmişlerdir. Ve bu bir "realite" dendir."

Musul vilâyetinin etnografik manzarası nihâyet şunu gösteriyor.

Türkler ve Kürtler azîm (büyük) bir ekseriyete hâizdirler. Arap hem ekaliyettedir hem de bir kısmı bedevî olmak itibarıyla Türklerin dînindedir (gerisindedir). (Bu cihet aşağıda verilecek izâhat ile tahakkuk edecektir.)

"Şimdi Bağdat ve Basra'nın etnografya manzarasını da muntasaran göstericeğiz: "Karfa" çölünden cenûba doğru gidildiği zaman müsadif edilecek yegâne mâmûre Bağdat şehridir. Bir kere Bağdat'ın "Karakol" Mahallesi ahâlisi zımnen Türk'türler. Ve lisanlarını Türklük kadar muhâfaza etmişlerdir. Bağdat ahâlisi Türkçeden başka Arapça ve Farsça lisânlarını da tekellüm eder. Çünkü Bağdat ahâlisi Must'arabtır. Irak, Türk, Acem ve Arap medeniyetinin bir halîtasıdır. Konuştukları Arapça tetkik edilirse Birçok Arapça ve Acemce kelimelerin Bağdat lehçesine girdiği görülür. Hatta birçok Türkçe kelimeleri Arabî kâideye benzeterek söylerler."⁶⁵

⁶⁵ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 9.

Lord Curzon'un 14 Aralık tarihli mektubunda Türk ve Türkmen arasında fark olduğu ve bu iki topluluğun birbirinden ayrı olduğu, ayrıca Türkler ile Kürtlerin birbiriyle etnik olarak hiçbir yakınlığı olmadığına yönelik iddiası bulunmaktadır. Curzon mektubunda Türk tezinin Musul'un on ikide birini oluşturan Türkmenleri bahane ederek, ülkenin on ikide yedisini oluşturan ve ırken Türklerle Çinlilerden daha uzak olan ve Ural Altay ailesinden olmayan Kürtler ile birleşmeyi amaçlamasının mantıksız olduğunu söylemektedir.⁶⁶ Bu iddialara karşı Naşit Erbil, İngiltere'de ulus devlet oluşum sürecine atif yaparak, İngiliz ulusunu oluşturan farklı etnik unsurların isimlerini zikretmektedir. Türk ve Kürtlerin İslam medeniyetinin bir parçası olarak sosyal ve insani ilişkileri bakımından birbirlerine çok yakın olduklarını belirten Erbil, Fransız sosyologların görüşlerine yaklaşarak şu cevapları vermiştir:

“Lord cenapları Türkleri ekalliyette bırakmak için onların Kürtlerden ayrı olduklarını söylüyor. Anadolu'nun şark vilayetlerinde de Türkler ve Kürtler beraber yaşıyorlar. Şimdi bunların bir kısmını Arap hâkimiyeti altına tevdi etmek Kürtlere bir mevcut vermek midir? Lord Curzon'un en çok yanıldığı nokta Türk ile Kürt arasındaki içtimai alaka ve rabitaları anlayışındadır. Şunu bilmesi lazımdır ki Kürdün de Türkün de mutekit olduğu İslamiyet başlı başına bir “medeniyet”tir. Bu medeniyeti kabul etmiş olan kavimlerin hayat ve kâinat hakkındaki telakkileri, düşünceleri, duyguları, tabiat ve ahlakları adeta müşterektir ve Kürtlerin ekseriyetle Türkçeyi konuştukları düşünülürse aralarındaki iştirak hatları vahdete yakın bir manzara arz etmez mi? Lord cenapları Musul Türklerini “Türkmen” ismiyle Anadolu Türklerinden de ayırmak istiyor. İddialarının garabeti “ırk” mefhumundan anladıkları mananın çok yanlış veyahut çok müphem olduğuna delalet ettiği için artık bu kelime hiçbir vecihle işlerine yaramayacaktır. Filhakika “ırk” kelimesine fazla ehemmiyet vermekte büyük bir tehlike olduğuna şimdi kendileri de vakıf olacaklardır:

Tarihî ve modern Britanya Adaları'nın ahâlisi (Britonis)ler ve Celtislere mensup İspanya'dan gelen “İberi”ler ve Britanya Adaları'nda Fransız sahilleri karşısındaki yerleri, yani bu adaların şark sahillerini gidip işgal eden “Gaulis”ler ve Normanlardan Angliolar, Vikingsler Saksonlardan mürekkektir. Şimdi Lord Curzon'a soruyoruz. Türk ırkı için bu kadar muhtelif anasır sayabilir mi? Halbuki biz bile “İngiliz Milleti” diyoruz. O da bize neden “Türk Milleti” demiyor ve Musul Türklerine “Türkmen” demekle onları asıl Türklerden nasıl ayırıyor?

“Millet” mefhumundan ne anladığımızı söylemeye mecbur oluruz: fertleri arasında “din”, “lisân”, “edebiyat”, bedü zevk”, “hukuk”, “ahlâk”, “iktisâd” müesseseleri müşterek olan bir zümreye biz millet diyoruz. Bu itibar ile Musul ve Anadolu Türkleri aynı zümreye mensuptur. Musul Türklerinin lisân şivesine gelince bu şive farkı Fransız, Alman, İngiliz ileahiri eyaletlerinde de mevcuttur. İngiliz lisânının benimsendiği London vilâyeti anasırı derecesinde, Türkçe'nin halk lisânında yabancı anasır bulunduğunu Lord

⁶⁶ Erşat Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, s. 49.

Curzon gösterebilir mi? Lord Curzon İngiliz mandası altında nüfus tezayidi (artması) iddia ediyor. Bu iddianın içyüzünü göstermiyor: Türk varlığına karşı Trakya'da Rum ve şark vilâyetlerinde Ermeni unsurları şimdiye kadar bizim için nasıl bir tehlike haline getirmekte idiye Musul vilâyetinde de böyle bir tehlike ihdâs edildi."

"Görülüyor ki Türkmen ile Türk aynı cinsten olduğu gibi Kürtlerde Araplardan ziyade Türklere yakındırlar. Bu sûretle meydana gelen ekseriyet karşısında Arap bedevilerin Kıldani Hristiyanların ve Yahudilerin topu bir ekalliyetdir."⁶⁷

İsmet İnönü, Lord Curzon'un Musul Vilayeti Türklerinin Türk değil, Türkmen olduğu ve konuştukları dilin İstanbul'da konuşulan dilden farklı olduğu tezine karşılık Anadolu'nun hiçbir yerinde İstanbul Türkçesine eş bir Türkçe konuşulmadığını belirtmektedir. Ayrıca konuşulan dilin bütün memleketlerde, şehirden şehire, vilayetten vilayete değiştiğini, Anadolu Türklerinin de Türkmen olarak adlandırıldığı için Curzon'un tezinin zayıf olduğunu belirtir.⁶⁸ Erbil, İsmet Paşa'nın görüşüne yakın bir biçimde mektubunda Türk-Türkmen ayrımı olmadığını İngiltere'deki şive ve ağızları örnek vererek aktarır.

İsmet Paşa'ya göre Anadolu'yu tanıyanlar Türkler ile Kürtlerin töre, gelenek ve görenek bakımlarından farkları olmadığını, bu iki halkın ayrı diller konuşsalar da soy, dinî inanç ve görenek bakımından tek bir bütün olduğunu belirtir.⁶⁹ Haşim Nahit mektubunda Lord Curzon'un en çok yanıldığı noktanın Türk ve Kürtler arasında toplumsal alaka ve rabitalarda (gelenek, görenek) farklılıklar bulunduğu tezi olduğunu belirtir. İsmet İnönü'nün ayrı dil konuşmalarına rağmen inanç ve görenek birliğini vurgulaması gibi Erbil'de İslam'ın iki unsuru birleştiren bir medeniyet olduğunu *"Bu medeniyeti kabul etmiş olan kavimlerin hayat ve kâinat hakkındaki telakkileri, düşünceleri, duyguları, tabiat ve ahlakları adeta müşterektir ve Kürtlerin ekseriyetle Türkçeyi konuştukları düşünülürse aralarındaki iştirak hatları vahdete yakın bir manzara arz etmez mi?"* sözleriyle belirtir.⁷⁰

3.3. Osmanlı Türkü/ Orta Asya'dan Gelenler

Lord Curzon'un mektubundaki görüşlerde Türkmenlerin, Sultan Osman'ın Osmanlı Devleti'ni kurmasından çok önce Irak'a gelmiş Türkmenlerin soyundan geldiği savunulmaktadır. Abbasiler Dönemi'nde askerlik amacıyla getirildikleri için Türkiye ile bağları yoktur. Ayrıca yaşadıkları alanların birbirinden uzak ve dağınık oluşu bunu kanıtlar.⁷¹ Haşim Nahit Erbil Türkmenlerin Irak'a gelişinin Osmanlı Dönemi'nden önce olduğu savına katılsa da Irak Türkmenleri ile Osmanlı Türklerinin aynı Selçuklu kökünden geldiğini savunmaktadır.

⁶⁷ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 10-11.

⁶⁸ Meray, *a.g.e.*, s. 345-346.

⁶⁹ *A.g.e.*, s. 346.

⁷⁰ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 10.

⁷¹ Erşat Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, s. 47-48.

Erbil, Fransız tarihçilerinden ve tarih kitaplarından alıntı yaparak, Curzon'un savını şöyle çürütmeye çalışır:

“Musul vilâyetinin Türklükle alakası o kadar derindir ki bu, Anadolu'ya olan alakâlardan hiç de aşağısı değildir. Mademki tarihî alakâdan bahs olunuyor o halde buna dair birkaç söz söylemek icâb eder: Türk milletinin menşeyi olan Orta Asya'dan Çin'e, Hindistan'a nihâyet garbe doğru olan akınlarıyla bütün tarih kaydetmiştir. Bu hâdise o kadar ehemmiyete telakkî olunmuştur ki muasır Avrupalı alimler bundan ilmi düsturlar çıkarmaya teşebbüs etmişler ve kervan veyahut akın yollarının husûsî bir içtimâî tipi nasıl meydana getirmiş olduğunu izaha kadar varmışlardır.

Fransız alimlerinden “Edmon Dumolen” in “Comment La Route Créée Le Type Social” eseri işte bu cihettedir. Bu eser cenûb Irak'ı istila etmiş olan Türklerin Asya'dan itibaren tekâmül yollarını takip etmiş olduklarını gösterir. Lord Curzon “Kurna” civarına tesadüf eden “Huzistan”ın bir Türk memleketi olduğundan haberdâr mıdır? Abbasi hilâfeti idâme eden yegâne kuvvetin Türk unsuru olduğunu bütün tarih kitapları kaydetmektedir. Hatta ilmi bir endişe ile yazılmış kitaplar bile Abbasi hilâfeti zamanına temâs edince Türklere bahsetmeye lüzum görmüştür. Vital Cuinet “Vitali Koinend” “La Turquie D'asie” nam eserin 77. sayfasında şu satırlar vardır. (“Türkmen” menşeleri Türkistan olan bu kabileler Selçuk Türklere binnetice Osmanlı Türklere dendir. Daha evvel Elcezire, Asya-yı Suğra'ya hicret etmişlerdir.)

“Ebubekir Ahmet bin Sâbit el Katib'ul Bağdadî”nin telif etmiş olduğu “Bağdat Tarihi'nin Topoğrafik Mukaddimesi” ki (Miladın 1001- 1002 tarihlerinde yazılmıştır.) tercüme eden (George Salmon) müellifin hayat hikâyesinden bahsederken söze şu suretle başlıyor:

“Türk unsurunun orduda ve Arap İmparatorluğu'nun idâresinde günden güne azamet kesb eden ehemmiyeti Abbasi Hilâfeti'nin inhitâtını(yıkılması) tâcil ediyordu. Halife “El Mütevekkil, El Mustekfi, El Kadir” bu Turanî istilâsına karşı beyhude yere mukâvemet etmek istiyordu. Bağdatlıların şamatası ve Irak ahâlisinin istiklâl sevdası kendilerini kudretli ve ehliyetli ecnebilerin yardımına sevk ediyordu. Vezir reisil rüesa İbni. Saraya'nun fetanetine rağmen bu mübareze halife nüfuzunun Türk Selacike'nin eline geçmesiyle nihâyet buldu.” İşte şu birkaç tarihî misal bu babda bir fikir verebilir.”⁷²

İsmet İnönü'nün Musul'un Anadolu'nun bir parçası olduğu noktasındaki tarihî tezleriyle Haşim Nahit Erbil'in mektubundaki tezler de benzerlikler taşımaktadır. İnönü konuşmasında Osmanlı'dan önce, Selçuklu Devleti kurulmadan önce, Musul ile Bağdat'ın kuzeyinin aralıksız Türk yurdu olduğunu savunur. Bu bölgeler Abbasi Halifeleri zamanında Türk valiler, Türk askerler ile Türk halkı tarafından yönetilmiştir. Daha sonra atabey hanedanları Musul, Sincar, Harput, Mardin bölgelerini yönetmişler ve bu bölgelerde birçok

⁷² BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 12.

anıt bırakmışlardır. Paşa'ya göre eski tarih kitaplarında bu bölge Tataristan olarak adlandırılmış, bugün Vadi-i Tatar adlı bir bölgenin bulunması bunu kanıtlamaktadır.⁷³ Erbil, İsmet İnönü'nün tezlerindeki argümanları daha önce mektubunda işlemektedir.

3.4.Dini Azınlıklar: Yezidi/Yahudi/Hristiyanlar

Lord Curzon mektubunda Sincar bölgesinde Yezidiler, Musul'un çeşitli bölgelerinde Yahudi ve Hristiyanların bulunması nedeniyle Türkler ile Musul'un birleşmesinin mümkün olmayacağı düşüncesini savunmaktadır. Lord Curzon'a göre 1919 yılında İngilizlerin hesaplamalarına göre Musul'un nüfusu 703.000'dir. Ancak bu sayı 1921 yılında 785.000'e ulaşmıştır. Bu artış Curzon'a göre Türk ve Arap ordu mensuplarının geri dönüşü, Asuri sığınmacıların bölgeye yerleşmesi ve açlık nedeniyle savaşta göç edenlerin topraklarına dönmesinden kaynaklanmaktadır.⁷⁴ Haşim Nahit Erbil, Curzon'un iddiaları arasında yer alan Asurilerin bölgeye yerleştirilmesi ve iç göç yaşanmasının İngilizlerin tezlerinin aksine Türk tezlerini destekleyecek bir iddia olduğundan hareket etmektedir. Curzon'u tasdik eden Erbil, ancak Nasturi ve Keldanilerin bölgeye yerleştirilmesinin tehcir nedeniyle olduğu, dolayısıyla Musul'un yerli nüfusu olmadıklarını belirtmektedir. Ayrıca İngilizlerin I. Dünya Savaşı'ndaki politikalarının tıpkı Anadolu ve Balkanlarda olduğu gibi bölgedeki demografik yapıyı Türkler aleyhine değiştirmeyi amaçladığını şöyle belirtir:

“...Lord Curzon İngiliz mandası altında nüfus tezayidi (artması) iddia ediyor. Bu iddianın içyüzünü göstermiyor: Türk varlığına karşı Trakya'da Rum ve şark vilâyetlerinde Ermeni unsurları şimdiye kadar bizim için nasıl bir tehlike haline getirmekte idiye Musul vilâyetinde de böyle bir tehlike ihdâs edildi. Bu umûmî harp süresinde Nasturiler ve Keldanilerin Türklerin aleyhine harekete sevk edilmesidir. Musul vilâyetinde mütârekeden sonra nüfusun artması ve işte bu İran hududu dahilinde ve başka mahallerde dağınık bir sûrette bulunan Nasturi ve Kildanilerin Musul vilâyetine sevk ve iskân edilmesinden ileri geliyor. Ve bundan başka Anadolu'dan tehcir edilmiş olan Ermenilerle ecnebi memleketlerde yaşayan Ermenileri bir maksad-ı mahsusla Musul vilâyetinde birleştirmişlerdir. İşte bu yabancı unsurlar ki Musul vilâyetinin nüfusunu tezâyüd etmiş (çoğalmış) gibi gösteriyor. Böyle sun'î bir sûrette vücuda getirilen kesâfet nüfus Osmanlı Devleti'nin resmî kayıtlarında yer bulamazlar. Kayıtlara istinaden yeni bir tahrîr icra edilirse işin tabiatı meydana çıkar. “Telkeyf (Tilkef)” (El furs) gibi kadim Kildani köylerinin varlığına Türklerin hiçbir itirâzı yoktur.”⁷⁵

Yukarıda belirtilen Keldanî köylerinin isimlerinin telaffuz edilmesi yine Lord Curzon'un notasında bahsi geçmesinden kaynaklanmaktadır. Curzon'a göre Yezidiler Sincar Dağı çevresinde yaşarken, Hristiyanlar ise Dicle'nin do-

⁷³ Meray, a.g.e., s. 351

⁷⁴ Erşat Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, s. 47.

⁷⁵ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 11.

ğusunda Erbil'e bağlı Koş ve Tilkef isimli gelişmiş köylerde ve Musul şehir merkezinde yaşamaktadır. Ona göre Hristiyanlar ve Yezidilerin din, dil olarak Türkler ile hiçbir bağı yoktur.⁷⁶ Erbil bu durumu kabul ederken, Keldanilerin nüfusunun azınlık statüsünde olduğunu belirtir.

Curzon'un öne sürdüğü bir diğer iddia Türkmenlerin Musul'da nüfus bakımından Hristiyanların dahi gerisinde olduğudur.⁷⁷ “Görülüyor ki Türkmen ile Türk aynı cinsten olduğu gibi Kürtlerde Araplardan ziyade Türklere yakındırlar. Bu sûretle meydana gelen ekseriyet karşısında Arap bedevilerin Kildani Hristiyanların ve Yahudilerin topu bir ekalliyettir.” diyen Erbil'e göre tüm I. Dünya Savaşı boyunca tehcir ve iskân edilen Hristiyan ve Yahudiler Musul bölgesinde azınlık durumundadırlar.⁷⁸

İsmet Paşa'nın öne sürdüğü tezlerden bir diğeri Hristiyan azınlıkların (Nasturiler, Keldaniler ve Asuriler) Diyarbakır'da yaşayanlar hariç, Çarlık Rusya'nın Doğu Anadolu'yu işgali süresince Müslüman ahaliye büyük eziyetler çektiği ve Rusların geri çekilişiyle beraber onların da Anadolu'dan ayrıldığıdır.⁷⁹ Erbil mektubunda Lord Curzon'un belirttiği, Musul'da Hristiyan nüfusun artmasının I. Dünya Savaşı süresince İran sınırında ve Irak'ın farklı bölgelerindeki Keldani ve Nasturi nüfusun Musul'da Türklere karşı tıpkı Ermeniler yoluyla Anadolu'da yapıldığı gibi bir iç tehlike yaratmak için bilerek sevk ve iskan edildiğini belirtmektedir. Ancak tüm değişimlere rağmen bu unsurlar Musul Vilayetinde yine de azınlıkta kalmaktadır.⁸⁰

3.5. Nüfus Meselesi

Lord Curzon'un İsmet İnönü'ye gönderdiği mektupta savunduğu tezlerden bir diğeri Musul bölgesinde Türkmenlerin azınlıkta olduğudur. Curzon'a göre yalnızca Musul'un merkezinde yaşayan Araplar Musul'da yaşayan tüm Türkmenlerden daha fazladır. Türkmenler, Musul nüfusunun 10'da birini oluşturmaktadır. Ayrıca Kürtler nüfusun ekseriyetini oluşturarak Arapların iki katı nüfusu sahiptir. Verdiği rakamlar şöyledir: Türkmenler 65.895, Kürtler 454.720, Araplar 185.763, Hristiyanlar 62.225, Yahudiler 16.865. Dini olarak; Sünniler 579.713, Şiiler 22.180, Yahudiler 14.835, Hristiyanlar 55.470, Diğerleri 31.180'dir.⁸¹

Haşim Nahit Erbil bu konuda kısa bir cevap vermektedir:

“Nüfus mikdarı, mâlûm olan mahallerin Türki veyahut Arabî addedilmelelerine tabidir. Ve şimdiye kadar verdiğimiz izâhat Musul vilâyetinde ekser mahal ahâlisinin Türk ve Kürt olduğunu ve Arab, Hristiyan ve Yahudilerin ekalliyette olduğunu göstermektedir. Binanaleyhi artık rakam zikretmeye ihtiyaç kalmıyor.”⁸²

⁷⁶ Erşat Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, s. 49.

⁷⁷ Erşat Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, s. 49.

⁷⁸ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 11.

⁷⁹ Meray, *a.g.e.*, s. 346.

⁸⁰ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 11.

⁸¹ Erşat Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, s. 49-50.

⁸² BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 14.

3.6. Arapların Musul'daki Nüfusu Meselesi

Curzon'a göre tüm Musul'da Arapların nüfusu Türkmenlerin üç katına tekabül etmektedir. Erbil, Curzon'un bu görüşünün hayali ve bir diplomasi silahı olduğunu savunur. Fransa ve Almanya arasında I. Dünya Savaşı öncesinden itibaren ortaya çıkan Als-Loren sorunu ve Lil bölgesi anlaşmazlığını örnek vererek Curzon'un tezini çürütmeye çalışır. Mektubunun irki esbab başlıklı bölümünün ilk paragraflarında şöyle belirtmektedir:

"Bu bahse bir makale ile girişmek icab ediyor. Lord Curzon'un sathî bir mantıklılığı taallüm mâlûmata tercih etmek istediğine şüphe yoktur. Lâkin ne iş bunu bir mantıkla suâl edebilecek kadar sadedir, ne de karşısında bulunan Türkler yeni bir silâhın müessir olmasına meydan verirler. Lord Curzon Musul Türklerini ekalliyet (azınlık) göstermek için hayâlî bir surette irki bir Arap ekseriyeti icâd ederek onu arzu ettiği derecede mevzû ediyor. Lord Curzon'un bu babda istîmal ettiği mantikî usûl şu veçhiledir:

Mesela Fransa'nın Als-Loren Eyaletini ve Lil şehriyle civarını itibari bir hat çizmek avniyle evvela ilhak hududu dahiline sokuyor ve sonra bunun karşısına geçip işte diyor Almanya'nın yetmiş milyon nüfusuna nazaran Als-Loren ve Lille civari ahâlisi ekalliyedir.

Lord cenaplarının Arap ve Türk nüfusunu mukâyase etmesi hemen hemen muvâzanededir. (ölçüdür-aynıdır)"⁸³

3.7. Politik Temel/Siyasi Esbab

Lord Curzon'un İsmet Paşa'nın Türk tezlerine cevap niteliğinde gönderdiği mektupta uzunca ele aldığı konuların başında politik olarak Musul'un Türkiye'den ayrı tutulması düşüncesinin I. Dünya Savaşı ile Irak'ta 1919 yılında yapılan referandumu temel alması gelmektedir.⁸⁴ Haşim Nahit Erbil'in karşı iddialarının yer aldığı mektup bölümü "Siyasi Esbab" başlığını taşımaktadır.⁸⁵

Curzon'a göre Türk heyetinin genel tezi Musul vilayeti halkının siyasi ve tarihî bağlara sahip olduğu Türkiye'nin parçası olmak isteği üzerine kuruludur. Halbuki bu durum nüfusu azınlık olan Türkmenler açısından doğru olsa bile Kürt, Arap ve Hristiyan nüfus yeni Irak Devleti ve Kral Faysal'ı desteklemektedirler. 1919 referandumunda Bağdat, Basra ve Musul Irak Devleti'nin birleşmesi için oy kullanmışlardır. Referandumda yalnızca Araplar değil Revanduz, Raniye ve Süleymaniye'deki Kürtler ve Kerkük'teki Türkmenler hariç tüm etnik unsurlar Faysal lehine oy kullanmış ve ona sadık kalmışlardır.⁸⁶

⁸³ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 10.

⁸⁴ Erşat Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, s. 51.

⁸⁵ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 11.

⁸⁶ Erşat Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, s. 50-51. Fahir Armaoğlu, "Lozan Konferansı ve Musul Sorunu", *Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul Sempozyumu Bildirileri*, ATAM Yayınları, Ankara, 1998, s. 115. 1 Aralık 1918'de Paris Barış Konferansı'ndan önce Fransa Başbakanı Georges Clemenceau ve İngiltere Başbakanı David Lloyd George arasında Londra'da bir görüşme gerçekleştirildi. Londra'daki Fransız Büyükelçiliği'nde yapılan toplantıda iki lider Sykes-Picot Anlaşması'nda değişiklik yapılmasını görüştü. Görüşmede Başbakan Clemenceau, Lloyd George'un Sykes-Picot'da Fransa'ya bırakılan Musul bölgesinin İngiltere'ye verilmesinin karşılığında Suri-

Haşim Nahit Erbil, Lord Curzon'un bu konuda yalan söylediğini, Faysal'ı Irak'a getirenin Iraklılar olmadığını "Irak'ın Arap hükümdarlığı namına Lord Curzon'un bütün söyledikleri yalandır. Irak hükümetini Araplar mı teşkil ediyor. Faysal'ı Iraklılar mı davet ediyor. Irak ahâlisi serbest hareket ederken mi bu hükümeti teşkil etti? Bu suallere cevap veremezler."⁸⁷ sözleriyle ifade eder.

Haşim Nahit Erbil, 6 Ocak tarihli mektubunda ayrıca Lord Curzon'un ikinci cevabi notasında Dersim Vakasını Kürtlerin Türk hakimiyetini istemediği konusunda ikinci bir delil olarak zikrettiğinden bahsetmektedir.⁸⁸ Bu cümle Haşim Nahit Erbil'in yalnız İngiliz tezlerini içeren Lord Curzon tarafından gönderilen 14 Aralık tarihli notayı değil, 28 Aralık tarihli ikinci notayı da eline geçirdiğini kanıtlamaktadır. Lord Curzon'un Türk tezlerine cevaben İsmet İnönü'ye verdiği ilk nota 14 Aralık tarihlidir. İkinci nota ise 24 Aralık tarihinde İsmet Paşa tarafından Lord Curzon'a verilmiştir. İsmet Paşa'nın cevabi notası elimizde olmamasına rağmen Lozan Telgraflarında 24 Aralık tarihinde İsmet Paşa tarafından Ankara'ya, Lord Curzon'un 14 Aralık tarihli mektubuna karşılık bir mektup gönderildiğini belirten bir telgraf çekildiği gözükmektedir.⁸⁹ Lord Curzon, İngiltere'yle yazışmalarında 12 sayfa olarak hazırlandığını belirttiği Türk tarafının mektubunun Noel tatilinden önce konferansı bitirmek isterken eline geçtiğini ve tüm Noel'i Türk tezlerine cevap vermek ile geçireceği için tatilinin mahvolduğunu aktarır. Türk tarafının verdiği cevapların bir kısmı gazetecilerin eline geçmiş, Avrupa ve Türkiye'deki gazetelerde yayımlanmıştır. Ancak İngiliz tarafının cevabi notaları kamuoyunda yer almamıştır. Dolayısıyla Haşim Nahit Erbil'in Lord Curzon'a verdiği cevapların elindeki İngiliz notalarından yola çıkarak oluşturulduğu noktasında şüphe yoktur.

Erbil, Curzon'un birinci ve ikinci notasında Kürtlerin Türkler ile birlikte olmak istemediğine yönelik iddialarına karşın birtakım görüşler öne sürmüştür. Curzon'a göre Kürtlerin Türkleri bölgede istemediğine dair bazı deliller bulunmaktadır. Bu delillerden ilki Türklerin savaş boyunca yaptığı girişimlere karşı bölgedeki Kürtlerin direndiği hatta İstanbul'dan gönderilen memurlara mukavemet ettiği. İkinci delil ise Kürtlerin savaş boyunca Türklerle aynı hedefe sahip olmadığı, savaş boyunca bazı istisnalar haricinde İngilizlere karşı Türkler ile savaşmak yerine köylerine çekildikleri noktasındadır.⁹⁰ Bu tezlere karşı Erbil, İngiltere'nin Arap ve Kürt aşiretlerini Türkiye'ye karşı kıskırtmak için yaptıklarından hareketle şu görüşleri öne sürmektedir:

---

ye'nin tümündeki Fransız hakimiyetini İngiltere'ye kabul ettirmiştir. Ali A. Allawi, *Irak Kralı I. Faysal*, çev. Hakan Abacı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014, s. 223. 1920 yılının Nisan ayında toplanan San Remo Konferansında İngiltere ve Fransa Orta Doğu petrollerini ve etki bölgelerini aralarında paylaşmışlardır. Buna göre Musul Fransa etki bölgesi olmayacak yeni kurulacak Irak Krallığına ait olacaktı. Fransa ise Musul petrollerinden %25 hisse alacaktı.

⁸⁷ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 11.

⁸⁸ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 12.

⁸⁹ Şimşir, *a.g.e.*, s. 273-274.

⁹⁰ Erşat Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, s. 51-52.

“Lord Curzon Kürtlerin Türklerin hem maksad olmadığını 1- Süleymaniye’ye giden Türk memurlarının Kürt tasallutuna uğraması 2- Muhârebe sırasında Türklerin Kürtlerden muâvenet görmediklerini delilleriyle ispat etmek istiyor.

Ve ikinci cevabı notasında Dersim Vekâiyini ikinci bir delil nakzı zikrediyor. 1-Basra Körfezi’nde İngilizlerin silâh kaçakçılığını bıraktıkları günden beri o havalide eşkiyanın korumasız olduğuna itiraz edilemez. Osmanlı Meşrûtiyeti’nin bidâyetine kadar altıncı ordu yani Bağdat ve havalisindeki Osmanlı askerî murabata (irtibat) tüfengi ile mücehhez idi. Böyle olduğu halde eşkiyanın elinde “mavzer” tüfenkleri vardı. Bu silâhları Almanlar mı, Fransızlar mı, Ruslar mı imal edip Musul vilâyetine gönderiyordu? Bu devletlerin hiçbiri Basra Körfezi ve Irak ile İngilizler derecesinde alâkadar olmadılar. Komşu İran hükümetinin mavzer tüfenkleri imal edip oraya gönderdiğine Lord Curzon cenapları asla inanmazlar. Öyle ise eşkiyanın eline bu silâhı kim veriyordu? Hakikât-i hâl şudur: Osmanlı Devleti’nin Musul ve havalisinin nüfusunu kesr etmek ve daima bir iğtişâşı tevhiid etmek için İngilizler bir taraftan aşairin esasını Osmanlı Devleti aleyhine tahrik ediyor ve bir taraftan da silâh kaçakçılığı yapıyordu. Bu sûretle silah elde eden câhil Kürt aşiretleri yalnız Osmanlı memurlarına değil, silâhsız Kürt köylerine ve mevruk yolculara taarruz ederlerdi.

2- Muhârebe sırasında Musul vilâyetinin Osmanlı Devleti’ne ne sûrette yardım etmiş olduğu altıncı ordunun ve devletin resmî kayıtları ile sabittir.

3- Dersim Vekâiyi (olayı) olmuş bir hâdisedir. Ancak bunun mâhiyetinde hiçbir istiklâl endişesi yoktur. Acaba İrlanda’da asırlardan beri devam eden ve istiklâl fikrini istihdâf ettiği bütün dünyaca malum olan isyânlar ve muhârebeler İrlandalıların İngilizlerle hem maksad olmadıklarını göstermez mi? Anadolu’nun şark vilâyetlerinde Türklerle beraber yaşamakta olan Kürtlerin bir kısmının Musul vilâyetinde ayrı bir maksad tâkip edip etmediği onlara hürriyetlerinin iadesiyle anlaşılır. Şu hâlde böyle bir tecrübe en kat’i bir delil olur.”⁹¹

3.8. Tarihi Temel/Tarihi Esbab

Lord Curzon’un görüşüne göre eğer Musul tarihi bağlarla Osmanlı İmparatorluğuna bağlı ise aynı argüman Bağdat ve başka yerler için de geçerlidir. Bu iki vilayet Türk imparatorluğunun parçası olsa da Arap şehirleridir. Osmanlı yönetiminde Musul’un Bağdat’tan ayrılması ırkla alakalı bir tercih değil yalnızca idarî işler içindi. Mithat Paşa Bağdat valisi iken Musul, Bağdat’a bağlıydı. Bu yüzden Türklerin öne sürdüğü tarihi tez mantıklı değildir ve kabul edilemez. Bu mantıkla Türkiye kaybettiği bütün topraklarda hak iddia edebilir. Ancak savaş kaybeden bir ülke böyle talepler öne süremez.⁹²

⁹¹ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 11-12.

⁹² Erşat Hüzmüzlü, *Irak’ta Türkmen Gerçeği*, s. 52. Musul bölgesinin Osmanlı hakimiyetine girmesi Yavuz Sultan Selim’in Doğu Seferi ile başlamıştır. Osmanlıların Irak’ı fethi ile bölge çeşitli vilayet ve livalara ayrılmıştır. Bu taksimlerde Bağdat ve Basra vilayetleri sabit olarak kalsa da Musul-Kerkük-Erbil-Süleymaniye bölgesinin zaman içerisinde Bağdat’a bağlı; aynı bir vilayet olarak, Şehr-i Zor Vilayeti adıyla ya da Diyarbekir vilayetine bağlı sancaklardan oluşan bir bölge olarak değiştiği görülmektedir. 1912 tarihli

Haşim Nahit Erbil Curzon'un tezlerini tekrar ederek şu cevabı verir:

“Lord Curzon diyor ki Türklerin Musul vilâyetiyle olan tarihi alâkası şimdikiye kadar gayib ettikleri bütün yerler içinde variddir. Ve eğer bu delil gibi kabul edilirse memleketin muhârebelerde katbettikleri şehir ve eyaletlerden hakkında müddeyatını (iddiaları) teyit edebilir. Filhakika Türkiye bu pâyede yalnız tarihi alâkaya istinad etseydi aynı delile istinaden Mısır'da, Cezayirin'de, Trablusgarbide benimserdi. Halbuki böyle bir şey yapmıyor. Çünkü Türkler biliyorlar ki bir yeri feth ve işgal etmek o yeri ilelebet yönetmeye kâfi değildir. Lâkin bir vilâyetin coğrafi, etnografî, medenî ileahiri alâkaları mevcut olursa tarihi alâka dahi bu sebepler arasında bir mevki kazanır: Fransa Alsès-Loreni istediği zaman, bu yerin Fransız vataniyle bir vahdet teşkil ettiği zamanları ve Fransa'dan ayrıldığı günü ve saati yad eyler, hatırlar ve tekrar ederdi.”⁹³

3.9. Ekonomik Temel/İktisadî Esbab

Musul'un Türkiye'ye verilmemesinin Curzon'a göre birçok ekonomik sebebi vardır. Ayrıca Türk tarafının öne sürdüğü en zayıf argümandır. Ona göre, Musul ekonomik olarak Misak-i Milli dışındadır. Ticari ilişkisi genellikle Halep ve Bağdat ile gerçekleşmiştir. Süleymaniye tüm ihracatını Musul'a yapmaktadır. Kerkük ise Bağdat, Musul ve Süleymaniye ile sağlam ekonomik bağlarla sahiptir. Musul merkezi de Türkiye ile değil nehrin güneyindeki Bağdat'la ticari bağlarla sahiptir. Bunun dışında çölü geçip Suriye ile daha fazla ticaret yapılmaktadır. Bu nedenle Irak'ın ticari güvenliği üç bölgenin beraber olmasına bağlıdır. Curzon'a göre Musul'un ithalatı çay, kahve ve şeker ağırlıklıdır. Bu ürünler Musul'da yetişmesi çok zor olan ürünlerdir. Musul'un ithalatı ise hububat, yün, deri, tütün, kereste ve çerezden oluşmaktadır. Tütün, Bağdat ve Basra'ya ithal edilmektedir. Hububat ve kerestenin kullanımından sonra fazla kalanlar Bağdat'a gönderilmektedir. Curzon, *“Türkiye zaten hububat, yün ve deri ihracat ederken Musul'un ürünlerini mi alacaktır”* sorusunu sorar. Ayrıca Türkiye'nin tütün ihraç eden bir ülke olarak Musul'un tütününe ihtiyacı olmadığını savunur.⁹⁴

Musul salnamesine göre eyaletin sınırları içerisinde Musul merkezinin bir sancak olarak yer aldığı, bunun haricinde Kerkük ve Süleymaniye'nin de ayrı bir sancak olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin 1. Dünya Savaşı'nda yenilmesi ile İngilizlerin Irak'ı işgal ettiği dönem, Manda Dönemi (1920-1932) daha sonra kurulan Irak Haşimî Krallığı yönetiminde bölgedeki idari taksimat değişmemiştir. 1958 yılında ilan edilen Irak Cumhuriyeti'nde Musul adıyla bütün bir vilayet halindeki bölge, 1976 yılında muhafazalara bölünmüştür. 1976 idari bölünmesiyle Eski Musul Vilayetinden Selahaddin, Diyala, Ninova (Musul), Duhok, Erbil, Kerkük ve Süleymaniye muhafazaları ortaya çıkmıştır. Araştırma boyunca ve Lozan Barış Konferansı sürecinde Musul olarak bahsedilecek olan bölge bugünkü Musul şehri olarak bilinen bölgeyi değil Süleymaniye, Kerkük, Musul (Merkez), Sincar, Erbil ve Duhok dahil tüm Irak'ın üçte birini kapsayan bölgeyi tanımlamaktadır. Nilüfer Bayat, *XVI. Yüzyılda Musul Vilayeti*, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 17-31; *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrii Defteri*, Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2003, s. 6-7; Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, Orsam Kitapları, Ankara, 2012, s. 16; *Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1993, s. 3-4.

⁹³ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 11.

⁹⁴ Erşat Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, s. 52-53.

Curzon'un ekonomik sebepler konusunda üzerinde durduğu bir diğer nokta Bağdat'ın buğday ihtiyacıdır. Musul, Bağdat'ın buğday ihtiyacını karşılamaktadır. İngiliz kuvvetleri Irak'ı ele geçince şehrin buğdaysız kalması sebebiyle Hindistan'dan buğday ithal etmek zorunda kalmıştır. Curzon'a göre Erbil ve Altunköprü şehrinin halkı Türkmen olsa da köyler Kürtlerden oluşmaktadır ve tarımı bu kesim yapmaktadır. Dolayısıyla Bağdat ile ticaret yerel halk için hayatidir. Ancak aynı şeyi Irak sınırının kuzeyindeki köyler için söylemek zordur. Sonuç olarak Curzon'a göre Irak Türkiyesiz yaşayabilir ancak Bağdat ve Musul'un Irak sınırlarında olması halkın yaşaması için zaruridir.⁹⁵ Haşim Nahit Erbil, Curzon'a cevabında Musul buğdayına Irak halkının değil, İngiliz tacirlerinin ihracat yapıp para kazanmak için ihtiyaç duyduğunu vurgulamaktadır. Erbil'e göre İngilizlerin Musul'u Irak'a ilhak düşüncesi bölge halkının yararını gözetmek için değil, kendi çıkarlarını korumak içindir. Ayrıca ekonomik nedenler ilhak için tek başına gerekçe sunamaz. Örneğin, İngilizler Irak'ın ihtiyacını karşılamak için Dicle Nehri yoluyla İskenderun Körfezi'nden Halep istikametinde şimendifer aracılığıyla mal tedarik edebilecekken, bu yolla gelecek malların Fransız malları olması nedeniyle yalnızca Basra Körfezi'ni kullanarak İngiliz mallarının Irak tarafından ithal edilmesi politikasını İngilizlerin ticarî çıkarları için uygulamıştır:

“Lord Curzon Musul vilâyetinin ithâlât ve ihracâtını sıhhatle ted’at ediyor. Ancak sahîh olmayan bir nokta Bağdad’ın Musul hububatına ve Musul kerestesine ihtiyacıdır: Bir kere Bağdat, Hille, Simava, Kerbela, Hindiyeye ve Basra vilâyetinin bütün kasabalarında buğday ve arpa gibi hububat yetişir. Hatta bu hububatın milyonlarca ve milyarlarca kilosunu her sene İngiliz tacirleri alıp başka mahallere sevk ederler. Bundan başka Basra vilâyetinde vâsi (çok geniş) mikyasa nispetinde pirinç mahsülü Bağdat ve Basra vilâyeti ahâlisinin birkaç mislini iâşe edecek derecededir. Bu pirinç mahsülünü İngiliz tacirleri alıp başka mahallere sevk ediyorlar. Bu itibar ile Musul’un Irak Krallığını ilhakı bir ihtiyaçtan neşet etmiyor. Ve bu had İngiliz ticaretini idame maksadını isti’daf ediyor. Keresteye gelince bunun mühim bir kısmı Diyarbekir’den gelir. O halde kereste ihtiyacı için Diyarbekir’i de Irak Krallığına ilhâk edelim o zaman. Olmaz mı? Musul vilâyetinin hububat ve kereste ihtiyacı namına Irak Krallığına ilhâkı derebeylerin çiftliklerinde çalışan esirler gibi Musul ahâlisinin Irak ahâlisi veya İngiliz tacirleri için çalışması demektir. Bu derebeylik usulüne icbârdan (mecbur etmek) başka bir şey değildir. Avrupa’nın ticarî imtiasının Basra ve İskenderun Körfezi’nden Dicle Nehri tarikiyle Bağdad’a ve İskenderun-Halep tarikiyle Musul’a dahil edilmekte olduklarında şüphe yoktur. Şumender’in Halep tarikiyle Musul için tağsis edildiği de sabittir. Musul’un Irak Krallığına ilhâkı İngiliz imtiasının inhisâr halinde Musul’a ithali mahiyetindedir. Halbuki Musul serbest kalırsa imtiasını İskenderun alır. Basra Körfezi’nden gelecek imtia yalnız İngiliz imtiası ve İskenderun’dan gelecek Fransız imtiası olacağına göre Musul’un İngiliz imtiasını tercih için istiklâlini feda etmesini kimse ondan talep edemez.”⁹⁶

⁹⁵ A.g.e., s. 53-54.

⁹⁶ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 13-14.

İktisadi olarak Curzon'un, Musul'un Irak'a ait olduğunu kanıtlamak için Musul ticaretinin Basra'dan başladığını savunduğu görülmektedir. Bağdat'ın Musul'un buğdayına ve kerestesine ihtiyaç duyduğu iddialarına karşın İnönü, Musul'un demiryolları ile Akdeniz limanlarına bağlanmasıyla denize çıkış noktasının yalnızca Basra Körfezi olmadığını, Anadolu üzerinden mallarını dışarı gönderip, Avrupa'dan mamul malları aldığı için Musul'un Basra ve Bağdat'a bağlılığının azaldığını belirtir. İnönü ayrıca Bağdat'taki yapı kerestesinin Musul'dan değil, Diyarbakır'dan geldiğini belirterek, buğdayın da aynı yol üzerinden çoğunlukla Diyarbakır'dan Irak'a girdiğini, Musul'un bu ticaretle yalnızca geçiş noktası olduğunu belirtir.⁹⁷ İsmet İnönü'ye göre ülkelerin sınırları iktisadi ihtiyaçlarını karşılayan bölgelerin ülkelere katılması ilkesine göre belirlenirse bugünkü ülkelerin birçoğunun sınırlarının ekonomik bağımlılıklara göre yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Ancak böyle bir uygulama mümkün olmadığından Musul'a da uygulanamaz. Görüldüğü üzere Erbil'in, "İktisadi Esbab" adını verdiği mektup bölümünde savunduğu tezler, İsmet Paşa'nın tezlerine ışık tutmuştur.

3.10. Stratejik Temel/ Coğrafi Esbab

Lord Curzon'un, İsmet Paşa'ya gönderdiği notunda Irak coğrafyası ve Musul'un Türkiye'ye verilmesinin doğuracağı olumsuz sonuçlar ile ilgili bir bölüm kaleme aldığı görülmektedir. Curzon, Türk tarafının Hamrin Dağları'nın geçtiği Diyala ilçesinin güneydoğu bölgesinin sınır olarak kabul edilmesini istediğini belirtir. Ancak kendisine göre bu sınır kabul edilirse Irak tamamen savunmasız kalır. Türkiye bu toprakları ele geçirirse, Irak-İran sınırını kapatabilir ve Bağdat'a gıda akışını kesebilir. Ayrıca Bağdat hükümeti 70 mil uzaklıkta bir devlet olması nedeniyle devamlı tehdit altında kalacaktır. Bu yüzden Musul Türkiye'ye teslim edilemez görüşünü savunur.⁹⁸ Haşim Nahit Erbil'e göre ise Hamrin Dağları Arabistan ile Anadolu'yu iklim, doğa, yaşayış biçimi ve coğrafi yönlerden ayıran doğal bir sınırdır. Hamrin Dağları'nın güneyinde yer alan Deli Abbas kasabası Türklerin son yerleşim yeridir.⁹⁹ Bu bölgenin sınır olarak belirlenmesi bu nedenle doğal görülmelidir:

"Yirminci asrın irfânıyla tenevvür etmeyen zihinler için Arabistan muayyen bir memlektir. Arabistan denilince parlak ve yakıcı bir güneş. Kızgın ve ıssız kum çölleri. O iklimde yetişen nebâtlar, o iklimde yaşayanlara haiz ve nihâyet o iklimin meydana getirdiği insan "type" tipi hatıra gelir. Bağdad ve Basra vilâyetleri işte bu hayat-ı muayyen olan Arabistan'ın bir parçasıdır. Ki şimalin son hududu "Cebel-i Hamrin"ın garbî cenubilerine müntehâ olan Karfe çölüdür (Bu çöl Osmanlı haritalarında gurfe kelimesiyle işaret olunmuştur.)

Barğirle Irak'ı dolaşmış oldukları iddia edilen İngiliz zevabit ve seyyâhları acaba bu Karfe yolunda seyahât etmişler ve orada "serâb" mı kurmuşlar-

⁹⁷ Meray, a.g.e, s. 351-352.

⁹⁸ Erşat Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, s. 54.

⁹⁹ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 7.

dır? Bu sūali sormakla beraber şunu ilave eyleyelim: Bu çöl bir Türk kasa-bası olan “Deli Abbas”ın şimâlinde Cebel-i Hamrin’de bulunan “Sakal Tutan” Boğazını uzaktan tahdîd eder. İşte bu çöl Arabistan ve Anadolu’nun muhtelif iklimlerini tahdîd eden kat’î bir hududdur. Ve Türkler “Darvin” ile “Spencer” ın tabiat ve iklimler safındaki mülâhazalarına İngiliz zabıtları kadar vakidirler (farkındadırlar).¹⁰⁰

Musul vilâyetinin iklimi itibariyle Irak Arabistan’ndan bambaşka olduğunu kat’î suretle göstermek ihtizâzına tevâfuk eder.

İklim farkını birinci derecede gösteren fusûl-i erbaadır. Basra ve Bağdad havalisi senenin tamam sekiz ayında sıcaktır. Yazın harâret derecesi ekseriye “fevke’l kırkı” geçer. Bahar ayının sonbahar yazdan pek az farklı olmakla beraber kış mevsiminde sonbahar mevsimine muâdili bir sıcaklık olur. Basra ve Bağdad vilâyetlerinin arazisinin deniz seviyesinden irtifâ’i yukarıdır. Ve arazi ve oba düzdür. Ve burayla Fırat’ın arası (Musul şehrinin garbinde ve cenûb-i Musul şehrinde sonradır) ve yine Fırat’ın sağ sahili kezalike (aynı) ve sol sahilinin Karfa çölüne yakın kısımları kum çöllerinden ibarettir. Musul vilâyetinde ise bilakis arazi deniz seviyesinden çok mürtefi’ ve arazi genellikle dağlıktır: Anadolu’nun Erzurum, Van vilâyetlerinden cenûba doğru imtidad eden dağ silsileleri Musul’un şarkında “Korek Dağı” Erbil’in şarkında “Sefin Dağı”, “İncir Dağı” ve daha sonra “Hanhallak Dağı” “Kil Zerde” ilahiri... isimleriyle ve en sonra Cebel-i Hamrin’ ismi altında büyüklük küçülerek imtidad eder. İsmi zikredilen bu dağlar kışın kar altında kalmalarıyla meşhûrdur.

Halbuki şark-i “Sefin” dağındaki karlar yazın bile erimezler. Bu dağlar yeşil ve ıssız ormanlarla ve meyva ağaçlarıyla meşhûrdur. Oralarda armut, elma, şeftali ileahiri meyvelerin enva’i ve en alası yetişir. Basra ve Bağdad havalisinde ise ekseriye hurma, leymon, portakal yetişir. Musul vilâyetinin mahsûlü fevkalade meyveli ve mahsûllerinde en makbul olanlardan vardır. Halbuki Basra ve Bağdat havalisinde bütün yetişiriliyor. Musul vilâyetinde yetişen mahsullerin cinsleri başkadır. Basra ve Bağdat’takiler ise başkadır. Bu yüzden bu iki iklimin “nebât”ları arasında azim bir fark vardır.

Hayvanlara gelince: Musul vilâyetinde “Kara koyun” sürüleri mebzûldür. Basra ve Bağdat havalisinde ise koyunlar kuyruksuzdurlar. Hatta Musul Türkleri bu nev’i koyunlara “Arap koyunları” derler. Musul vilâyetinde her nev’i hayvanat mevcuttur. Dağ kısmında şüphesiz deve yoktur. Halbuki bu hayvan Bağdat ve Basra’nın ve bütün Arabistan’ın ezeli bir hayvanıdır. Musul Dağları’nda mandalara tesadüf bile edilmez halbuki Bağdat ve Basra’nın bilhassa bataklık arazisinde bu hayvan çok mebzûldür. Yani bu bataklık arazisinde yaşayan Arapların yegâne hayvanı ve serveti mandalardır.”¹⁰¹

¹⁰⁰ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 7.

¹⁰¹ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 7-8.

Musul'un Türkiye'de kalması için İnönü tarafından sunulan coğrafi nedenler arasında toprağın yapısı ve iklim yönünden Musul vilayetinin Irak'ın değil Anadolu'nun bir parçası olduğu zikredilmiş, bunun özetinin ilerde yapılacağı belirtse de bu konu daha fazla açılmıştır. İnönü'ye göre Anadolu'yu Irak'tan ayıran bölge Cebel-i Hamrin-Cebel-i Fuhul-Vadi-i Tatar-Cebel-i Sancar çizgisinin güneyidir.¹⁰² Erbil, iklim ve toprak yapısının Anadolu ve Musul Vilayeti arasında benzerliği üzerine mektubunda önemli noktalara değinmektedir. Erbil'e göre de Hamrin Dağı ve sonrasında gelen Karfe çölü Arabistan çöl iklimi ve Anadolu iklimi arasında ayırt edici bölgedir. Bu dağlık bölge Erzurum, Van bölgesinden Bağdat'ın kuzeyine kadar devam ederken benzer iklim ve toprak yapısı yaratarak, insanların toplumsal özelliklerinin birbirine benzer olmasını sağlamaktadır. Erbil'in mektubunda Arabistan'ın Basra ve Bağdat vilayetlerinden oluştuğu Musul'un Arabistan'a dahil olmadığı işlenmiştir.

3.11. Mektubun Sonucu

Mektubun son cümlesini içeren netice bölümü ile İsmet İnönü'nün okuduğu metnin son cümlelerinde de tesadüfe yer bırakmayacak benzerlikler bulunmaktadır. Erbil "*Yukarıda gösterilen sebepler katî sûrette ispat ediyor ki Musul vilâyeti Anadolu'nun bir istitâlesidir. Bunu kesüp Irak Krallığına ilhak etmek Türk milletine karşı bir zulüm olur ki bunun mukâbelesi minnet ve şükran değil isyân olur*"¹⁰³ sözleriyle metnini bitirirken, İsmet İnönü daha diplomatik bir dille: "*Irak'ın güvenliği bakımından en iyi garanti, Irak'ta iktidar kim olursa olsun, Türkiye'nin dostluğunu kazanmak ve sınırları içinde bir Türk ve Kürt irredentisme'ine yol açtırmamaktadır*"¹⁰⁴ sözlerini sarfetmektedir. Görüldüğü üzere İsmet İnönü ve Haşim Nahit Erbil'in tezleri Musul'un Anadolu'nun devamı olduğu savıyla son bulmaktadır. Hem Erbil'in mektubunda hem de Türk tarafının tezinde Musul'un Türkiye'ye verilmemesinin bir isyan/irredentizm doğuracağı belirtilmiştir.

4. Lozan Süresince Haşim Nahit Erbil'in Göreve İadesi

Lord Curzon'un 14 Aralık 1922 tarihli mektubu ile Haşim Nahit Erbil'in 6 Ocak 1923 tarihli mektubunun benzerlik taşıdığı noktalar örneklerle ispat edilmektedir. Ayrıca Erbil, mektubunda Curzon'un ikinci cevabi notasını da gördüğünü belirtmektedir. Türk tarafının Haşim Nahit Erbil'den gayri resmî danışmanlık aldığına yönelik kanıları güçlendiren bir başka olgu, konferansın ilk devresinin bitişini takiben henüz mektubun gönderilmesinden bir ay sonra 13 Şubat tarihinde Emlak-ı Emriye Müdürü Haşim Nahit Bey'in azledilmesi ve sefalet içinde bırakılması haksızlığının tamir edilmesi hususunun Rauf ve Hamdullah Suphi Beylerden rica edilmesi¹⁰⁵ ve ardından Haşim Nahit Bey'in İstanbul'da görevlendirilmesinin tez elden kabil olmadığı takdirde Ankara re-

¹⁰² Seha Meray, *a.g.e.*, s. 346, 351.

¹⁰³ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 14.

¹⁰⁴ Meray, *a.g.e.*, s. 353.

¹⁰⁵ BOA, HR. İM. Kutu 16, Gömlek 171, 01. 03. 1923.

jisinde vazifelendirilmesi ile harcırahının gönderilmesi hususunun Ankara Mebusu Hamdullah Subhi Bey'e iletilmesini içeren yazışmalardır. Yazışmalar sonucunda Haşim Nahid'in görevine iade edildiği görülmektedir.¹⁰⁶ İki ay içerisinde taltif edilen Erbil, böylece Milli Mücadele'yi desteklediği için İstanbul Hükümeti tarafından azledildiği görevine geri dönmüştür.

Sonuç

Milli Mücadele'nin başarılı bir şekilde sonuçlanmasının ardından Türkiye'nin geleceğini şekillendirmek için toplanan Lozan Konferansı'nda tartışılmalı konuların başında "Musul Meselesi" gelmektedir. Misâk-ı Milli'nin hayati bir başlığı olan Musul, konferans öncesinde ve konferans sürecinde Türk basınında ve Türk aydınları arasında tartışılmaktaydı. Bu aydınlardan biri olan Haşim Nahit Erbil, 6 Ocak 1923 tarihinde Lozan Konferansı devam ederken Musul Meselesi üzerine İngiliz delegelerine verilecek cevaba dair bir mektup kaleme almıştır. Mektup, Türk milliyetçisi bir aydının gözünden "self determination" ilkesinin ve "plebisit" yoluyla kendi kaderini tayin usulünün Musul ahalisine uygulanmasının gerekliliğini savunmaktadır. Gönderilen mektupta yazar, Musul ahalisinin çoğunluğunun Türk olduğunu; coğrafi, etnografik, ırkî, siyasî, tarihî, iktisadî, medenî ve istatistikî sonuçlara dayandırdığı kanıtlarla ispatlamaktadır. Musul vilâyetinin Türkiye'nin bir uzantısı olduğunu belirtmektedir. Mektupta yazar, İngiliz Hükümeti'nin Irak'ın Arap Krallığı'nın bir parçası olarak kalması isteğinin, sömürge yollarının güvenliği ve Irak'tan iktisadî kâr elde etme amacından ileri geldiği görüşünden hareket etmektedir. Analizleri önemli kılan bir başka olgu, yazarın modern Avrupa tarihindeki "Alsas-Loren" bölgesi gibi Almanya ve Fransa arasındaki sorunlu bölgeleri Musul Meselesi konusunda örnek göstermesidir. Ayrıca "İngiliz Milleti" kavramının oluşmasında farklı etnik grupların rolü olduğundan hareketle azınlık durumunda olan bölge halkının farklı etnik aidiyetleri nedeniyle Türk Milleti'nin bir parçası olmasının sorun teşkil etmeyeceğini vurgulamaktadır. Böylece Lozan Konferansı esnasında Lord Curzon'u sıkıştırarak bir takım karşı iddiaların üretilmesini savunmaktadır. Erbil'in Musul Meselesini değerlendirdiği ve 6 Ocak 1923 tarihinde gönderdiği mektup, Lozan Konferansı'nda Musul'un geleceğinin tayin edilmeye çalışıldığı günlere denk gelmektedir. 27 Kasım'dan itibaren nota teatisi ve ikili görüşmeler ile devam eden Musul tartışmaları, iki tarafın birbirine tezlerini sunmaları şeklinde devam etse de herhangi bir anlaşma ile sonuçlanamamıştır. Bu nedenle genel kurula aksettirilmesi kararlaştırılan konu çerçevesinde iki taraf, tezlerini ilk kez 23 Ocak 1923 tarihli oturumda resmî olarak sunmuş ve karşılıklı cevaplaşma şeklinde tartışılmıştır.

Gazetelerin duyumlar ve çıkarımlardan hareketle ele aldığı konu hakkında Haşim Nahit Erbil'in gönderdiği mektup duyumlardan hareketle yazılmış bir mektup olmanın çok ötesine geçmektedir. Üslup bakımından ve Lord Cur-

¹⁰⁶ BOA, HR. İM. Kutu 16, Gömlek 73, 13.02.1923.

zon'un öne sürdüğü tezler ile karşılaştırıldığında İngiliz notasının Haşim Nahit Erbil'e verilmiş olma ihtimali çok yüksektir. Başka türlü yalnızca gazetecilik bilgisi ile görüşmelerin içeriğine ve mektup metnine Paris'te bulunan bir gazetecinin bu kadar hâkim olması mümkün gözükmemektedir. Haşim Nahit Erbil, İngiliz Arşivi'nde bulunan Erşad Hürmüzlü'nün Türkçeye çevirdiği 14 Aralık tarihli Lord Curzon notundaki neredeyse tüm tezlerden haberdar olarak mektubunda cevap vermektedir. Bu nedenle bu makalede incelenen belgeler ışığında Haşim Nahit Erbil'in resmî heyette danışman olarak yer alması da gerek Erbilli olması nedeniyle bölge hakkındaki geniş bilgisi, gerekse sosyoloji, hukuk ve iktisat tahsili yapması nedeniyle uzman olarak görüşlerinin alındığı düşünülmektedir.

Lozan Konferansı'nda resmî ve gayri resmî danışmanlık hizmeti alınan kişilerin profiline ve eğitim durumuna bakıldığında devletin uluslararası konularda bilgisi olan uzmanları seçerek, konferansta yararlandığı görülmektedir. Bu durum Millî Mücadele'nin askeri çözüm safhasının tamamen kapatıldığı ve yeni bir dış politika anlayışının doğduğunu göstermektedir. Türkiye'nin yeni bir devlet olarak kendini kabul ettirme ihtiyacı ve 11 yıllık savaştan sonra yeni bir savaş durumundan kendini koruma refleksi, Lozan ve sonrasında Musul konusunda daha ılımlı bir politika sergilemesine neden olmuştur. Ancak tüm bunlara rağmen konferansta son ana kadar self-determinasyon ilkesi çerçevesinde plebisit yapılmasının zorlandığı görülmektedir.

Kaybedilen toprakların geri alınması noktasında askerî çözümlere başvurulsa da, süreç itibarıyla yeni rejimin takip etmek istediği dış politika yolu İttihat Terakki rejiminin kaybedilen toprakları geri alma düşüncesinden nüfus destek bölgelerinin korunması anlayışına dönüşmüştür. Bu durum Musul gibi etnik olarak karmaşık yerlerde çözümsüzlüğü doğurmuştur. Lozan Konferansı'nda Musul Meselesi ele alınırken, İsmet İnönü ve Millî Mücadele önderlerinin Arap cephelelerinde görev yapmış olmalarının bölge ile ilgili herhangi bir olumsuz durumda halkın desteğini alabilecek bir zemin oluşturulma sürecinin zorluğunu görmüş olabilecekleri de ayrıca hesaba katılmalıdır. Bu yüzden Musul'un alınması konusunda 1923 yılına kadar askerî bir hareket icra edilmiş olsa da barışın yapılmasının İngilizlerle savaşa tercih edildiği görülmektedir. Lozan Konferansı'ndaki Türk tarafının ılımlı tavrı ve Musul Meselesinin askerî olarak çözülmeyip, Birleşmiş Milletlere havale edilmesi yeni dış politikadaki barışçıl paradigma değişiminin işaretleri olarak sayılabilir. Bu yüzden hukukçu, sosyolog, tarihçi, iktisatçı uzmanların Lozan Konferansı'nda ve yeni devletin dış politikasının oluşumunda daha etkin roller aldığı görülmektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

- BOA, MF, MKT, Kutu 1196, Gömlek 57, (11. 05. 1332).
BOA, ML.EEM, Kutu 1200, Gömlek 23, (12.05.1332).
BOA, ML.EEM, Kutu 1237, Gömlek 12, (23.04.1331).
BOA, ML.EEM, Kutu 1263, Gömlek 10, (08.04.1334).
BOA, ŞD, Kutu 3190, Gömlek 30, (09.03. 1341).
BOA, HR. İM., Kutu 16, Gömlek 171, (01. 03. 1923).
BOA, HR. İM., Kutu 16, Gömlek 73, (13.02.1923).
BOA, HR. İM., Kutu 202, Gömlek 19, (18. 10. 1926).
BOA, HR. İM., Kutu 203, Gömlek 58, (01.11.1926).

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

- BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 1-14.
BCA, 30, 11-1-0, Bakanlıklararası Tayin Başkanlığı, Kutu 52, Gömlek 34, Sıra 6, (27.11.1929).

İnönü Arşivi

- İnönü Arşivi, No. 00607, Ek No 1. <https://lozanantlasmasi.com/ismet-pasanin-lozan-gorusmelerinde-ele-alinacak-konularla-iligili-notlari/>.
İnönü Arşivi, No. 01682, Ankara, 4 Ocak 1923, Ek No. 3, <https://lozanantlasmasi.com/lozan-gorusmeleri-hakkinda-22-maddelik-8-imzali-zabit-04-01-1338/>.
İnönü Arşivi, No. 02940.
İnönü Arşivi, 02374, "İsmet İnönü'nün Hatıralar kitabı için hazırladığı Lozan bölümü notları- 1968" <https://lozanantlasmasi.com/ismet-inonunun-hatiralar-kitabi-icin-hazirladigi-lozan-bolumu-notlari-1968/>.

Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Arşivi

- ATASE, Atatürk Koleksiyonu, Kutu 23, Gömlek 50, Belge 50-6,7.

Resmi Yayınlar

- Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1993.
111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri, Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2003.
Milli Egemenlik Belgeleri, der. Şeref Yazıcı, TBMM Basımevi, Ankara, 2015.
Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi-Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi: 23 Nisan 1920-29 Ekim 1923, 4. c., Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1984.
Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi 6. Kısım 4. Kitap İstiklal Harbinin Son Safhası, 2. c., Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995.

Kitaplar, Makaleler

- AKSUN, Rıza Nur: *Hayat ve Hatıratım*, 3. c., Altındağ Yayınevi, İstanbul, y.y.
ALLAWI, Ali A.: *Irak Kralı 1. Faysal*, çev. Hakan Abacı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014.
ARMAOĞLU, Fahir: "Lozan Konferansın ve Musul Sorunu", *Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul Sempozyumu Bildirileri Kitabı İçinde*, ATAM Yayınları, Ankara, 1998, ss.109-154.
ATATÜRK, Mustafa Kemal: *Nutuk*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2021.
BARR, James: *A Line In The Sand: Britain, France And The Struggle, That Shaped The Middle East*, Simon And Schuster, London, 2011.
BAYAT, Nilüfer: *XVI. Yüzyılda Musul Vilayeti*, TTK Yayınları, Ankara, 1999.
BİLSEL, M. Cemil: *Lozan*, 2. c., Sosyal Yayınları, İstanbul,1998.
CHILD, Richard Washburn: *A Diplomat Looks At Europe*, Duffield and Company, New York, 1925.

- DEMİRCİ, Sevtap: “The Lausanne Conference: The Evolution Of Turkish And British Diplomatic Strategies 1922-1923”, *The London School of Economics and Political Science*, London, 1997.
- ERGİN, Veysel: “Haşim Nahit Erbil, Hayatı-Sanatu-Eserler”, *Gazi Üniversitesi*, Ankara, 2011.
- EROĞLU, Cengiz, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil: *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, Orsam Kitapları, Ankara, 2012.
- GREW, Joseph C.: *Turbulent Era: A Diplomatic Record Of Forty Years (1904-1945)*, 1. c., Houghton Mifflin Company, Boston, 1952.
- HUD, Davud, Zekeriya Kurşun: “Musul Vilayeti Aşiretler Atlası (1800-1925), *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset) İçinde*, Vakıfbank Yayınları, İstanbul, 2020.
- HÜRMÜZLÜ, Erşad: “Haşim Nahit Erbil’in Lozan Müzakereleri Kapsamındaki Uyarı ve Önerileri”, *Kardaşlık Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 63, 2014, ss. 4-11.
- HÜRMÜZLÜ, Erşad: *Irak’ta Türkmen Gerçeği*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006.
- İNÖNÜ, İsmet: *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919-1933*, haz. İlhan Turan, İnönü Vakfı Yayınları, Ankara, 2021.
- İNÖNÜ, İsmet: *Lozan Hatıraları: İsmet İnönü’nün Hatıraları Lozan Antlaşması I*, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1998.
- KARACAN, Ali Naci: *Lozan*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2022.
- KAYMAZ, İhsan Şerif: “Birinci Dünya Savaşı Sonunda Musul Vilayeti’nde İngiliz Yönetiminin Kurulması”, *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, Cilt: 5, Sayı:14, 2010, ss.104-149.
- KERKÜK, İzzettin: *Haşim Nahit Erbil ve Irak Türkleri*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006.
- KERKÜK, İzzettin: “Kerkük Hatıralarım-6”, *Kardaşlık Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 51, 2011, ss.6-9.
- KİREEV, Nikolay: “To History of Struggle for Ottoman (Mosul) Oil in Beginning of the XXth Century”, 38. ICANAS: *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 10-15.2007, Ankara, ss. 1873-1884.
- KODAL, Tahir: *Paylaşılmayan Toprak, Türk Basınına Göre (1923-1926) Musul Meselesi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005.
- KODAL, Tahir: “Musul Meselesi Sürecinde Milaşlı Gad Franko ve Çalışmaları”, *Belgi Dergisi*, Sayı: 19, 2020, ss. 1806-1828.
- MERAY, Seha L.: *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar Belgeler*, 1.c, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 2018.
- ÖKE, Mim Kemal: *Kerkük-Musul Dosyası*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1991.
- POLAT, Ü. Gülsüm: *Türk-Arap İlişkileri: Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken (1914-1923)*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2019, s. 101-102.
- SONYEL, Salahi, R.: *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı’nun Perde Arkası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- SONYEL, Salahi: “Lozan’da Türk Diplomasisi”, *Belleten*, Cilt:38, Sayı: 139, ss. 41-116.
- SOYSAL, İsmail: *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları*. 1.c., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983.
- SYKES, Mark, Simon Cristopher: *The Man Who Created the Middle East: A Story of Empire, Conflict And The Sykes-Picot Agreement*, Harper Collins Publishers, New York, 2016.
- ŞİMSİR, Bilal: *Lozan Telgrafları*, 1.c., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- TERZİBAŞI, Ata: *Erbil Şairleri*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007.
- TÜRKMEN, Zekeriya: *Musul Meselesi: Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2011.
- YALÇIN, E. Semih: “Misak-ı Milli ve Lozan Barış Konferansı Belgelerinde Musul Meselesi”, *Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul Sempozyumu Bildirileri Kitabı İçinde*, ATAM Yayınları, Ankara 1998, ss. 155-174.
- YAZICI, Nevin: *Musul Sorunu, (1926-1955)*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2010.
- YILMAZ, Durmuş: *Musul Meselesi Tarihi*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2003.
- YILMAZ, Mustafa: “British Public Opinion and the Lausanne Peace Conference and Treaty”, *İnönü Vakfı*, Ankara, 1994, ss. 1-23.

Extended Abstract

An Important Document in The Formation of The Turkish Thesis on Mosul Issue in Lausanne Conference: Letter of Journalist-Bureaucrat Haşim Nahit Erbil to Turkish Delegates

After the success of the National Struggle, the Mosul issue became one of the most controversial topics at the Lausanne Conference, where Türkiye future was to be shaped. The Mosul issue, an important title of the National Pact, was discussed in the Turkish press and among intellectuals before and during the Lausanne Conference. Haşim Nahit Erbil, one of these intellectuals, wrote down a letter on January 6, 1923, discussing what answers could be given to the British delegates on the Mosul issue while the Lausanne Conference was going on. In the letter, a Turkish nationalist intellectual from Erbil defends the need to implement the principle of self-determination through a plebiscite for the people of Mosul. In the letter, the author defends the fact that the majority of the population of Mosul are Turks by presenting geographic, ethnographic, racial, political, historical and statistical evidence and declares that the Mosul Vilayet is an extension of Türkiye. In the letter, the author also bases his theories on the British government's desire for Iraq to remain a part of the Arab Kingdom in order to ensure the security of colonial roads and to gain economic profit from Iraq. Another important phenomenon that makes the analysis even more important is that the author cites the issue of the Alsace-Lorraine region between Germany and France as an example of the Mosul issue. Since different ethnic groups play a role in the formation of the concept of "British nation," he emphasizes that belonging to the Turkish nation isn't a problem for the people in the region, who are in the minority due to their different ethnicity. In this way, he defends that the Turkish side should make demands to pressure Lord Curzon. The letter of Erbil, dated January 6, 1923, in which he evaluates the Mosul issue, was written at the time when they were trying to determine the future of Mosul. Since November 27, although the debates on Mosul continued with the exchange of notes and bilateral talks in the form of two parties presenting their theses to each other, two sides didn't reach to any agreement. Therefore, after the decision to be submitted to the General Assembly, both sides officially presented their theses at the meeting on January 23, 1923, and the debates took the form of a mutual response.

Haşim Nahit Erbil's letter on the subject of newspapers based on feelings and conclusions goes far beyond being a letter based on feelings.

Comparing it with Lord Curzon's thesis, it can be said that the British memorandum was given to Haşim Nahit Erbil. On the other hand, as a Paris-based journalist, it's impossible for Haşim Nahid to master the content of the conversations and the text of the letter. In his letter, Erbil responds to Lord Curzon's letter to the Turkish side dated December 14, which Erşad Hürmüzlü found in the British archives, and knows almost all theses and answers in his letter. Therefore, in light of the documents examined in this article, it can be assumed that Haşim Nahit Erbil, although he wasn't an advisor to the official delegation, was received as an expert because of his extensive knowledge of the region, his background in Erbil, and his education in sociology, law, and economics. If we look at the profiles and educational background of the people who were officially and unofficially advised at the Lausanne conference, it's clear that the Turkish state selected experts in the field of international law and benefited from them at the conference. This indicates that the phase of military solution of the National Struggle had ended and the state was shaping its foreign policy differently. Türkiye's need to establish itself as a new state and its reflex to protect itself from a new war situation after eleven years of war led it to pursue a more moderate policy in Lausanne and later in Mosul. Despite all efforts to bring about a paradigm shift in foreign policy, the Turkish delegates on the British side pushed through the holding of a plebiscite based on the principle of self-determination.

The Turkish side invoked the expertise of intellectuals such as Haşim Nahit Erbil, and the new regime wanted to shift foreign policy from İttihat Terakki's idea of reclaiming lost territories to the concept of protecting population protection zones. However, this concept also created intractable problems in an ethnically diverse region like Mosul. The fact that İsmet İnönü and the leaders of the National Struggle served on the Arab fronts shows that they sensed the difficulty of the process of creating a base that could maintain popular support in any negative situation in the region. Although the Turkish army conducted a military operation to recapture Mosul until 1923, this shows that the Turkish state preferred peace to war against the British. It can thus be seen that lawyers, sociologists, historians and economists played a more active role at the Lausanne Conference and in shaping the foreign policy of the new state.

**Ek 2: Haşim Nahit tarafından Musul meselesi hakkında
İngilizlere verilen cevaplar hakkındaki mektubundan
künye, ilk ve son sayfa örnekleri.**

**BCA, Kutu. 226 Gömlek. 522 Dosya. 16 Dosya Ek. 402A,
06.01.1923.**

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ -1-

Makam: Cumhurbaşkanlığı	A. No: III-10-b- 2	Dolap No.:
Hizmet: Lozan konferansı	D. No: 47	Kutu No: 19-3 <i>2 me 3- dosya</i>

Fihrist No.	Evrakın tarihi	Belge Eki	Yazan makamı	Yazılan makam	Ö Z E T İ
1	6.Ocak. 1339 6.Denk. 1923	1	5	Haşim Nahit	— MUSUL İÇİN İNGİLİZLERE VERİLEN CEVAP: - Giriş - Musul'un Coğrafi manzarası ve Arabistan. - Musul ve Arabistan'ın, istinografi manzarası. - Irkı Esbap - Siyasi Esbap - Tarihi Esbap - İktisadi Esbap. - İstatistika dair. - Medeni Esbap. Yazar yukarıdaki maddeleri ele alarak tarihî ve Coğrafi bakımdan tahlil ederek şu neticeye varıyor. (MUSUL ANADOLU'NUN BİR PARÇASI- DIR.) bunun için Musul bir Türk şehri olmak gerektir. - Sulhün yapılabilmesi için aşağıda yazılan maddelerin hal line bağlı olduğu hak. 1- Musul meselesi . 2- Kapitülasyonların adli meseleleri. 3- İlgal masrafları. 4- Karasığaç-Kuleli-Edirne Şimendifer arazisinin bize verilmesi. 5- Yunan'luların yapmış oldukları hasarını tamir etmeleri hak. - Musul ile Bağdat arazisinin Coğrafi bakımdan birleşme imkânı olmadığına dair tarihî bir yorum.
2	16.Ocak. 1339 16.Ocak. 1923	1	1	—	Hey'eti Vekile Reisiğine 1- Musul meselesi . 2- Kapitülasyonların adli meseleleri. 3- İlgal masrafları. 4- Karasığaç-Kuleli-Edirne Şimendifer arazisinin bize verilmesi. 5- Yunan'luların yapmış oldukları hasarını tamir etmeleri hak. - Musul ile Bağdat arazisinin Coğrafi bakımdan birleşme imkânı olmadığına dair tarihî bir yorum.
3	17.Ocak. 1339 17.Ocak. 1923	1	—	Emekli Temyiz mahkeme Üyesi	İsnet Paşaya - Musul ile Bağdat arazisinin Coğrafi bakımdan birleşme imkânı olmadığına dair tarihî bir yorum.

030 10 226 522 16

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

402A
254MA

ایستادان سنه عجله قدر برتبه صد عذر توکلون انور . اراخی داملان توکلون دور . خالغه
اوراجان واراملان سارینک خاسیوخیغه قدر برتبه تجارت توکلون انور . خدامه توکلون قلمنا
ناتمه برتبه اوروقدی کی اقتضای دخی حکم برتبه اولر . اکر توکلون زبیری اولماسه عبیدول
عیلوه خبر اکر توکلون مورلان شکر براسه عبیدول آخ خبر . خدامه توکلون برتبه
بدون اولر بدی برانیت اجهی بدی برانیت خدا ایسته رتبه رتبه ناز و ناکوت ؟

نتیجه

چنانچه کتبه سید قطعه صورت انبان ایبرک ملک دلاچی ان دولان با سطره سید
بود کسب عذر زالغه ای و ایفک نول مکنه نایسو خدامه اولر اکر بوید خدامه سی مست شکره و
عبیدول

کاتبه

Pass: H2 L...
Karaman...
Pile...

030	10			226	522	16
-----	----	--	--	-----	-----	----

Bursa Ahmed Baba Tekkesi Şeyhi Şeyh Hafız Hacı Mehmet Said/Sa'îd Efendi (eş-Şeyh el-Hâc Mehmed Said, Ahmed Babazade Şeyh Said Efendi) (1795/1287-1871/1288)

Sheikh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi, Sheikh Of Bursa Ahmed Baba Lodge (esh Sheikh al-Haj Mehmed Said, Ahmed Babazade Sheikh Said/Sa'îd Efendi) (1795/1287-1871/1288)

Muhammet Kemaloğlu*

* Dr., Oran, Ankara

Orcid Id: 0000-0001-7542-7517

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Muhammet Kemaloğlu,
TRT Kurumu Genel Müdürlüğü, Turan
Güneş Bulvarı, 06550 Oran, Ankara

E-posta / E-mail:
muhammetkemaloglu@gmail.com

Geliş Tarihi / Recived Date:
26 Mayıs 2022

Kabul Tarihi / Accepted Date:
24 Kasım 2022

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Citation:
Muhammet Kemaloğlu, "Bursa Ahmed Baba Tekkesi Şeyhi Şeyh Hafız Hacı Mehmet Said/Sa'îd Efendi (eş-Şeyh el-Hâc Mehmed Said, Ahmed Babazade Şeyh Said Efendi) (1795/1287-1871/1288)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 134, Sayı 264, İstanbul 2023, s. 81-106.

doi: 10.55773/tda.1121728

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

XI. yüzyıldan itibaren Türk göçlerine sahne olan Türkiye, Türk-İslâm kültürünün tüm unsurlarını üzerinde barındıran büyük bir yurt olmuştur. Türkler, geldikleri coğrafyalardaki birikimlerini, tarih ve inançlarını da beraberlerinde getirmişlerdi. Türklerin bu hareketi kuru bir göç hareketi olmayıp, dini, ekonomik, idari vasıflarını da içermektedir. Büyük kitleler Türkiye'nin her karışına yerleşmeye ve kendi izlerini bırakmaya başlamıştı. Bursa ve çevresi de Türk ve İslam kitlelerinin iskân amaçlı tercih ettiği yerlerin başında gelmekteydi. Bir uç şehri olması, verimli toprağı ve uygun iklimi sayesinde kısa bir zamanda Bursa Türk nüfusunun en çok olduğu alanlardan biri oldu. Özellikle de Osmanlı Beyliği'nin burayı yurt ve vatan seçmesi konumunu ve nüfuzunu daha da artırdı. Bu imkân ve şartlar dini unsurları, savaşçıları, zanaatçıları vb. diğer unsurları da kendisine celp ediyordu. Bursa Ahmed Baba Tekkesi Şeyhi Şeyh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi'nin aile soyu da Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarına kadar giden Pars Bey ailesidir. II. Murad zamanından 1960'lı yıllara kadar aile üyeleri devlet ve millet yönetiminde, sanat ve edebiyatta çok önemli yerlerde bulunmuşlardır. Biz çalışmamızda bu 600 yıllık ailenin önemli fertlerinden biri olan Ahmed Baba Tekkesi Şeyhi Şeyh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi'yi tanıtmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Bursa, Ahmed Baba Efendi Tekkesi, II. Murad, Türk Göçleri, Şeyh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi.

Abstract

Turkiye, which has been the scene of Turkish migrations since the 11th century, has become a great homeland with all the elements of Turkish and Islamic culture. The Turks brought their knowledge, history and beliefs with them in the geographies they came from. This movement of the Turks was not a dry migration movement, but also included their religious, economic and administrative characteristics. Large

masses began to settle in every inch of Türkiye and leave their traces. Bursa and its surroundings were also among the places preferred by the Turkish and Islamic masses for residential purposes. Bursa became one of the areas with the highest Turkish population in a short time thanks to its being an edge city, fertile soil and suitable climate. In particular, the fact that the Ottoman Principality chose this place as a homeland and homeland further increased its position and influence. These possibilities and conditions include religious elements, warriors, craftsmen, etc. He also summoned other elements to himself. The family line of Sheikh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi, Sheikh of Bursa Ahmed Baba Lodge, is also the Pars Bey family, which goes back to the founding years of the Ottoman State. From the time of Murad The 2nd until the 1960's, family members were in very important places in state and nation administration, art and literature. In our study, we will try to introduce Sheikh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi, Sheikh of Ahmed Baba Lodge, who is one of the important members of this 600-year-old family.

Keywords: Bursa, Ahmed Baba Efendi Lodge, Murad The 2nd, Turkish Immigration, Sheikh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi.

Giriş

Selçuklu ve Osmanlı Devleti hakimiyetleri zamanlarında şehirlerde, kasabalarda, köylerde, kırsal alanlarda ve hatta göçebe muhitlerinde, şeyhlerin inşa ettikleri tekkeler, zâviyeler bulunmaktaydı. Bu şeyhler, samimi birer Müslüman olmalarına rağmen, eski Türk inanç ve geleneklerinin etkisini hâlâ taşımaktaydılar. Özellikle on üçüncü yüzyıldan itibaren Türkiye sahasını dolduran dervişler ve şeyhler, daha çok Kalenderilik, Vefâilik, Yesevîlik ve Haydarîlik gibi o devir Anadolu'sunda yayılmış tarikatlara bağlı idiler. O dönemlerde tarikatlara, zaviyelere, tekkelere, Suriye ve Mısır'da da rastlanmaktaydı. Bir içtimâi müessesesi olan, bu tekkeler aynı zamanda imar, iskân, emniyet ve dinî propaganda bakımından birinci derecede ehemmiyetli yapılarıydı. Tekke ve zâviye mensupları, tekke dışında gösterdikleri faaliyetler yanında; coşkun âyinleri, müsamahakâr tutumları ve kurdukları sosyal tesisler ile de pek çok gayr-i müslimi zâviyelerine çekiyor ve onların ihtidâsına sebep oluyorlardı. Bu yeni Müslümanlardan pek çoğu tekke ve zâviyelerde kalıyor; mutaassıb ve harareti din propagandistleri olarak gayr-i Müslim ırkdaşları arasında İslâm dinini yaymaya çalışıyorlardı. Bu dinî müesseseler iskâna tesirleri yönüyle de Anadolu'nun Türkleşmesi hususunda hizmet vermişlerdir.

Bursa, tasavvuf ehlinin faaliyetlerinden nasibini almış şehirlerdendir. Konumu itibarıyla de Avrupa ve Batı Türkiye toprakları arasında hem geçiş hem de bir birlik noktası olmuştur. Yıllar içerisinde onlarca tekke, dergâh, zaviye ortaya çıkmış ve bu dinî yapıların olumlu ve olumsuz etkileri yakın ve uzak tarihi etkilemiştir. Şeyh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi, Bursa'da yerleşik, Osmanlı ailesi ile yaşit bir aileye mensup olması hasebiyle, edebi, dinî ve sosyal kişiliği ile Bursa içtimaiyatının önemli şahsiyetlerindedir. Hakkındaki bilgilerin dağınık olması kendisinin tanınması noktasındaki engellerdendir. İsmail Avcı'nın, "Gül-Deste-i Şu'arâ Adlı Şiir Mecmuası ve Mecmuaya Göre Bursa Şairleri"¹, adlı çalışmasında Şeyh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi hakkında kısmi bilgiler de bulunmaktadır. Bu çalışmamızda, aile üyelerine intikal eden belgeler ışığında kendisi tanıtılmaya çalışılmıştır.

¹ İsmail Avcı, "Gül-Deste-i Şu'arâ Adlı Şiir Mecmuası ve Mecmuaya Göre Bursa Şairleri", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 (35), 2018, s. 587-619.

Şeyh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi'nin Hayatı

Şeyh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi (eş-Şeyh el-Hâc Mehmed Said², Ahmed Babazade Şeyh Said Efendi), Ahmet Baba Efendi'nin büyük oğlu olup, 1795 yılında Bursa'da doğmuştur. Ahmed Baba tekkesi şeyhi olan, Ahmed Baba Efendi'nin oğludur. El Hafız Nuri Efendi ile Şeyh Mehmet Bahattin Efendi kardeşleridir.³

Şeyh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi, Bursa şair şeyhlerinden ve Nakşibendî tarikâtı ariflerinden olup, "Baba Efendizâde" adıyla anılır.⁴ Mekke'de medfun Nakşibendî büyüklerinden Hindli Mehmed Can Efendi'den (Muhammed Cân Efendi)⁵ inabet/halifelik⁶ almış ve 1845 yılında babasının yerine şeyh olmuş. Asrın âlimlerinden ders almış, ilim ve fenlerde parmakla gösterilecek derecede âlim ve fazıl olmuş. Bursalıların saygı ve sevgisine mazhar olmuş, akranları ve emsalleri arasında mümtaz olmuştur. Farisî dilinin en ince noktalarına vâkıf olmuş, Gülistan, Hafız-ı Şirazî Divanı, Mesnevî-i Şerif gibi nefis kitaplardan tekkede ders vermiştir.⁷

² Çalışmamızın hazırlanmasında paylaştıkları bilgi ve belgelerle desteklerini esirgemeyen, Mehmet Baha Pars'ın hayattaki torunu Neylâ Peynircioğlu, damadı Bekir Peynircioğlu (Prof. Dr. Bedrettin Pars Bey ve Bedriye Hanım'ın kızı) ile Prof. Dr. Mehmet Akif Tural'a teşekkür ederim.; Kemaloğlu, Muhammet, Hakkı Baha Pars: Hayatı ve Eserleri (1879-1942), *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara 2022, s.17,19.; Remziye Tuğba Çavdar, "Bursa Kütüphaneleri", *Kütüphanecilik Dergisi: Belge Bilgi Kütüphane Araştırmaları*, (2), 1989, s.101-117.

³ Raif Kaplanoğlu Arşivi.; Bedri Mermutlu, Hasan Basri Öcalan, *Tarihi Bursa Mezar Taşları II, Bursa Hazireleri*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayını, Bursa 2019, s.373.; Raif Kaplanoğlu, *Bursalı Şair ve Yazar ve Ünlüler Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, s.271.

⁴ Badi Ahmed Efendi, Divân. Edirne il Halk Kütüphanesi'nde T. Y. 2302 numarada kayıtlıdır. Bâdi, Divânını da müsvedde olarak bırakmıştır. Divânda, sıra gözetilmeden yazılmış çoğu vefatla ilgili 85 tarih, 13 kaside, 6 tahmis, 1 müessedes, 6 şarkı, 1 tesdis, 206 gazel, 1 lugaz, 9 beyit, 35 müfred, 24 kıt'a bulunmaktadır. Bâdi, son görev yeri olan Bursa'da Hacı Baba Dergâh-ı Şerifi şeyhi, Hacı Bahâ Efendi'nin ölümüne 1903'de tarih yazmıştır, tek tarih şiiiri 1871 olduğuna göre, Divânındaki şiiirler, 32 yılın mahsulüdür. Bâdi, tarih düşürmede ustadır. Tarih şiiirlerinin birçoğunu yakın dostlarının ölümü üzerine yazmıştır. Ayrıca cami, çeşme gibi binaların yapımına da tarih düşürmüştür. <http://www.eskieserler.net/kitapdetayi.php?id=1012&page=17> Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2022.

⁵ Nakşi Şeyhi Mehmed Can Efendi hakkında Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde kayıtlı evraklar da bulunmaktadır: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA) Fon no: A.) MKT. NZD., K:24, G:54., "Mekke-i Mükerreme'de Nakşi Şeyhi Mehmed Can Efendi'nin hulefasından Dersaadet'te bulunan *el-Hâc İzzet Efendi'nin* iltifat ve yardım isteği. H.15.03.1267"; Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA) Fon no: A.) MKT.MHM., K:200, G:3., "Nakşi Şeyhi Mehmed Can Efendi, İranlı Fedullah Mirza, Filibeli Habibe ve Giresunlu Meryem Hatunun misafirlik müddetlerinin uzatılması. H-02-05-1277"

⁶ Kaplanoğlu, R.-Kaplanoğlu, O., *Tipodan Ofsete Bursa Basın Tarihi (1866-1974)*, 2019, s.67.; Nazan Bekiroğlu'nun "Nilüfer Mecmuası: İnceleme, Tahlili Fihrist Bazı Metinler" adlı tezindeki yazarlar arasına baktığımızda Şeyh Hacı Mehmet Bahaeddin Efendi'nin ismini görememekteyiz. Ancak Nilüfer Dergisinde isimsiz yazılar da bulunmak da olup belki de o isimsiz yazılardan bazıları Şeyh Hacı Mehmet Bahaeddin Efendi'ye ait olabilir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Nazan Bekiroğlu, Nilüfer Mecmuası: İnceleme, Tahlili Fihrist Bazı Metinler, *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans*, 1997, s.18-31.; Emine Yavuz, Nilüfer Mecmuasındaki Edebiyatla İlgili Yazılar, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 1999, s.156-188.

⁷ <https://www.bursaarastirmalari Merkezi.com/bursa-carsisinde-dergahlar/> Erişim Tarihi: 2 Mayıs 2021.

Kendisi dünyadan elini çekmiş birisi olarak tanır, dünya işlerine karışmaktan nefret duymuş.⁸ Devlet işlerinde görev almaktan uzak durmasına rağmen, Bursa Valisi Hüsnü Paşa'nın rica ve ısrarıyla (1286 (1865) yılında Vilayet Encümen azalığı yapmış⁹), vilayetin idare meclisi azalığına tayin edilmiş ve zorla bu vazifeyi kabul etmiştir.

Edebi Kişiliği ve Eserleri

Dergâh, tekke dendiğinde ilk akla gelenlerden birisi de tekke/dergâh edebiyatıdır. Kasideler, gazel, mesnevi, murabba, terci-i bend, terkib-i bend, kıt'a ile tuyuğlar bu edebi dünyanın ifade şekilleridir. Tasavvuf-Tekke Edebiyatı İslamiyet'in ve tasavvuf felsefesinin etkisiyle ortaya çıkmış; İslamiyet'in yayılmasını sağlamış, zamanla edebî eserlerde de işlenmiş, din ve tasavvuf, edebiyat aracılığıyla halka yayılmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda, Mehmet Said Efendi, edebiyatta ve şiirde¹⁰ çok geniş bilgisi ile Türkçe ve Farsça divanları olan bir şeyh olma özelliği taşımış.¹¹ Sohbetinde bulunanlar yanından ayrılmak istemezlermiş. Nakşibendî tacı giyerdi. Gayet vakarlı ve halim bir zat olup, kemâlât sahibi olup,¹² adı Bursalı Şeyh Ahmed Babazade olarak geçmektedir (Şeyh Said Efendi Bursavî). Dolayısıyla Bursalı bir âlim olan Şeyh Ahmed Baba'nın oğlu olduğu buradan çıkarılabilir.¹³

Şeyh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi'nin şiirlerinin bir kısmı vaktiyle Bursa'da "Nilüfer" isimdeki dergide yayınlanmıştır.¹⁴ Basılmamış mürettep bir divânı vardır. "Mensur Şiirler" adlı kitabı Bursa'da basılmıştır.¹⁵ Bazı kaynaklarda beyitlerinden aşağıdaki gibi örneklerine de rastlanır;

⁸ Mehmet Şemseddin, *Yâdigari Şemsi, Mısrî Dergâhu Seccâdenesini*, Matbaa-i vilâyet, 1332, s. 187-196.

⁹ Hüdâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, Sene 1288/1871, 2. Sene, Matbaa-i Vilayet-i Hüdâvendigâr, s.51.; <https://www.bursaarastirmalimerkezi.com/bursa-carsisinde-dergahlar/> Erişim Tarihi: 2 Mayıs 2021.

¹⁰ Olcay Kocatürk, "Mehmed Şemseddin Efendi'nin Ezhâr-ı Şemsi Adlı Bursalı Şairler Tezkiresi", *The Journal of Turkic Language and Literature Surveys (TULLIS)*, 4 (2), 2019, s. 93-114.

¹¹ Mehmet Şemseddin, *a.g.e.*, 1332, s.187-196.; Kaplanoğlu, *a.g.e.*, 1988, 271.

¹² Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, C.IV, Yay. Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara-M. Asım Yediyıldız, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009, 71-72.

¹³ Yahya Yeşilyurt- Bülent Şiğva, "Yemen'in Tarihi-Coğrafi Durumu ve Yeniden Fethine Dair Bir Manzume", *Tarih Dergisi*, 0/51, Haziran, 2012, s. 103-121.

¹⁴ Reşâdetlü "Şeyh Baha" Efendi Hazretlerinin biraderleri şair-i hikmet Maesser "Şeyh Said" Efendi merhumun bi baha bir menazume-i Farsiye-i mürşidaneleridir. Şeyh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi, Farsiye-i Mürşidane, *Nilüfer*, Birinci Sene, Numara: 4, Pazarertesi, 15 Rebüü'l âhirin, Sene: 1304, s. 1.; Şeyh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi, Farsiye-i Mürşidane, *Nilüfer*, Birinci Sene, Numara: 7, Pençsembe, 1 Cemaziye'l âhirin, Sene: 1304, s. 2.; "Şeyh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi'ye Hitaben", *Nilüfer*, Birinci Sene, Numara: 8, Pençsembe, 15 Cemaziye'l âhirin, Sene: 1304, s. 3.; Şeyh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi, Farsiye-i Mürşidane, *Nilüfer*, Birinci Sene, Numara:12, Pazarertesi, 15 Şabanü'l muazzama, Sene: 1304, s. 2.; Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, C.III, Yay. Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara-M. Asım Yediyıldız, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009, s. 275.; Kaplanoğlu, *a.g.e.*, 1988, s. 271.

¹⁵ Araştırmalarımızda bahse konu eser/eserlere rastlayamadık. Ömer S. Kurmuş'un, "Ömer Saim Kurmuş, "Bursa'da Basılan Kitaplar 1869-1928", *Türk Dünyası Araştırmaları*, (76), Şubat, 1992, s.157-170." adlı makalesi ile Muharrem Ergin'in "Muharrem Ergin, "Bursa Kitaplıklarındaki Türkçe Yazmalar Arasında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi [TDED]*, Cilt: IV, (1-2), İstanbul 1950, s. 107-132." adlı çalışmalarında da bahse konu esere ve eserin künyesine ulaşamadık.

“Âdemi gerçi Zelihâ-yı emel eyler azız
Yüsufistân-ı belâdır hep derv-i dişân-ı aşk¹⁶”

Ali Rıza Paşa'nın meşhur gazelini tahmisinden:

“Sıdk-ı dâvayı gerekdir gerçi isbât eylemek
Hüsni-i emîziş ile hem hasını ilzam eylemek

İtmeyüp tahkir herkesle müvâlât eylemek
Halkla lâzımdır oldukça mümâşât eylemek

Ger bana uymazsa eyyâm uyarım eyyama ben¹⁷

.....

Sen bu sebepler ve alakalarla bağlamışsın yürek,
Bu rahmetin kilinden (palçığundan) ne zaman kurtulacaksın,

Sebepten geç de bu sebepleri yapanı (müsebbibi) bil,
Eşek gibi aciz ve aşağılık kalma,

Git kafesi kır, bu vücuda mahpus olma,
Lahuti kuş gibi öbür tarafa kanat çal,

Yüce âlemden indin (geldin),
Uç kanat vur, asıl yuvana dön¹⁸.

Ancak “Nilüfer” dergisinde yapmış olduğumuz tarama neticesinde Şeyh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi'nin ancak aşağıdaki gazellerine ulaşabilmiştir.

“Sen bu sebepler ve alakalarla yürek bağlamışsın.
Bu rahmetin kilinden (palçığundan) ne zaman kurtulacaksın,

Sebepten geç de bu sebepleri yapanı (müsebbibi) bil,
Eşek gibi aciz ve aşağılık kalma¹⁹,

Git kafesi kır, bu vücuda mahpus olma,
Lahuti kuş gibi öbür tarafa kanat çal,

¹⁶ İsmail Avcı, “Gül-Deste-i Şu'arâ Adlı Şiir Mecmuası ve Mecmuaya Göre Bursa Şairleri”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 (35), 2018, s. 587-619.

¹⁷ Bursalı Mehmed Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1972, s. 358-360.

¹⁸ Farsçadan Türkçeye çeviri konusunda yardımlarını esirgemeyen dostum Aran Erdebili'ye sonsuz teşekkür ediyorum.

¹⁹ Bursalı Mehmed Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1972, s. 358-360. Farsçadan Türkçeye çeviri konusunda yardımlarını esirgemeyen dostum Aran Erdebili'ye sonsuz teşekkür ediyorum.

*Yüce âlemden indin (geldin),
Uç kanat vur, asıl yuvana dön*

*Ey dünyevi mallara gönül bağlayan,
Bu su ve balçığın (insan bedeni) zahmetinden ne zaman kurtulacaksın?*

*Sebepten geç, müsebbibi (Allah) bil.
Eşek gibi kaç, acizliği çöz.*

*Yüz (dış) kafesini kır, bedeninin mahpusu olma,
Özgürlük kuşu gibi öbür dünyaya kanat vur.*

*Geldin Yüce alemde indin,
Yine de kanatlan asıl yuvana dön.*

*Vatan sevgisi imandan geldiği için,
Bu eski dünyanın nefesine de yürek bağlama.*

*Halktan kopmak hakka varmaktır.
Bunun manası bağlanmaktır.*

*Taki o zamana kadar bu gurur ve kibir (sende) var.
Gafur'un dergahına gitmekten seni engelleyecek.*

*Alçakgönüllüyü önde gör ve çalış,
Bu dünyanın ne başı var ne de kökü*

*Bu kötülükleri kır, mertlik kazan,
Kibrinden, gururundan iftihar etme.*

*Bundan önce Kibriya yolu gidenlerin,
Böyle işler, böyle davranışlar yapmadılar.*

*Yokluğu kendilerine ihtiyar ettiler (sahiplendiler),
Gani olan sözü kısaltır, az konuşur.*

*Bu elle sen, boşsun, müflissin,
İstersen de büyüklerle aynı mecliste te olursun.*

*Görünüşte görünürsün ey aldatici,
Tüm bunları ustaca yapıyorsun (koltuğunun altında saklıyorsun).*

*İki üç harf bilmekle kendini alim sanma,
İhtirash at gibi fikirden kaçyorsun.*

*Hiç ariflerin huzurunda faydası yoktur,
Asla, ilimden, bahsetme²⁰.*

Bunlara ek olarak Nilüfer'de iki Farsça gazeli de bulunmaktadır.

*"Ders nadanaesten er handy yeqin²¹
Pişe danayan şodi ze ahle yeqin*

*İnçenin daneş fuzdi get kemal
Me nabud eblis az ahle zelal*

*Eybe kes ra menger eybe hod bin
Nistry vaqef ze ahvale pasin (bin)*

*To nemidani kei nikasto kei zeşt
Daned anku tinet u ra sereşt*

*Vagefan raz guyend ba to faş
Ru bekar histen meşgul baş*

*Penbe geflat bekon biyrun ze guş
Beşno in pendem eger dari to huş*

*Del meben in hastiye mohüm ra
Her çe bini begozar az geyre hoda*

*Kol... az qoran be han
Pes çe maned vazhe (?) hak bağı heman*

*Beydeqe hemmet beran behre nejat
Biş az an ke şah guyad hasme mat*

*Az umum gemum bud o nabude umur
Mi rehidend serteser ahle şuur*

²⁰ Farsçadan Türkçeye çeviri konusunda yardımlarını esirgemeyen dostum Aran Erdebilli'ye sonsuz teşekkür ediyorum.

²¹ Reşâdetlü "Şeyh Baha" Efendi Hazretlerinin biraderleri şair-i hikmet Maesser "Şeyh Said" Efendi merhumun bi baha bir menazume-i Farsiye-i mürşidaneleridir. Şeyh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi, Farsiye-i Mürşidane, *Nilüfer*, Birinci Sene, Numara: 4, Pazarertesı, 15 Rebü'yül ahirin, Sene: 1304, s. 1.

*Kar ra pardahtand ba kar saz
Yaftand ze ahle qiyudate emtiyaz*

*Del tecelli gahe haq ast aşekar²²
Hemço marat (?) mocella (?) pakdar*

*Ger şevend azad del az hobe geyir
Bas suruşan (?) mitavanad kard seyr*

*To ze nure zat geşti monfasel
Baz kon geyret bean şu (Su) mottasel
(Baki dared)”*

Manzume-yi Farsiye Mabad ve Hitam

*“Zerre dan hod ra pişe aftar
Mer to ra raned beher c aba şetab*

*Çon nedared comle zerate eqtedar
Ru yezido omer o deva ra gozar*

*Ba esa o heqe o rişe deraz
Şeyh Pendared şodem danaye raz*

*Afganed ser ra ze pişe helq ta
Behe u guyend heyrane hoda*

*Nist u heyran haq belke ze rast
Ke incenin ocb o riya dar u derast*

*Arefi be cobbe o destar nist
Herçe pu(?) şod ahle del ra ar nist*

*Qeir meqsed nist magzast çon zeloz-zenoz (?)
Yafti ta magz u qeşreş bezus*

*Ta nakerdi terke in ocbet nahost
Ba to in halat ke başad dorost*

*Çerbo şirin ra şode nafset asir
Ta nehahi şod bonan o sir sir*

²² Şeyh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi, Farsiye-i Mürşidane, *Nilüfer*, Birinci Sene, Numara:7, Pençşembe, 1 Cemaziye'l âhirin, Sene: 1304, s. 2.

Ger nevabi ruziye ruzineye to
Az derune nafset koned çon sag golu

Sang andazend be çerhe çar min(?)
Ke çer aman gorosne manem çenin

Ber zebanet hereç az goftare bad
Ayed o guyi nedanem hiç red

Çonke yare tost nefsed ahremen
Key tevani az to kol dem zeden

Ro (Saida) ser be cibe hişdar
Çon kesi ba to nedared hiç kar

Hal bayed çist in bihude fal (qal?)
Yaft her ke hal şod ferhende fal (qal?)

Az tehe deryaye corm moczen
Ru baraver to kilime hişten

Ta bam hemuran ? nakardi hamdami
Dar harim dohter az na mahrami

Her çe darş biş o kem deh ta mecu
Nazde pire mey baraye mey keru(?)

Tke dar halvatgehe pire moğan
Bar to gereded razha keşfo eyan

Derde mey mestan nehed bar erşe kam
Nist behe huşyarane in megam

Men neguyam diger az masti sohen
To mera sedyar hahi tane zen

Çon tarke eşq zarzanest in
Kareşan cantaktan başed hemin

Hiş ra az rehrovan pendaşti
???? Kerd in kerddha bardaşti

*To koca o kare an merdan koca
Nesbete to hemçu erz ast o sema*

*Ker in reh az tanet yek mu ravad
Az piş nafsāt beher su mi deved*

*Morge ayayeş ravad az o ker del
Der zaned bar uhe hasret mottasel*

*Bahr muji baç enin zuz o gadaz
Key tevan şod ta şevi danaye raz*

*Ro ze hod fani şu o fani modam
Pes sohen kutah bayed vesselam”*

Şeyh Said Efendi Hazretlerininindir²³

Gazel

*“Esire dame zolfe delberanem
Ço morge nim besmel por feşanem
Çe godaz her bon mohune hasret
Ze eşqe yar zar o na tevanem
Delem begereft az perhiz kari
Moride şeyhe cam az bahre anem
Nemi zibed (?) be töre man ke hergez
Coz az maşuq o mey quyad zebanem
Qem del ra becanan key tevan goft
Ke man dar pişe u bi hiş manem
Cefa ze an san ke (?) didem ze aşenayan
Ke netevan diden az biganeganem
Nehan dar qofe estegfa(na?) Saida
Ço anqa nam darem bi neşanem”*

Süleyman Eroğlu yapmış olduğu araştırmalarında Şeyh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi'nin bazı gazelleri tespit etmiştir.²⁴

²³ “Şeyh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi'ye Hitaben”, *Nilüfer*, Birinci Sene, Numara: 8, Pençşembe, 15 Cemaziye'l ahirin, Sene: 1304, s. 3.; Şeyh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi, *Farsiye-i Mürşidane*, *Nilüfer*, Birinci Sene, Numara: 12, Pazarertesi, 15 Şabanü'l muazzama, Sene: 1304, s. 2.

²⁴ Süleyman Eroğlu, “Türk Edebiyatında Miyâhiyye Türüne Bir Örnek: Hâsib Efendi'nin Miyâhiyyesi”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (15), 2008, s. 429-439.

“Gazal-i Said Efendi-i Bursevî

Müptelâyı gamı bidât ki derler, o biziz
Kühken hazreti Ferhat ki derler, o biziz

.....

Kalemi sun'î kader manumızı yazdı Said
Ta ebet aşkula abât ki derler, o biziz”²⁵

Şeyh Said Efendi tarafından Hâsib Efendi'nin²⁶ otuz sekiz beyitlik Miyâhiyye'sinin²⁷ kalan altı beytine zeyl olarak kırk dört beyitlik bir manzume yazmıştır.

“Gül Pınar Suyın içüp bülbüle nispet her dem
Olağör nagme-serâ-yı çemenistân-ı safâ

.....

Pek muvâfık hele Kestâne Suyı mestâne
Rûh-veş virmede âyîne-i idrâke cilâ”²⁸

Bursalı Şeyh Ahmed Babazade Şeyh (Mehmet) Said Efendi, Yemen'in yeniden ele geçirilişi sırasında Mekke'de de karşımıza çıkar. Yemen'in yeniden alınması üzerine yazdığı beyit Sadaretçe beğenilir²⁹ ve kendisi ile ilgilenilmek üzere Cidde Valiliği'ne emir verilir.³⁰ Yemen'im yeniden alınışı üzerine yazdığı beyit için kendisine, Bursalı Şeyh Ahmed Babazade Şeyh Said Efendi'ye, atıyye olarak iki bin kuruş verilmesi uygun bulunur³¹ ve bu ödemenin de Cidde

²⁵ Naci Kum, “Gazeli Sait Efendi-i Bursevî (Şiir)”, Uludağ, Sayı: 41, 2. Teşrin 1941, s. 32.

²⁶ Hâsib Efendi, XVIII. asra yakın bir tarihte Bursa'da doğmuş divan şairlerindedir. Eroğlu, *a.g.m.*, 2008, s. 429-439.

²⁷ Ali Aksoy, Şehrengiz ve Miyahiye'lerde Uludağ ve Bursa Suları”, *Bursa Defteri*, Sayı: 3, Eylül, 1999, s. 114-120.

²⁸ Eroğlu, *a.g.m.*, 2008, s. 429-439.; <http://bgc.org.tr/ansiklopedi/miy%C3%82hiye.html> Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2022.

²⁹ “Saadetlü Efendim, Yemen Eyaleti'nin zabt ve teshirine dair Bursav'i Şeyh Ahmed Babazade Şeyh Sa'id Efendi'nin buna tanzim eylemiş olduğu bir kut'a tarihi leffen tesyir-i savb-ı alileri kılınmış ve tarih-i mezkûr güzelce... mukatim bulunmuş... olduğundan münasip buyurulduğu ... Bab-ı Aliye sin-i takdimi hususuna himem-i alileri derkar buyurulmak babında lütf-u mükerrem efendimizindir. *Fi 7 Zilkâde Sene (12) 65*". Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA) Fon no: İ. DH., K: 204, G: 11703, SR:1., “Yemen'in fethi hakkında inşad olunan tarihlerin takdimi. H.21.12.1265.

³⁰ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA) Fon no: A.) MKT.MHM., K:18, G:34.SR:1., “Yemen Eyaleti'nin zaftıyla ilgili tarih nazmeden Bursalı Şeyh Ahmed Babazade Şeyh Said Efendi'ye atıyye verilmesi, H.26.12.1265.”

³¹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA) Fon no: İ. DH., K:204, G: 11703, SR:2.; “... Atufetlü Efendim Hazretleri Yemen Eyaleti'nin teshirine Mekke-i Mükerrreme mücavirlerinden Bursalı Şeyh Ahmed Babazade Şeyh Sa'id Efendi'nin tanzim eylediği tarih Cidde Valisi Devetlü Paşa Hazretlerinin Kapukethüdası Sa'adetlü Efendiye gelen şukkasıyla mantuk-ı ali buyurulmak için takdim kılınmış olmağla tarihinin rehini tahsin-i ali buyurulduğunun tebşiriyle beraber Cidde haziesinden kendisine iki bin kuruş atıyye-i seniyye verilmesi hususunun Vali-i Mûşarünileyhe bildirilmesi münasib gibi görünüyör ise de, ol-babda her ne vechile emr ve ferman Hazret-i Şehinşahi şeref sudur buyurulur ise icra-yı mantuk-ı samisine ibtidar olunacağı beyanıyla tezkire-i şen'averi terkim kılınıd efendim”, *Yemen Eyaleti'nin zaftıyla ilgili tarih nazmeden Bursalı Şeyh Ahmed Babazade Şeyh Said Efendi'ye atıyye verilmesi. 21 Zilhicce (1)265-7 Kasım 1849*". Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA) Fon no: İ. DH., K:204, G: 11703, SR:3.

Valisi'nce, Cidde hazinesinin gelirlerinden yapılması emredilir.³²

“Yemen’in Yeniden Fethine Dair Manzume

Hazret-i Abdü'l-Mecid Han-ı Sikender-siretin

Eylesün evreng-i asayışde Hakk ömrin mezid

(İskender sîretli Hazreti Abdülmecid Han, Allah rahat ve huzur tahtında ömrünü uzun eylesin)

Yümn ü ikbal ü meserrât ile olsun dem-be-dem

Gecesi kadr-i mübarek gündüzü çün ruz-ı i'yd

(Gecesi mübarek Kadir gecesi, gündüzü bayram günü gibi olduğu için her zaman mutluluk ve iyi talih [onunla beraber] olsun)

.....

Olmağıçün güftesi bir yadigâr-ı ruzigar

Defter-i eş'ara tahrir eyledi bunu Sa'id

(Sözleri hatıra olarak kalması için Said bunu şiir defterine yazdı)

Cevher-i tarihimi etdim nişan-ı iftihar

Fatih-i mülk-i Yemen nev oldu Han Abdü'l-Mecid

(Övünme alameti olarak cevher tarihi söyledim. Abdülmecid Han Yemen ülkesinin yeni fatihi oldu)

Sene 1265 (1849)³³

Şeyh Said Efendi, bir müddet sonra Yemen'den Bursa'ya döner. 24 Ramazan 1280 (3 Mart 1864) tarihli bir belgeden, Bursa'da, Umur Bey Köyü'nde ikamet ettiği anlaşılmaktadır. Bursalı Ahmed Babazade Şeyh Said Efendi'nin, Yemen hakkında yazmış olduğu beyitten tam on üç yıl sonra Umur Bey Köy'de bulunan Pars Bey vakfına ait zeytinliğin mütevellisi olduğu görülür.³⁴

³² 12 Kasım 1849 (26 Zilkade 1265) tarihli belge,

“...Cidde Valisi Hazretlerine

Yemen Eyaleti'nin teshirine Mekke-i Mükerrreme mücavirlerinden Bursalı Şeyh Ahmed Babazade Şeyh Sa'id Efendi'nin tanzim eylediği tarih-i savb-ı valalarından irsal kılınmış olduğundan atebe-i ülya-yı Hazret-i Şahinşahiye arz ve takdim ile meşmul-i nazar-ı me'ali-i eser Cenab-ı Padişahi buyurulmuş ve tarih-i mezkur reh-in-i tahsin-i altı olarak efendi-i mumaileyhe Cidde hazinesinden iki bin kuruş atıyye-i seniyye i'ta olunması şeref sudur buyurulan emr ve fermana asarane-i beyan Hazret-i tacdâri mukteza-yı celilesinden bulunmuş olmağla keyfiyetin tebşiriyle beraber efendi-i mumaileyhe meblağ-ı mezkurun i'tasına hazine-i mezkredan i'tasına himmet buyurulmaları tesyirine şukka.

Efendi Mumaileyhe”. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA) Fon no: A.) MKT.MHM., K: 18, G: 34. SR:1., “Yemen Eyaleti'nin zahtıyla ilgili tarih nazmeden Bursalı Şeyh Ahmed Babazade Şeyh Said Efendi'ye atıyye verilmesi, H.26.12.1265.”

³³ Yeşilyurt-Şiğva, a.g.m., 2011, s. 103-121.; <http://bgc.org.tr/ansiklopedi/miy%C3%82hiye.html>
Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2022.

³⁴ “... Pars Bey evkafından Umurbey karyesi civarında vâki' ahirülzam.....olunarak Bursa ..... teslim olunan kırk beş bin yüz ve mültezim Mehmet Rağib Efendiden tahsil olunan on beş bin gurusun iadesiyle mütevellisi Şeyh Mehmed Said Efendinin enderun.... vükayası iltihasına devletlü Hasib ...piş hazretlerinin tezkiresiyle evrak-ı müteferriasi meclisçe mütalaa olunduktan sonra mukaddem bu husus hakkında olan taharrirat ...birleştirilerek leffen irsal kılınmağla malüllerine ve mukaddema cevaben yazılan emirname-i sami”. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DA-

Bursalı Babaefendizâde Şeyh Sa'îd (öl.1288/1871) Efendi'nin adı Gül-Des-te-i Şu'arâ mecmuasında da eserleri bulunmaktadır. Sa'îd Efendi, Hâsib Efendi'nin Bursa'daki sular hakkında yazdığı 38 beyitlik "Miyâhiyye"ye 6 beyitlik bir zeyl yazmıştır. Sa'îd Efendi'nin bu mecmuada bir tahmisi ve bir de gazeli bulunmaktadır. Bursalı Mehmed Tâhir, şairin gayr-i mürettep bir de Divan'ı olduğundan bahseder. Ancak söz konusu eser henüz ele geçmemiştir. Sa'îd Efendi'nin mecmuada yer alan 8 bentlik tahmininin beşinci bendi, 7 beyitlik gazelinin ise yine beşinci beyti Osmanlı Müellifleri'nde kayıtlıdır.³⁵

Gazel-i Merhûm 'Alî Rızâ Paşa Tahmîs-i Baba Efendizâde Reşâdetlü Şeyh Sa'îd Efendi Gazel-i Brusavî Şeyh Sa'îd Efendi

*"Mest-i şahbâ-yı vişâlüm bakmazam encâma ben
Fevt-i fûşat eylemem tâbi' olup evhâma ben
Nuql için itmek tekâpü şekker ü bādâma ben
Devr-i la'lünde baş egmem bâde-i gülfâma ben
Sâye-i pîr-i muğânda minnet itmek câma ben*

*Nüş idüp hâlümce her dem câm-ı gam-fersâları
Güşuma girmez iken bu 'âlemün gavjâları
Şimdi Mecnûnveş gönül geşt idiyor şahrâları
'Anber-i zülfün getirdi başuma sevdâları
Yoğsa nerden dûş olurdu bu hayâl-i hâma ben*

*Düşdi bu mürğ-i dil-i âvâre bend-i zülfüne
Olmayıp mağrûr bu rütbe perend-i zülfüne
Bâri rahim eyle a'zâlim müstemend-i zülfüne
Hâlünü gördüm esir oldum kemend-i zülfüne
Dâne için klgendümi şaldum düşürdüm dâma ben*

*Küşe-gir-i ye's ü hayret itmede her dem beni
Çâresi müşkil gumümüyla ider müdgam beni
Zevk ü râhatda şanur bu hâl ile 'âlem beni
Geh esir-i gurbet eyler geh enis-i gam beni
Şaşmışam bilmem ne itsem bu dil-i nâ-kâma ben*

Ben (sevgiliye) kavuşma kadehinin sarhoşuyum, yıldızlara bakmam. Sebezsiz yere kuşkulara uyup fırsatı elimden kaçırmam. (Birkaç) şeker ve badem mezesi için dalkavukluk etmem. Senin lal gibi kırmızı şarabın varken gül renkli şaraba baş eğmem. Benim mürsidimin gölgesi varken kadehe minnet etmem.

Ben kendimce her an gamları defeden kadehleri içerken ve bu âlemdeki kavga gürültüleri kulağıma girmezken şimdi bu gönül âdeti Mecnun gibi çölleri geçiyor. Başıma (tüm bunları) senin o anber gibi kokan saçların getirdi. Yoksa ben öyle boş hayallere girer miydim?

Bu avare gönül kuşu senin saçlarının bağına düştü. Sen de ey zalim! Bu atlas saçların için bu kadar mağrur olmayıp saçların için gamlanan (bu gönle) bari merhamet eylesen! Yüzündeki beni gördüm, saçlarının kıvrımlarına esir oldum. İşte o tane (ben) için kendimi bir tuzağa düşürdüm.

(Bu durum), her an beni ümitsizlik ve hayret içerisinde münzevi eylemekte ve çaresi zor olan gamlarıyla içine çekmekte. Halk beni bu hâlimle zevk ve rahat içerisinde olduğumu zanneder. Oysa bu durum, beni bazen gurbete esir bazen de gama arkadaş eyler. İşte ben bu nasipsiz gönle ben ne yapсам, şaşıp kalmışım.

BOA) Fon no: MVL., K:666, G: 87, SR:1-2., "Bursa'da medfun merhum münzevi Ahmed Babazade Şeyh Said Efendi'nin hububat aşarına dair tezkire. (23. Anadolu), H.24.09.1280."; Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA) Fon no: İ. DH., K: 204, G: 11703, SR:1-5., "Yemen'in fethi hakkında inşad olunan tarihlerin takdimi. H.21.12.1265."; Yeşilyurt-Şığva, a.g.m., 2011, s. 103-121.

³⁵ Avcı, a.g.m., 2018, s. 587-619.; Eroğlu, a.g.m., 2008, s. 429-439.

*Şıdık-ı da'vâyı gerekdür gerçi isbât eylemek
Hüsni-i âmiz iş ile hem haşmı iskât eylemek
İtmeüyüp tahfır herkesle muvâlât eylemek
Halk ile lâzımdur oldukça mümâşât eylemek
Ger bana uymazsa eyyâm uyarum eyyâma ben*

*Bu dil-i firkat-zedemde ârzü-yı yâr var
Ne zen ü ferzend kaydı ne gam-ı ağyâr var
Bir tehi-destüm dilümde âh-ı âteş-bâr var
Kûy-ı ğurbetde ne bildük ne de bir gam-ı havâr var
Kim getürsün ger yazarsam yâre bilmem nâme ben*

*Sensiz ey meh-rû ne mümkün itmek 'âkd-i
encümen
Olmayınca şem' bezm elbet olur bozuk düzen
Dâne için eyledi Âdem dahi terk-i vağan
Eylerüm Dârü's-selâm'ı kendüme beytü'l-ğazen
Hasret-ğâl-i siyâhuñla gidersem Şâm'a ben*

*Kahr u luğfi bir bilüp ta'riz itme nâ-be-câ
Çün Sa'idâ imtiñân-ı dostdur renc ü 'anâ
Ol rızâ-dâde tevekkül eyle ber-hükmi kazâ
Telî-kâm itmez senüñ şîrin kelâmuñ ey Rızâ
Sen hemân eyle tekellüm râziyum düşnâma
ben³⁶*

İnanılan ve savunulan bir davaya deliller gerek, düşmanı da güzellikle alt etmek gerek. Kimsenin kuyusunu kazmadan herkesle dostça geçinmek, halk ile yoldaşlık etmek gerek. Eğer devir bana uymuyorsa benim devre uyarım.

Ayrılık çeken bu gönlümde sadece yâre kavuşma arzusu var. (Yani) ne kadın ne çocuk ne de yabancıların gamı var. Ben eli boş biri olarak dilimde ateş saçan bir âh var. Bu gurbet köşesinde ne gam çeken var ne de tanıdık biri var. Bir mektup yazarsam acaba onu sevgiliye ulaştıracak biri var mı acaba?

Ey ay yüzlü (sevgili) sensiz meclis kurmak mümkün mü? Mum olmayınca sohbet meclisi elbette ki düzensiz olur. Âdem dahi bir dane için cennet vatanını terk etti. Ben senin yüzündeki bene hasret olarak Şâm'a bile gitsem, cenneti ben kendime hüzn kulübesi yaparım.

Sıkıntı ve güzelliği bir bilip uygun-suzca tarizde bulunma, dokundurma yapma! Zira ey Said, çekilen sıkıntı ve eziyet dostun imtihanıdır. Her kazanın hükmüne tevekkülle razı ol! Ey Rıza, senin tatlı sözlerin beni kederli etmez. Sen yeter ki hemen konuş, ben kınanmaya bile razıyım.³⁷

Gazel-i Brusavî Şeyh Sa'id Efendi

*"Nüş idüp bezm-i ezelde sâgar-ı ser-şâr-ı 'aşk
Bi-muñhabâ oldı dil güyende-i esrâr-ı 'aşk*

Gönül, elzel meclisinde dopdolu aşk şarabı kadehini içince korkusuzca aşk sırlarını terennüm etmeye başladı.

*Nağd-i cân alup virür laht-i ciger sevdâ-girân
Böyledür âyin açılsa küçe vü bâzâr-ı 'aşk*

Ağır bir sevda (meselesi), ciğerden bir parça verir, (hatta) canı alır. Aşk sokağında açılan pazarın töresi işte böyledir.

³⁶ Güldeste-i Şuara, Hüdâvendigâr Vilâyet Matbaası, Bursa, 1287, 32 sayfa, 23 cm., s. 16.; Avcı, İ. (2018). "Gül-Deste-i Şu'arâ Adlı Şiir Mecmuası ve Mecmuaya Göre Bursa Şairleri", Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19 (35), 587-619.

³⁷ Metinlerin günümüz Türkçesine aktarımında bizlere yardımcı olan Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi Doç. Dr. Mehmet Sait Çalkaya teşekkür ederiz.

Leşker-i sāmāna tertīb eyleyüp ceys-i ğamı
Eyledi vā-beste-i fermān sipeh-sālār-ı 'aşk

Aşk, huzur ve rahatlık askerlerine
hile yaparak onları emirlere itaat
ettirdi ve onlara komutan oldu.

Piş-i mihrâb ise mescid içre zühhâduñ yiri
Tekyegâh-ı ehl-i 'irfân hâne-i ğumâr-ı 'aşk

Mescitte zahitlerin yeri mihrabın
önüye, marifet ehlinin yeri ise aşk
sarhoşluğunun bulunduğu mekân-
dır (gönüldür).

Âdemi gerçi Zelîhâ-yı emel eyler 'aziz
Yüsufistân-ı belâdur hep der ü dîvâr-ı 'aşk

Gerçi insanı arzu Züleyhası aziz ey-
lese de aşkın kapı ve duvarları Yüsuf
diyarındaki belalardır.

Günbed-i nilüferide devr-i seyyârât var
Ben de âfâk-ı cihânda olmuşam seyyâr-ı
'aşk

Nilüfer gibi olan gökyüzünde yıl-
dızların devri söz konusu olsa da
ben de dünyanın ufuklarında aşk
gezgini olmuşum.

Bîm-i ğârım yok Sa'idâ eylemem fikr-i ğazân
Çün hemîşe tâze vü terdûr bâña gülzâr-ı 'aşk"

Ey Said! Diken korkum yoktur, ha-
zan düşüncem yok. Çünkü aşkın
gül bahçesi benim için daima çok
tazedir.³⁸

Şeyh Hacı Hafız Mehmet Said Efendi, eğitim faaliyetlerine önem veren bir kişiliğe sahiptir. Bursa Umurbey'de açılması istenen yeni tarz okullardan biri rüştiyelerin açılması için (bazıları bu okulları gâvur icadı olarak görür), kendisine yapılan başvuruyu uygun bir dille Sultan Abdülaziz'e iletir ve Umur Bey'in ilk rüştiyesi kurulur.⁴⁰ Şeyh Hacı Hafız Mehmet Said Efendi'nin bir oğlu iki kızı⁴¹ vardır. Oğlunun adı Hasip⁴², kızları ise Naciye ve

³⁸ Güldeste-i Şuara, Hüdâvendigâr Vilâyet Matbaası, Bursa, 1287, 32 sayfa, 23 cm., s.16.; Gül-Deste-i Şu'arâ'da geçen diğer şair ve şiirler için ayrıca bakınız: Avcı, İ. (2018). "Gül-Deste-i Şu'arâ Adlı Şiir Mecmuası ve Mecmuaya Göre Bursa Şairleri", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 (35), 587-619.

³⁹ Metinlerin günümüz Türkçesine aktarımında bizlere yardımcı olan Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi Doç. Dr. Mehmet Sait Çalka'ya teşekkür ederiz.

⁴⁰ Naci Pehlivan, "Umurbey'de Pars Beyler'in Evi", *Yeşil Bursa*, (2), 2013, s.38-39.; Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi DABCO, FN: I..DH., K: 558.G: 38824.SR:1. "Bursa Meclis-i Kebir Azası'ndan Şeyh Said Efendi'ye ve Saireye Nişan Verilmesi, H.29.08.1283"; "Umurbey'de eğitim ve öğretimin köyün kuruluş yıllarında başladığı anlaşılmaktadır. Mehmed Şemseddin "Bursa Dergâhları" isimli eserinde Bedreddin Bin Abdullah Pars Bey zaviyelerinin vakıfnamesinde Umurbey ile ilgili olarak "Gemlik kazası muzaafatından Umur Beg karyesi eva'il-i cemade'l ahir sene (849) tarihinde tanzim ettiği vakıfname mucibince hayratına meşrut itmiş, karye-i mezkûrede cami'vü mektep gibi asarı hayriyyesi olduğundan bahsetmektedir". <https://yenisehir.fandom.com/tr/wiki/Umurbey> Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2022.; https://yenisehir.fandom.com/tr/wiki/Okuma_Bayram%C4%B1 Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2022.

⁴¹ Naciye Hanım (önceden vefat etmiştir) ve Sıdika Hanım (v.1871), Evkaf Memurluğunda bulunmuş Salih (Selâhi) Efendi ile evlenmiştir.; Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi, Raif Kaplanoğlu Arşivi.

⁴² Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.; Öcalan-Mermutlu, a.g.e., 2019, s. 373.

Sıdıka Hanımlardır.⁴³ Hasip Efendi'nin Saide Hanım ile Ahmet Muhtar Bey isimlerinde iki çocuğu olmuştur.⁴⁴ Ahmet Muhtar Bey⁴⁵ ise birkaç kez Bursa Belediyesi meclis üyeliklerinde⁴⁶ ve başkan yardımcılığında ve iki buçuk yıl bursa Belediye Başkanlığında (20 Nisan 1914-1916) bulunmuştur.⁴⁷ Âlem-i Musiki Dergisini çıkaran, musikişinas Mehmed Baha Efendi, Atatürk'ün Harp Okulundan sınıf arkadaşı Hakkı Baha Pars ile Bursa mebusu Muhittin Baha Pars yeğenleridir.

Şeyh Mehmet Said Efendi, 1274 (1843) tarihinde harap olan dergâhı/tekkeyi, Sultan Abdülmecit'e mükemmel şekilde tamir⁴⁸ ettirmiştir. Şeyh Said Efendi, 1287-8'de vefat etmiştir, kabri⁴⁹ hükümet konağı civarındaki dergâh-

⁴³ Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.

⁴⁴ Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.

⁴⁵ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA) Fon no: DH.I.UM.EK., K: 53.G:47.SR:1 (Bursa'nın eski belediye reisi Muhtar Bey'in Kestel namındaki köyde kain piriç tarlalarının pis sularının Susuğurluk Köyü'ndeki dut bahçelerine büyük zarar verdiği...-Hicri 12 09 1337); Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA) Fon no: HSDHADB., K:4.G:88.SR:1 (Bursa mebusluğuna seçilen Edirne Valisi Hacı Adil Bey'e, Bursa Belediye Reisi Muhtar Bey'den gelen tebrik telgrafı, R.14.11.1334); Meclis-i Umumi-i Bursa Azasından Muhtar Bey, Hüdavendigâr Vilayeti Salmâmesi, Sene 1287/1870, 1. Sene, Matbaa-i Vilayet-i Hüdavendigâr, s. 440.; Mehmet Kaya,1918-1950 Yılları Arasında Bursa Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu, *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 1999, s. 259-260.; Muhtar Bey, (vekil) 7 Nisan 1914-14 Haziran 1914, Muhtar Bey, 15 Haziran 1914-3 Ekim 1915 ile 11 Eylül 1922-09 Mart 1923.); Bursa Vilayeti Umumi Meclisi Müzakerat Zabıtname 1929 Senesi, 3; Yücel Öztürk, Kuruluşundan 1950'ye Kadar Bursa Belediyesi ve Hizmetleri, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 2014, s. 177.; 1967 Bursa İl Yılığ, s.17.; Celil Bozkurt, "Milli Mücadele Döneminde Muhittin Baha Pars", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 56, Bahar, 2015, s.11-32.; Bursa Mebusu Muhiddin Baha Beyle arkadaşlarının, Bursa'da yapılan tezahürata ve Meclisin Bursa'ya davet olunduğuna dair telgrafı. https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=107&v_meclis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=23&v_birlesim=105 Erişim Tarihi: 6 Mart 2021.; <https://www.bursa.bel.tr/eski-baskanlar/sayfa/328> Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2022.; "XIX.-XX. yüzyıl Bursa belediye başkanlarından. Ahmed Baba dergâhının kurucusunun soyundan gelmedir. Babası Hasip Efendi, dedesi de el-Hâc Mehmet Said Efendi'dir. Birkaç kez Bursa Belediyesi meclis üyeliklerinde ve başkan yardımcılığında bulunmuş. Kentin işgalden kurtuluşu üzerine 11 Eylül 1922'de belediyede toplanan bir kurul tarafından belediye başkanlığı görevine seçilmiş. Bu görevini 9 Mart 1923'e değin sürdürmüştür". <https://www.bursa.bel.tr/eski-baskanlar/sayfa/328> Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2022.; <http://bgc.org.tr/ansiklopedi/muhtar-bey.html> Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2022.; *Ertuğrul*, 3 Ağustos 1911'den aktaran, Raif Kaplanoğlu'ndan, e-posta ile alınmış belge.; Saide adında bir kız kardeşi vardır. Raif Kaplanoğlu'ndan, e-posta ile alınmış belge.; Kepecioğlu, *a.g.e.*, 2009, C.III., s. 206.

⁴⁶ Hüdavendigâr Vilayeti 1329 Senesi Meclis-i Umûmî İctimamın Zabıtname ve Mukerrerâtı. (1329). Vilâyet Matbaası, 9, 58-59.

⁴⁷ 1914'te Belediye Başkanı. Raif Kaplanoğlu'ndan, e-posta ile alınmış belge. Kepecioğlu, *a.g.e.*, 2009, C.IV., s. 216.; Mehmet Şemseddin, *a.g.e.*, 1332, s. 187-196.

⁴⁸ Burçe İvedi, Bursa İli Gemlik İlçesi Umurbey Beldesi Çırganlar Evi İçin Restorasyon Önerisi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2002, s.35.; Pehlivan, *a.g.m.*, 2013, s. 38-39.; 1864-1865 yılları arasında Bursa ve çevresindeki camilerin ve sair hayratın tamirat masraflarını belirtir defter: El-Hâc Ahmed Baba dergâh-şerifinin imam ve müezzin mahbasiyle masarîf-ı sairesi: İmam ve Müezzin Mahyası: 80/960 guruş Revgan-zeyt: 8, 5 guruşX43: 349 guruş 15 para Şem'i Asel 32 guruşX20:640 guruş. Başaralı, Hakan. (2016). Bursa Keşif Defteri, 141, 150-151, 163.

⁴⁹ Bursa'daki mezarlılardaki mezar taşları ve yatan kişiler hakkında ayrıca bakınız: Halit Çal, "Bursa Şehri Osmanlı Mezar Taşlarında Aile, Hastalık, İş, Kişi, Tarikat, Vakıf, Yapı, Yerleşim Adları", *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi (TÜBA-KED)*, (14), 2016, s. 105-143.

larında, babasının yanına gömülmüştür. Mezar taşında;

*“Neler ider neler bu gerdiş-i eyyam
Beyan itmede’aciz, anı ukuirel-ı kiram*

.....

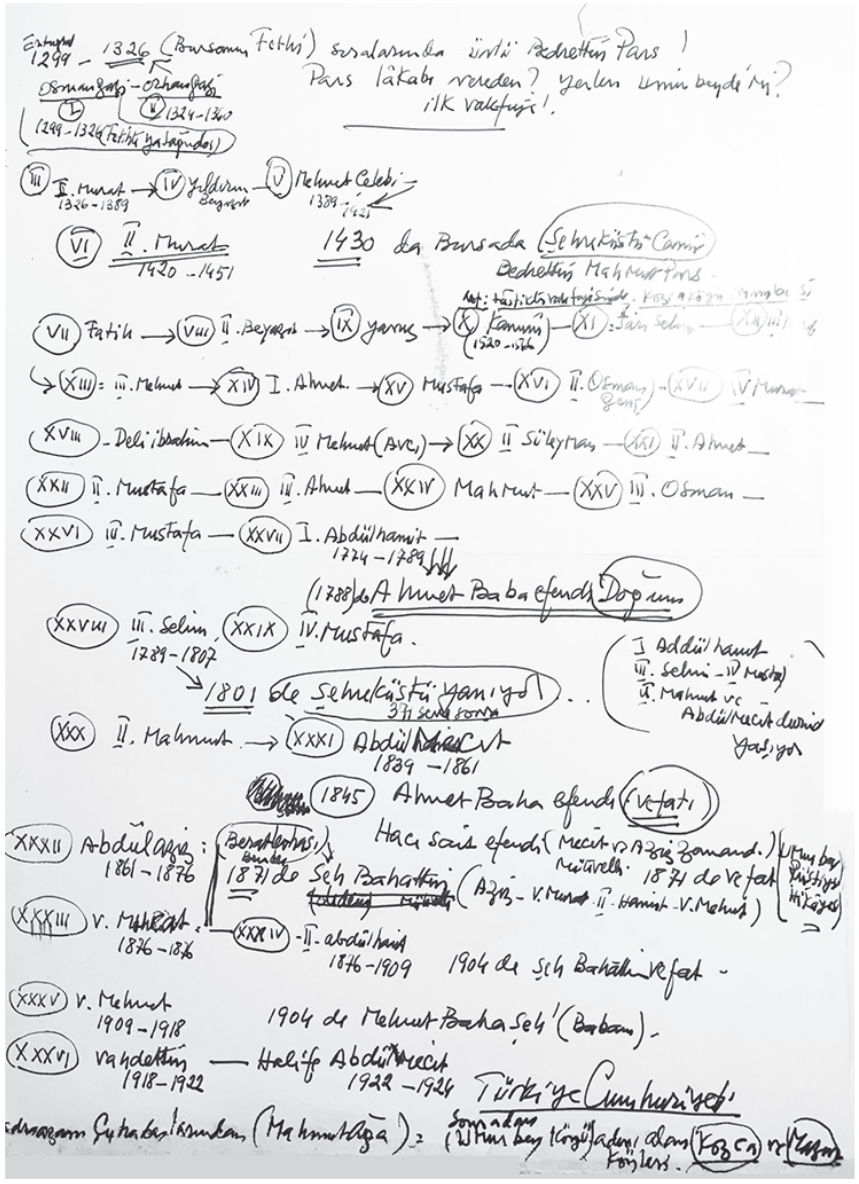
*Ola cedir-i icabet bu mısra-ı tarih
Sa’id Efendi’ye Allah behiştide makam.
Bir fazlası var 1288” yazar.*

Sonuç

Türkiye’nin Türkleşmesi ve İslamlaşmasından bahsederken tekkeler, zâviyeler, tarikatlar ile bu sosyal yapıların yöneticilerin üzerinde de durmak gerekir. Çünkü bahse konu bu yapılar toplum en alt ama en önemli dinamiklerinden bazılarıdır. Alınan/fethedilen bir toprağın vatanlaşması, iskân ve hüviyet kazanmasında kolonizatör olan ve çevreden gelen ve geldikleri yerlere yerleşen dervişler, şeyhler, Türkiye topraklarında da kuvvetli bir tasavvuf hareketi meydana getirmişlerdi. Tekke ve zâviye mensubu gönüllülerin fethin ilk yıllarından itibaren Anadolu’nun çeşitli alanlarına yerleşerek devlete de hâkimiyetini genişletebilmesi açısından da yararları olmuştu. Pars Beyler Ailesi ve Pars Bey soyundan gelenler II. Murat zamanından itibaren Osmanlı devleti ile yakın bir ilişki hatta akrabalık bağı da tesis etmişti. Bu ilişki Osmanlı Devleti’nin yıkılmasına kadar sürmüştü. Ancak, Pars Beyler Ailesi taassup taraftarı değildi. Sanatın, zanaatın her alanında eserler vermiş, devletin farklı kadro ve görevlerinde de bulunmuşlardı.

Ahmed Baba Tekkesi ikinci şeyhi Şeyh Mehmed Said Efendi, hayatı boyunca sanat, edebiyat, kültür ortamlarında bulunmuş tekke şeyhlerinden biridir. Bursa edebi ve dini dünyasının yön verenlerinden, kendisine danışılan karakterlerinden olmuştur. Yemen’in tekrar Osmanlı Devleti’ne bağlanması üzerine yazdığı edebi şiiri O’nun hem edebi yönünün kuvvetli oluşunu hem de vatan sevgisinin yüceliğini göstermektedir. *Şeyh Mehmed Said Efendi, eğitim öğretimin ehemmiyetinin farkında olan devrinin aydın şeyhlerindedir. Umurbey ilçesine bir rüştiyenin açılması için sarayla olan irtibatı ve iltisakı sağlamıştır. Yaptıkları sadece okul açılışı ile sınırlı kalmamış, çocukların okumasını da teşvik etmiştir. Okulun kütüphanesine katkıda bulunmuştur.*

Ekler

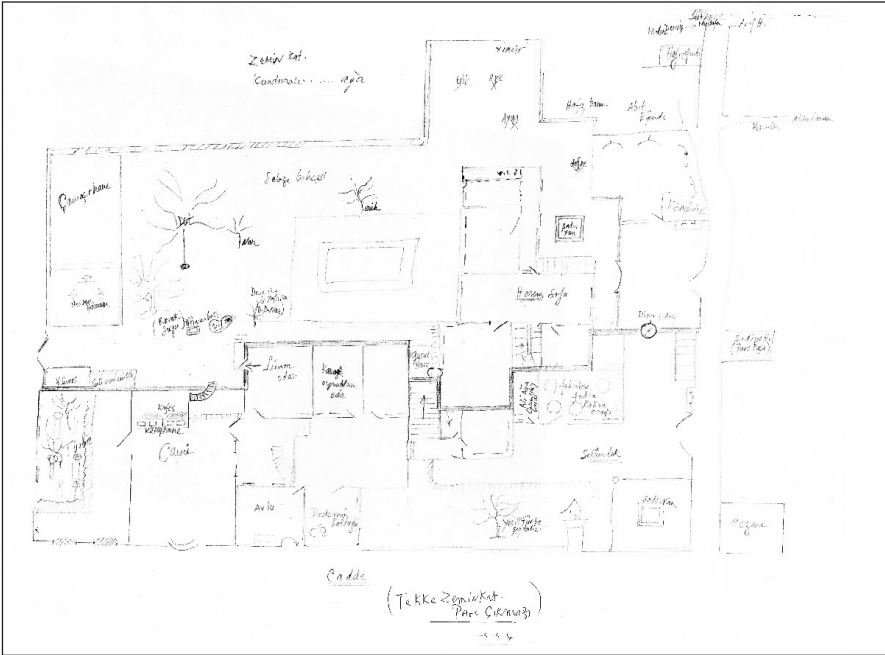

Pars Beyler Ailesi Şeceresi⁵⁰

⁵⁰ Şecere çalışması Prof. Dr. Bedrettin Pars tarafından yapılmıştır. Aslı Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi'ndedir.

Prof. Dr. Bedrettin Pars, teyzesi Halide Edip Adıvar adına yapılan büst önünde⁵¹

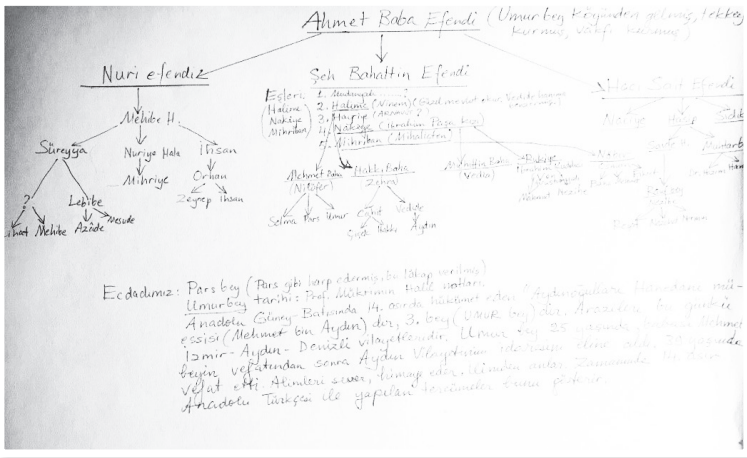
Ahmed Baba Tekkesi Krokisi⁵²

⁵¹ Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.

⁵² Eskiz çalışması Prof. Dr. Bedrettin Pars tarafından yapılmıştır. Aslı Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi'ndedir.

Ahmed Baba Tekkesi⁵³

Pars Beyler Ailesi Şeceresi⁵⁴

Farsca şiirlerinden :

تو با سبب و علائق بسته دل - کی ره می از رحمت این آب و گل
از سبب بگذر مسیب را بدان - همیو خریادر و عاجز ممان
رو قفس بشکن مشو محبوب تن - مرغ لاهوتی بان سو بال زلف
امدی از عالم بالا فرود - بار پر بر لانه اصلی خود

Gazel-i Brusavî Şeyh Sa'îd Efendi⁵⁵

⁵³ Eskiz çalışması Prof. Dr. Bedrettin Pars tarafından yapılmıştır. Aslı Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi'ndedir.

⁵⁴ Şecere çalışması Prof. Dr. Bedrettin Pars tarafından yapılmıştır. Aslı Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi'ndedir.

⁵⁵ Güldeste-i Şuara, a.g.e., 1287, s. 26.

(۱۶)

غزل مرحوم علی رضا پاشا، تخمیس بابا افندی زاده

رشاد تلو شیخ سعید افندی

مست صهبای وصالم باقرم انجامد بن فوت فرصت ایتم تابع اولوب او هامد بن
نقل ایچون ایتم تکاپو سکر و یادامه بن دور لعلکده باش اکم باده کلفامه بن
سایه بیر مغالده مت ایتم جامه بن
نوش ایدوب حالجه هر دم جام غمفر سازی گوشه کیرمن ایکن بو عالمک غوغازی
شمدی مجنون و ش کوکل کنت ایدیور صحرالری عنبر زلفک کتوردی باشمه سودازی
بوخسه زدن دوش اولودم بوخیال خامه بن
دوشدی بو مرغدل آواره بند زلفکه اولوب مغرور بورتیه برند زلفکه
باری رحم الیه آظام مستند زلفکه خالکی کوردم اسپر اولدم کند زلفکه
دانه ایچون کندی صالدم دوشوردم دامه بن
کوشه کبریا س وحیرت ایتده هر دم بنی چاره سی مشکل غومیه ایدر مدغم بنی
ذوق ورا خنده صانور بو حال الیه عالم بنی که اسپر غربت ایلر که انیس غم بنی
شاششم نلم نه ایسم بودل ناکاهه بن

صدق دعوائی کر کدر کر چه اثبات ایکن حسن آمیزش الیه هم خصمی اسکات ایکن
ایتیوب تحفیر هر کسه موالات ایکن خلقله لازمدر اولدقجه ممانات ایکن
کر بکا او یمازسه ایام او یارم ایامه بن
بودل فرقت زده مده ارزوی یار وار نه زن و فرزند قیسی نه غم اغیار وار
برتمی دستم دلده اه اتشبار وار کوی غر بتدنه نه بیلدکنه ده بر عجنوار وار
کم کتور سون کر یاز رسم باره نلم نامه بن
سنسزای مهر و نه ممکن ایتک عند انجمن اولنجه شمع بزم البت اولور بوزوق دوزن
دانه ایچون ایلدی ادم دختری ترک وطن ایلرم دار انسلامی کندیده مه بیت الحزن
حسرت خال سیاهکله کیدر رسم شامه بن
قهر و لطفی ریلوب نعر بص ایتمه نابجا چون (سعید) ایتخان دوستدر رنج رعنا
اول رضا داده توکل الیه رحکم رضا نلکام ایترسنک سیرین کلامک ای (رضا)
سن همان الیه تکلم راحنیم دشتهه بن

Gazel-i Merhûm 'Alî Rîzâ Paşa Tahmîs-i Baba Efendîzâde Reşâdetlü Şeyh Sa'îd Efendi⁵⁶

⁵⁶ Gûldeste-i Şuara, a.g.e., 1287, s. 16.

قزل بروسه وی شیخ سعیدافندی

نوش ابدوب بزم ازده ساغر سرشار عشق بی محابا اولدی دل کوینده اسرار عشق
نقد جان آلوب ویررخت چکر سودا کران بویله در آیز آچلسه کوچد و بازار عشق
لسکر سامانه ترتیب ایلوب چش غمی ایلدی وابسته فرمان سپهسالار عشق
پیش محراب ایسه مسجد ایچره زهادلیری تکیه گاه اهل عرفان خانه خمار عشق
آدمی کر چه زلیخای امل ایلر عزیز بوسقستان بلادر هب درود یوار عشق
کتبد نیلوفریده دور سیارات وار بنده آفاق جهانده اولدسم سیار عشق
بیم خارم یوق (سعیدا) ایللم فکر حزان
چون همیشه تازه وتردر بکا کلزار عشق

Farsça Şiirinden⁵⁷

Kaynakça

- “Şeyh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi’ye Hitaben”, *Nilüfer*, Birinci Sene, Numara:8, Pençşembe, 15 Cemaziye’l âhirin, Sene: 1304, s. 3.
1967 Bursa İl Yıllığı.
AKSOY, Ali: “Şehrengiz ve Miyahiye’lerde Uludağ ve Bursa Suları”, *Bursa Defteri*, Sayı: 3, Eylül,1999, s. 114-120.
AVCI, İsmail: “Gül-Deste-i Şu’arâ Adlı Şiir Mecmuası ve Mecmuaya Göre Bursa Şairleri”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 (35), 2018, s. 587-619.
BAŞARALI, Hakan: *Bursa Keşif Defteri*, 2016.
BEKİROĞLU, N.: *Nilüfer Mecmuası: İnceleme, Tahlili Fihrist Bazı Metinler*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 1997.
BOZKURT, Celil: “Milli Mücadele Döneminde Muhittin Baha Pars”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 56, Bahar, 2015, s. 11-32.
BURSA VİLAYETİ UMUMİ MECLİSİ MÜZAKERAT ZABITNAMESİ 1929 SENESİ.
BURSALI MEHMED TÂHİR BEY: *Osmanlı Müellifleri*, 1972.
ÇAL, H.: “Bursa Şehri Osmanlı Mezar Taşlarında Aile, Hastalık, İş, Kişi, Tarikat, Vakıf, Yapı, Yerleşim Adları”, *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi (TÜBA-KED)*, (14), 2016, s. 105-143.
ÇAVDAR, R. T.: “Bursa Kütüphaneleri”, *Kütüphanecilik Dergisi: Belge Bilgi Kütüphane Araştırmaları*, (2), 1989, s. 101-117.
Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA) Fon no: A.} A.}MKT.MHM., K:200, G:3.
Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA) Fon no: A.}MKT.NZD., K:24, G:54.

⁵⁷ Bursalı Mehmed Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1972, s. 359.

- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA) Fon no: A.ıMKT.MHM.,K:18, G:34.SR:1.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA) Fon no: DH.I.UM.EK.,K: 53. G:47.SR:1.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA) Fon no: HSDHADB., K:4.G:88. SR:1.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA) Fon no: İ.DH., K:204, G: 11703,SR:1-5.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA) Fon no: MVL., K:666, G: 87, SR:1-2.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi DABCO, FN: I..DH., K:558.G:38824.SR:1.
- ERGİN, M.: “Bursa Kitaplıklarındaki Türkçe Yazmalar Arasında”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* [TDED], Cilt.: IV, (1-2), İstanbul 1950, s. 107-132.
- EROĞLU, S.: “Türk Edebiyatında Miyâhiyye Türüne Bir Örnek: Hâsib Efendi'nin Miyâhiyyesi”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (15), 2008, s. 429-439.
- Güldeste-İ Şuara*, Hüdâvendigâr Vilâyet Matbaası, Bursa, 1287, 32 sayfa, 23 cm.
<http://bgc.org.tr/ansiklopedi/miy%C3%82hiye.html> Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2022.
- <http://bgc.org.tr/ansiklopedi/muhtar-bey.html> Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2022.
- <http://www.eskieserler.net/kitapdetayi.php?id=1012&page=17> Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2022.
- <https://www.bursa.bel.tr/eski-baskanlar/sayfa/328> Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2022.
- <https://www.bursaarastirmalarimerkezi.com/bursa-carsisinde-dergahlar/> Erişim Tarihi: 2 Mayıs 2021.
- https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_getir?sayfa=107&v_mecelis=1&v_donem=1&v_yasama_yili=&v_cilt=23&v_birlesim=105 Erişim Tarihi: 6 Mart 2021.
- https://yenisehir.fandom.com/tr/wiki/Okuma_Bayram%C4%B1 Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2022.
- <https://yenisehir.fandom.com/tr/wiki/Umurbey> Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2022.
- HÜDAVENDİĞÂR VİLÂYETİ 1329 SENESİ MECLİS-İ UMÜMÎ İCTİMAININ ZABIT-NÂME VE MUKERRERÂTI.(1329). Vilâyet Matbaası.
- HÜDAVENDİĞÂR VİLÂYETİ SALNÂMESİ, Sene 1287/1870, 1. Sene, Matbaa-i Vilâyet-i Hüdavendigâr.
- HÜDAVENDİĞÂR VİLÂYETİ SALNÂMESİ, Sene 1288/1871, 2. Sene, Matbaa-i Vilâyet-i Hüdavendigâr.
- İVEDİ, Burçe: *Bursa İli Gemlik İlçesi Umurbey Beldesi Çırganlar Evi İçin Restorasyon Önerisi*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- KAPLANOĞLU, R.: *Bursalı Şair ve Yazar ve Ünlüler Ansiklopedisi*, Avrasya Etnoğrafya Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.
- KAPLANOĞLU, R.-Kaplanoğlu, O.: *Tipodan Ofsete Bursa Basın Tarihi (1866-1974)*, Nilüfer Belediyesi Yayınları, Bursa 2019.

- KAYA, M.: *1918-1950 Yılları Arasında Bursa Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1999.
- KEMALOĞLU, Muhammet: *Hakkı Baha Pars: Hayatı ve Eserleri (1879-1942)*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2022.
- KEPEÇİOĞLU, K.: *Bursa Kütüğü*, Cilt: II, Yay. Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara-M. Asım Yedi yıldız, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009.
- KEPEÇİOĞLU, K.: *Bursa Kütüğü*, Cilt: III, Yay. Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara-M. Asım Yedi yıldız, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009.
- KEPEÇİOĞLU, K.: *Bursa Kütüğü*, Cilt: IV, Yay. Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara-M. Asım Yedi yıldız, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009.
- KOCATÜRK, O.: “Mehmed Şemseddin Efendi'nin Ezhâr-ı Şemsi Adlı Bursalı Şairler Tezkiresi”, *The Journal of Turkic Language and Literature Surveys (TULLIS)*, 4 (2), 2019, s. 93-114.
- KUM, Naci: “Gazeli Sait Efendi-i Bursevi (Şiir)”, *Uludağ*, Sayı: 41, 2. Teşrin 1941, s. 32.
- KURMUŞ, Ö.S.: “Bursa'da Basılan Kitaplar 1869-1928”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, (76), Şubat, 1992, s. 157-170.
- MEHMET ŞEMSEDDİN: *Yâdigar-i Şemsi*, Mısri Dergâhı Seccâdenesini, Matbaa-i vilâyet, 1332.
- NEYLÂ VE BEKİR PEYNİRCİOĞLU ARŞİVİ
- ÖCALAN, H. B.-Mermutlu, B.: *Tarihi Bursa Mezar Taşları II, Bursa Hazireleri*, 2019.
- ÖZTÜRK, Y.: *Kuruluşundan 1950'ye Kadar Bursa Belediyesi ve Hizmetleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2014.
- PEHLİVAN, N.: “Umurbey'de Pars Beyler'in Evi”, *Yeşil Bursa*, (2), 2013, s.38-39.
- RAİF KAPLANOĞLU ARŞİVİ.
- Raif Kaplanoğlu'ndan, e-posta ile alınmış belge.
- ŞEYH HAFIZ HACI MEHMET SAİD EFENDİ: Farsiye-i Mürşidane, *Nilüfer*, Birinci Sene, Numara:4, Pazartesi, 15 Rebü'yü'l âhirin, Sene: 1304, s. 1.
- ŞEYH HAFIZ HACI MEHMET SAİD EFENDİ: Farsiye-i Mürşidane, *Nilüfer*, Birinci Sene, Numara:7, Pençşembe, 1 Cemaziye'l âhirin, Sene: 1304, s. 2.
- ŞEYH HAFIZ HACI MEHMET SAİD EFENDİ: Farsiye-i Mürşidane, *Nilüfer*, Birinci Sene, Numara:12, Pazartesi, 15 Şabanü'l muazzama, Sene: 1304, s. 2.
- YAVUZ, E.: *Nilüfer Mecmuasındaki Edebiyatla İlgili Yazılar*, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1999, s. 156-188.
- YEŞİLYURT, Y.-Şığva, B.: “Yemen'in Tarihi ve Coğrafi Durumu ve Yeniden Fethinde Dair Bir Manzume”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, (51), 2010/1, 2011, s. 103-121.

Extended Abstract

**Sheikh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi,
Sheikh of Bursa Ahmed Baba Lodge
(esh Sheikh al-Haj Mehmed Said, Ahmed Babazade Sheikh Said/
Sa'îd Efendi) (1795/1287-1871/1288)**

Turkiye, which has been the scene of Turkish migrations since the 11th century, has become a great homeland with all the elements of Turkish and Islamic culture. The Turks brought their knowledge, history and beliefs with them in the geographies they came from. This movement of the Turks was not a dry migration movement, but also included their religious, economic and administrative characteristics. Large masses began to settle in every inch of Turkiye and leave their traces. Bursa and its surroundings were also among the places preferred by the Turkish and Islamic masses for residential purposes. Bursa became one of the areas with the highest Turkish population in a short time thanks to its being an edge city, fertile soil and suitable climate. In particular, the fact that the Ottoman Principality chose this place as a homeland and homeland further increased its position and influence. These possibilities and conditions include religious elements, warriors, craftsmen, etc. He also summoned other elements to himself. The family line of Sheikh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi, Sheikh of Bursa Ahmed Baba Lodge, is also the Pars Bey family, which goes back to the founding years of the Ottoman State. From the time of Murad II until the 1960s, family members were in very important places in state and nation administration, art and literature.

Sheikh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi (esh-Sheikh al-Hac Mehmed Said, Ahmed Babazade Şeyh Said Efendi) is the eldest son of Ahmet Baba Efendi and was born in Bursa in 1795. He is the son of Ahmed Baba Efendi, who is the sheikh of the Ahmed Baba lodge. El Hafız Nuri Efendi and Sheikh Mehmet Bahattin Efendi are his brothers. Sheikh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi, one of the poet sheikhs of Bursa and one of the Naqshbandi sect scholars, is known as "Baba Efendizâde". He received the caliphate/caliphate from Hindli Mehmed Can Efendi (Muhammed Cân Efendi), one of the buried Naqshbandi elders in Mecca, and became sheikh in 1845 instead of his father. He took lessons from the scholars of the century, and became a scholar and virtuous enough to be pointed out in sciences and sciences. He won the respect and love of the people of Bursa and became distinguished among his peers and peers. Since he was well-versed in the finer points of the Persian language, he used to teach at the lodge from exquisite books such as Gulistan, Hafız-ı Şirazi's Divan, and Mesnevi-i Şerif. He recognizes himself as a person who has withdrawn from the world, and hated to interfere in world affairs. Although he stayed away from taking part in state affairs, he was appointed as a member of the administrative council of the province with the request and insistence of the Bursa Governor Hüsni Pasha (1286 (1865) and he accepted this duty by force. He had extensive knowledge in literature and poetry. There are Tur-

kish and Persian divans. Those who were in the conversation did not want to leave his side. He wore the Naqshbandi crown. He was a very dignified and well-to-do person and possessed perfection. His name is mentioned in the documents as Sheikh Ahmed Babazade from Bursa (Sheikh Said Efendi Bur-savi). Therefore, it can be deduced that he is the son of Sheikh Ahmed Baba, a scholar from Bursa. works Some of Sheikh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi's poems were once published in a magazine called "Nilüfer" in Bursa. He has an unpublished large divan. His book "Prose Poems" was published in Bursa. He wrote a forty-four-couplet poem by Sheikh Said Efendi as an addendum to the remaining six couplets of Hasib Efendi's Miyâhiyye, which consists of thirty-eight couplets.

Sheikh Hacı Hafız Mehmet Said Efendi has a son and two daughters. His son's name is Hasip and his daughters are Naciye and Sıdıka Hanım. Hasip Efendi had two children named Saide Hanım and Ahmet Muhtar Bey. Ahmet Muhtar Bey, on the other hand, was a member of the Bursa Municipality council and vice-president several times, and was the Mayor of Bursa for two and a half years (20 April 1914-1916). Musician Mehmed Baha Efendi, who published Alem-i Musiki Magazine, Atatürk's classmate from the Military Academy, Hakkı Baha Pars and Bursa deputy Muhittin Baha Pars are his nephews. Sheikh Mehmet Said Efendi had the dervish lodge, which was destroyed in 1274 (1843), repaired perfectly by Sultan Abdülmecite. Sheikh Said Efendi died in 1287-8, his grave was buried next to his father in the convent near the government office.

In our study, we will try to introduce Sheikh Hafız Hacı Mehmet Said Efendi, Sheikh of Ahmed Baba Lodge, who is one of the important members of this 600-year-old family.

Osmanlı Âlimi Ahmed el-Mar'aşî'ye Göre İnsan Fiillerinde İhtiyarın Etkisi ve Allame Beyzâvî'yi Eleştirisi*

According To Ottoman Scholar Ahmed al-Mar'ashi The Effect Of Ikhtiyar On Human Actions And His Criticism Of Allame Bayzavi

Mustafa KESKİN**

* Bu makale büyük oranda İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde "İlk Dönem İtikadi ve Siyasi Mezheplerin İnsan Fiilleri ve İhtiyar Anlayışı: Mar'aşî'nin Risâle-i Münciye Örneği" adıyla tamamlanan doktora tezine dayalı olarak üretilmiştir.

** Dr., Antalya, Türkiye.

Orcid Id: 0000-0002-3549-9345

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Mustafa Keskin, Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Antalya, Türkiye.

E-posta / E-mail:
mustafakeskin39@hotmail.com

Geliş Tarihi / Received Date:
6 Haziran 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
25 Mayıs 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Citation:

Mustafa Keskin, "Osmanlı Âlimi Ahmed el-Mar'aşî'ye Göre İnsan Fiillerinde İhtiyarın Etkisi ve Allame Beyzâvî'yi Eleştirisi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 134, Sayı 264, İstanbul 2023, s. 107-128.

doi: 1055773/tda.1242741

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Ahmed el-Mar'aşî ed-Debbâgî on yedinci yüzyılın sonları ile on sekizinci yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da yaşamış bir Osmanlı âlimidir. Osmanlının duraklama ve gerileme dönemlerinde toplumun içinde bulunduğu durumun farkında olan ve olumsuz şartların kaynağı olarak gördüğü konuları açıklığa kavuşturma girişiminde bulunmuştur. Bunu özellikle "er-Risaletü'l-Münciye min Vesveseti'l-Mu'tezile ve'l-Cebriyye" adlı eserinde görmek mümkündür. Mar'aşî, Kaderle ilgili inanç ve kabullerin tarihte olduğu gibi kendi döneminde de birçok sorunun kaynağı olduğunun bilincindedir. Toplumların gerileme veya çöküş dönemlerinde konuyla ilgili yanlış inançların insanlar tarafından benimsendiği, bir taraftan cebirci diğer taraftan kaderci inançların itibar gördüğü bir vakıadır. Ahmed el-Mar'aşî, Osmanlının böyle bir dönemde yaşamış ve 1165/1752 yılında Maraş'ta vefat etmiştir. O, çalışmasında konuyla ilgili birçok görüş ve iddiayı dile getirip, ayet ve sahih sünnetten delillerle konuyu açıklığa kavuşturmuştur. Ehl-i Sünnet, Mu'tezile ve Cebriyye mezhepleri başta olmak üzere temel İslâm mezheplerinin irade, hürriyet ve insan fiilleri konusunda ortaya koydukları görüşleri değerlendirmiştir. İnsan fiillerinde ihtiyarın etkisi konusunda Beyzâvî'nin ihtiyar anlayışına dayalı yaptığı tespit ve tenkitler oldukça önemlidir. Aslında bu konu bütün İslâm toplumlarında, farkında olunsun veya olunmasın, günümüzde de sorun üretme bakımından gündemdedir ve gündelliğini korumaktadır.

Bu makalede kulun ihtiyarının fiile etkisi araştırılacaktır. Ayrıca Beyzâvî'nin ihtiyar anlayışı ve bu konuda problem olarak gördüğü husus Ahmed el-Mar'aşî'nin verdiği cevaplarla açıklanmaya çalışılacaktır. Ahmed el-Mar'aşî'nin insan hürriyeti, tercihleri ve eylemlerinin kaynağı; din ve dünya görüşü bağlamında toplumsal maneviyat değerlendirmesi açısından oldukça dikkat çekicidir. Mar'aşî'nin metinci-literal ve her şeyi bununla sınırlı sayan görüş karşısında Hanefi-Matürîdî Türk din yorum

biçimi olan Re'y ehlinin metodunu tercih ederek sorunlara çözüm önerileri geliştirmesi ise ayrıca dikkate değer bir husustur.

Anahtar Kelimeler: Mezhepler Tarihi, Kalam, Beyzâvî, Cebir, İhtiyar, Mar'aşî.

Abstract

Ahmed el-Mar'ashî ed-Debbâgî is an Ottoman scholar who lived in Anatolia in the late seventeenth and first half of the eighteenth century. She was aware of the situation in the society during the periods of stagnation and decline of the Ottoman Empire and tried to clarify the issues that she saw as the source of negative conditions. It is possible to see this especially in his work called *er-Risaletü'l-Münciye min Vesveseti'l-Mu'tezile ve'l-Cebriyye*. He is aware that beliefs and assumptions about destiny are the source of many problems in his own time as well as in history. It is a fact that in periods of decline or collapse of societies, false beliefs on the subject are adopted by people, on the one hand, algebraic and on the other hand fatalistic beliefs are respected. Ahmed al-Mar'ashi lived in such a period of the Ottoman Empire and died in Maraş in 1165/1752. In his work, he expressed many views and claims on the subject and clarified the issue with evidence from the verse and authentic sunnah. He evaluated the views of the main Islamic sects, especially the Mu'tazila and Jabriyya sects, on will, freedom and human actions. Beyzâvî's determinations and criticisms based on the understanding of elder are very important regarding the effect of elder in human actions. In fact, this issue is on the agenda in all Islamic societies, whether we are aware of it or not, in terms of producing problems today and it maintains its currency.

In this article, the effect of the human *ikhtiyar* on the deed will be investigated. In addition, Beyzavi's understanding of *ikhtiyar* and the issue that he sees as a problem in this regard will be tried to be explained with the answers given by Ahmed al-Mar'ashi. Ahmad al-Mar'ashi's human freedom, choices and the source of his actions; It is quite remarkable in terms of social spirituality evaluation in the context of religion and worldview. It is also noteworthy that Mar'ashi preferred the method of the ahl of Re'y, which is the Hanafi-Maturidi Turkish interpretation of religion, against the textist-literal view that considers everything to be limited to this, and to develop solutions to the problems.

Keywords: History of Sects, Kalam, Bayzavi, Algebra, Mu'tazila, Ikhtiyar, Mar'ashi.

Giriş

Türk-İslâm düşüncesi açısından manevi kalkınma, tarih boyunca önemli bir gündem maddesi olmuştur. Din ve dünya bütünlüğü, insan fiillerinin oluşumu, tercih ve sorumluluk bakımından her dönemde önemini korumuştur. Manevi kalkınma günümüzün de önemli sorunlarından biridir.¹

Bu konuda Ahmed el-Mar'aşî de Osmanlı toplumunda durağanlığın önüne geçecek din yorum biçiminin Hanefî-Mâtürîdî gelenekte olduğunu düşünen son dönem Osmanlı uleması arasında seçkin bir yere sahiptir. Ortaya koyduğu çözüm önerileri sadece on sekizinci asır için değil aslında günümüz için de geçerlidir.

Osmanlı toplumunda duraklamanın önüne geçme konusunda bilinçli hareket etmenin ne derecede gerekli olduğunun farkında olan Mar'aşî, irade ve ilgili kavramlar konusunda nassçı düşüncede hakim olan herşeyi nastan bekleme yerine nassın ışığında akli devreye sokarak çözüm üreten Ehl-i Re'yin

¹ Bayram Çınar, "İslam Kalam Ekollerinde İnsan Fiilleri ve İnsanın Sorumluluğu İlişkisi", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 10, sy. 21, 2020, s. 31-44; A. Doğrucan, "Türk-İslam Düşüncesi Açısından Manevi Kalkınma" *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 110, sy. 216, 2015, s. 185-197.

metodunu² esas alma yönteminin bir örneğini sunmuştur.³

İslâm düşüncesinde kulların gerçekleştirdiği fiiller, ihtiyarî (istemli) ve gayri ihtiyarî (istemli) fiiller olmak üzere iki şekilde ele alınmaktadır. İhtiyari fiillerde kulun ihtiyarının etkisi meselesi, itikadî tartışmaların başladığı ilk dönemlere kadar gitmektedir. İslâm düşüncesinde irade kavramı ile insanın bir fiile yönelmesi ve harekete geçme gücü anlatılmıştır. İslâm bilginleri ihtiyar kavramı ile de insanın birkaç seçenek arasından birini bilinçli ve gönül rızasıyla seçmesi kastedilmiştir. İhtiyar kelimesi hem Kur'an'da⁴ hem de dini literatürde “üstün tutmak, tercih etmek, seçip ayırmak” gibi sözlük anlamında kullanılmıştır.⁵

İslâm düşüncesinde ihtiyar ile irade kavramları, anlam farkları olsa bile çoğu yerde yakın anlamda geçmektedir. Kur'an-ı Kerim'de irade kavramı hem Allah'a hem de insana nisbet edilerek 139 yerde geçer.⁶ Söz konusu ayetleri bir anlam bütünlüğü içinde değerlendirmek mümkündür. Buna göre ilâhî irade ve insan iradesi söz konusudur. İlahî iradenin mutlaklığı, insan iradesi ise sınırlılığı esastır.⁷ Herşey şey Allah'ın iradesi sonucu gerçekleşmekle⁸ birlikte O, insanların zulme uğramasını ve kötülüğünü istemez.⁹ İnsanın iradesinde serbest olduğunu bildiren ayetlerin¹⁰ yanında insan iradesinin Allah'ın özgür iradesi tarafından sınırlandırıldığı da bildirilmektedir. Bu yüzden Kur'an, in-

² Sahâbe ve tâbiin döneminde Irak'ta başlatılan Kur'an ve Sünnet'e dayalı dinî bilginin re'y ve icthadla zenginleştirilmesi gayretlerinin, II. (VIII.) yüzyılın ortalarında Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin çabalarıyla sistemleşip ekolleşmiş haline re'y ehli medodu denilmektedir. Buna göre “hakkında açık bir nas bulunmayan fikhî bir konuda belli metotlar uygulayarak ulaştığı şahsî görüş” üretme söz konusudur. Akli devreye sokarak fikir üretme metodunu benimseyenlere de re'y ehli denilmiştir. Bunun kurucusu olarak genellikle büyük Türk bilgini İmamı A'zam kabul edilir. Bk. Bezzâzi, *Menâkibü Ebî Hanîfe*, Beyrut, 1401/1981, s. 45-46; Hayreddin Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad*, Ankara, 1975, s. 103-115; İsmail Hakkı Ünal, “İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu”, (doktora tezi, 1989), *AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü*, s. 16-44; M. Esat Kılıçer, “Ehl-i Re'y”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul, 1994, s. 520-524.

³ II. (VIII.) yüzyıldan sonra ortaya çıkan ve daha çok hadise ağırlık veren Medine merkezli fikhî ekolüne de ehl-i hadis adı verilir. Nas genelinde, hüküm kaynağı olması yönüyle Kitap ve Sünnet'in ifadeleri anlamında, fikhî usulünde lafzın açıklık düzeyini belirtmek üzere kullanılan bir terimdir. Bu anlamıyla nas vahyin metinsel verisi olduğundan teşriin ve dinî bilginin temelini oluşturur; karşıtı genel olarak “ictihad”dır. İctihad, istidlâl ve kıyas gibi kavramlarla karşıt olarak zikredildiğinde nas Allah ve Peygamber'in sözünü, bu kavramlar da nasların akıl yoluyla açılımını anlatır. Bk. H. Yunus Apaydın, “Nas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul, 2006, s. 391-392; Salim Ögüt, “Ehl-i Hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul, 1994, s. 508-512.

⁴ Mesela bk. el-A'râf 7/155; Tâhâ 20/13; el-Kasas 28/68; ed-Duhân 44/32.

⁵ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furûk fi'l-üçûa*, Beyrut, 1403/1983, s. 114-126; Bâkîllânî, *et-Temhîd* (İmâdüddin), s. 442, 468; İbn Hazm, *el-İhkâm* (nşr. Ahmed Muhammed Şakir), Beyrut, 1403/1983, C. 4, s. 146, 225-226; Serahsî, *el-Usûl* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), Beyrut, 1973, C. 2, s. 333-335, 345.

⁶ bk. M. F. Abdülbakî, *el-Mu'cem*, “rvd” md.

⁷ Meselâ bk. el-Bakara 2/253; er-Ra'd 13/11; el-Ahzâb 33/17.

⁸ el-En'âm 6/125; el-İsrâ 17/16; el-Cin 72/10.

⁹ Meselâ bk. el-Bakara 2/26, 185; Âl-i İmrân 3/108; el-Mü'min 40/31. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, Mîzan Yayınevi, İstanbul, 2005, c. VIII, s. 245; Arif Aytekin, “Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'an'ında İrade ve Meşîet Yorumları”, *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. II, sy. 2, 2018, ss. 13-33; Keskin, *a.g.e.*, s. 201.

¹⁰ Meselâ bk. Âl-i İmrân 3/145; el-İsrâ 17/18-19; el-Ahzâb 33/28-29.

sanın bütün eylemlerinde kendi iradesini “Allah’ı isteme” veya “Allah’ın rızasını isteme” şeklinde tayin etmesi gerektiğini¹¹ bildirmektedir.¹² Aytekin, *yaratma kavramı çerçevesinde, İlahî irâde ve meşîetin, kulun hidâyeti, dalâleti, rızık ve Allah’ın Hükümranlığı karşısında insanın durumu gibi konuları kapsadığını* ifade etmektedir.¹³

Kader problemiyle de bağlantılı olan bu mesele, Kur’an-ı Kerim’de bir taraftan herşeyin yaratıcısının Yüce Allah olduğu ve onun dilemesi dışında hiçbir şeyin olamayacağını belirtmesi;¹⁴ “*Dilediğini yaratır*”,¹⁵ diğer taraftan ise işlediklerimize karşılık ceza veya mükafatın olacağı¹⁶ şeklinde birbirine mütenakız gibi görünen bu hususta İslâm âlimleri, kulların işledikleri fiillere karşı sorumluluklarıyla bu fiilleri işlemedeki rolünü ve kudretini anlamaya ve izah etmeye yoğun çaba harcamışlardır.¹⁷ Bu çalışmalar neticesinde bazılarının göre, insanlara ait ihtiyarî fiilleri ilâhî irade ve kudretin zorlayıcı tesiriyle meydana gelmekte olup fiillerde kulların hiçbir etkisi ve gücü bulunmamaktadır.¹⁸ Bazıları ise işlenen fiillerin tamamen kulların ihtiyarı ve kudretiyle meydana geldiğini savunmaktadırlar.¹⁹ Bununla birlikte temelde birbirine tamamen zıt olan bu görüşlerin ortasını bulacak şekilde, fiillerin Allah Teâlâ’nın yaratması ve kulun kesbetmesiyle meydana geldiği ve işlediği fiillerde kulun sorumluluğunu ortaya koymak suretiyle izah edildiği de görülmektedir.²⁰

İslâm mezhepleri tarihinde kullardan meydana gelen bütün fiillerin yaratıcısının Allah Teâlâ olduğu ve kulların bu fiilleri işlemeye mecbur olduklarını ileri süren Cebriyye ile kulun fiilin yaratıcının bizzat kulun kendisi olduğu-

¹¹ er-Rûm 30/38-39; el-Ahzâb 33/29; el-İnsân 76/9.

¹² Mustafa Çağrıncı-Hayati Hökekleli, “İrade”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul, 2000, s. 380-384.

¹³ Aytekin, *a.g.m.*, s. 17.

¹⁴ Mesela bk. el-Bakara 2/29; el-En’âm 6/101, 102; el-Furkân 25/2; ez-Zümer 39/62.

¹⁵ Âl-i İmrân 3/47; en-Nûr 24/45; el-Kasas 28/68.

¹⁶ bk. el-Bakara 2/194; el-En’âm 6/160; eş-Şûrâ 42/40; Buhârî, “İmân”, 31; Müslim, “İmân”, 205-207.

¹⁷ Maturîdî, *Kitabu’t-Tevhid*, nşr. Bekir Topaloğlu, Ankara, 2003, s. 24 vd.; Kemaleddin İbn Hümam, *el-Müsâyere*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 108-110-112; İsmail Gelenbevi, *Haşiye ale’l-Celal*, Matbaa-i Amire, 1317, C. 1, ss. 248-250; Kâdi Abdülcebbar, *Şerhu’l-Usûlil-Hamse*, nşr. Abdülkerim Osman, Kahire, 1416/1996; Ebû’l-Yüsr Pezdevî, *Uşûlü’l-dîn* (nşr. H. P. Linss), Kahire 1383/1963; Ahmet Akgüç, “İnsan İradesi ve Sorumluluğunun Kategorik ve Zihinsel Varlık Temelleri”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, sy. 26, 2008, s. 252-270.

¹⁸ Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu’l-Musallîn*, (Nşr. Helmut Ritter), ss. 40-41, 279, 430; Maturîdî, *Kitâbü’t-Tevhid*, ss. 319-322; Bağdâdî, *el-Fark beyne’l-Firak* (Kevserî), s. 204; İrfan Abdülhamid Fettâh, “Cebriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul, 1993, s. 205-208.

¹⁹ Eş’arî, *Makâlât*, ss. 31, 155-156, 227, 249, 272-273, 513, 576; Maturîdî, *Kitâbü’t-Tevhid* (nşr. Bekir Topaloğlu – Muhammed Aruçi), Ankara, 1423/2003, s. 679; Kâdi Abdülcebbar, *Şerhu’l-Usûli’l-hamse* (nşr. Abdülkerim Osman), Kahire, 1988, ss. 54-57, 69-70, 123-126, 132-145, 167-175, 611-693, 712-714, 730-734; İlyas Çelebi, “Mu’tezile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, Ankara, 2020, s. 391-401.

²⁰ Nesefî, *et-Temhid fi uşûli’l-dîn* (nşr. Abdülhay Kâbil), Kahire, 1407/1987, s. 2-3, 16-17, 21-22, 41-47, 81-83; Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İşârâtü’l-merâm min ‘ibârâti’l-İmâm* (nşr. Yüsun Abdürrez-zâk), Kahire, 1368/1949; Yusuf Şevki Yavuz, “Maturîdiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara, 2003, s. 165-175.

nu iddia eden Mu'tezili düşünce karşısında; kulların fiillerinin yaratıcısının Allah Teâlâ olduğu, ancak kulların da bu fiilleri kesbettiklerini, dolayısıyla kendi kesbettikleri fiil neticesinde de bu fiillerinden sorumlu olacaklarını savunan Ehli Sünnet'in iki kanadını oluşturan Mâtüridilik ve Eş'arilik anlayışı ortaya çıkmıştır.²¹

Gerek Eş'ariler gerekse Mâtüridiler kulların fiillerinin Allah Teâlâ tarafından yaratıldığı, kulların da bu fiilleri kesbettiği kanaatinde idirler. Başka bir ifade ile mutlak yaratıcı Allah'tır. Ancak fiillerin kesbetmek suretiyle kullara ait oluşunu izah ederken iki mezhep mensupları meseleyi farklı şekillerde izaha ve yorumlamaya çalışmışlardır.

Eş'ari kelimcilerinden Beyzâvî (ö.685/1286), kulun ihtiyarı ve kesin kararının da aynı şekilde Allah tarafından yaratılmış olması sebebiyle bu durumda kulun işlediği fiile kesinlikle bir etkisinin bulunmadığını, bunun da bir problem olduğunu ifade etmiştir. Buna karşılık bunun bir problem olmadığını ileri süren onsekizinci yüzyıl Osmanlı Mâtüridi âlimlerinden Ahmed el-Mar'aşî de Beyzâvî'nin bu yaklaşımına farklı yönlerden cevap vermek amacıyla "üç cevap", "iki hikmet" ve "iki âdet" başlıkları ile onun görüşlerinin tutarsızlığını ortaya koymaya çalışmıştır. Bu çalışmamızda ihtiyarın fiile etkisi araştırmaya çalışılmış, Beyzâvî'nin ihtiyar konusunda problem olarak gördüğü hususun aslında problem olmadığı Ahmed el-Mar'aşî'nin değerlendirmeleriyle açıklanmıştır.

1. İhtiyarın Tanımı ve Fiillere Tesiri

İhtiyar, hayır kökünden gelmekte olup farklı davranış türleri içinden en hayırlısını ve en faydalısını tercih etme, ayırt etme iradesi ve kararıdır. Bu tanıma göre ihtiyar, dışarıdan herhangi bir zorlama olmaksızın kişinin kendi inanç ve kararına göre en iyi ve en doğru bulduğu şeyi seçip ona yönelmesidir. Aralarında bir genellik-özellik farkı bulunduğu belirtilmekle birlikte irade kavramı da çoğunlukla bu anlamda ihtiyarın karşılığı olarak kullanılmaktadır. Bu nedenle ihtiyar kavramını izah ederken irade ile birlikte açıklamak daha doğru olacaktır.

Kulların fiilleri üzerinde ihtiyarın etkisi meselesiyle ilgili, ihtiyarın yanında irade, kader ve istitâat gibi pek çok kavram karşımıza çıkmaktadır. İslâmî kaynaklarda ihtiyarın dışında, meşiyet (meşîet), kasd, azim, şevk ve şehvet gibi kelimeler de iradeye yakın anlamda geçmektedir. Fakat bu kelimelerin herbiri arasında az çok anlam farkları bulunmaktadır. Fiilin meydana getirilmesinde belirleyici konumdaki irade kısaca harekete geçme gücü ve yeteneğidir. İrade kişiyi fiile yönlendirirken, fiil de iradeye bağlı olarak meydana gelme imkânı bulmaktadır. İrade fiil sürecinde onunla birlikte olup, onunla bütünleşen bir faaliyettir. İrade, bilinçli bir seçme gücü olduğu için kişiyi davranışlarının so-

²¹ Eş'ari, *Makâlât*, s. 186-187; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "zr'e" md.; Kâdi Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, ss. 176-177, 548; Mustafa Çağrıncı-Ekrem Demirli, "Yaratma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul, 2013, s. 324-329; Mehmet Dalkılıç, *İbn Hazm'a Göre İslam Mezhepleri*, Lale Kitapevi, İstanbul, 2005, s. 158-165; Ömer Faruk Teber, "İbn Hazm'ın Gâliyye'ye (İtidal Çizgisini Aşanlara) Eleştirisi Üzerine", *Dinî Araştırmalar*, 2007, C. 10, sy. 29, s. 120.

nuçlarından sorumlu hale getiren ahlâkî bir ilkedir. Kelâmî literatürde ise bu seçme gücü daha çok ihtiyar kavramıyla ifade edilmektedir.²²

İnsan fiillerinde ihtiyarın tam zıddı olarak bir de cebir kavramı karşımıza çıkmaktadır. Sözlükte “birine zor kullanarak iş yaptırmak” anlamına gelen cebir, kelimacılar tarafından genellikle “insanların kendilerine has bir iradeye sahip olmaması, zihni ve amelî bütün fiillerinin ilâhî gücün zorlayıcı tesiriyle meydana gelmesi” şeklinde tanımlanmaktadır.²³

Birbirini nakzeden çeşitli düşünceleri ihtiva eden tartışmalar, insan fiillerinde ve doğanın işleyişinde iki yaklaşımı dini ve siyasî düşünce akımlarının temelinde yerleştirmiştir. Bir başka ifade ile bu konuda iki tür eğilimin ağırlık kazandığı tarihi ve teolojik bir gerçekliktir. “Cebir/zorunluluk” ve “ihtiyar/serbestlik” kavramları İslâm düşünce tarihini en fazla meşgul eden ve ilâhî irade ve insan hürriyeti bağlamında yoğun tartışmalara sahne olan bir mevzu olmuştur.²⁴

Mezhep âlimleri insan fiilleriyle ilgili düşüncelerini ortaya koyarken özellikle bu meselede Kur’an-ı Kerim’de bulunan ayetleri hangi anlamda anladıkları ve benimsemiş oldukları itikadî prensipler çerçevesinde ele almışlar ve bu doğrultuda açıklamışlardır. Bunun yanı sıra âlimlerin, içinde buldukları siyasî ortamın ve anlayışın da tesirinde kaldıklarına kuşku yoktur.

İnsan fiillerinin meydana gelişi meselesinin çözümüne yönelik olarak ilk başta, “kulların fiillerinin Allah (c.c.) tarafından yaratılmış olduğunu” ileri süren Cebriyye²⁵ ile “kulların fiillerinin bizzat kendisi tarafından meydana getirildiğini” ileri süren Kaderiyye/Mu’tezile²⁶ olmak üzere iki yaklaşım karşımıza çıkmaktadır. Problemin tarihi seyri araştırıldığında daha sonraki dönemlerde ortaya atılan bütün yaklaşımların hakikatte söz konusu iki yaklaşım arasında bir yerde konumlandığı görülmektedir.²⁷

İslâm düşünce tarihinin önde gelen müelliflerinden Şehristânî, firkalar arasındaki belirli ayrılıkların nedenlerini ele alırken, bunların sonuçta İslâm Dini’nin dört temel problemine verilen farklı çözüm yollarından kaynaklandığını, bu temel problemlerin birisinin de ilâhî kader ve insanın özgür iradesi problemlerine atfen “ilâhî adalet ve ilâhî takdir” olduğunu ileri sürmüştür.²⁸

²² Mustafa Çağrıncı-Hayati Hökelekli, “İrade”, C. 22, s. 380-384.

²³ İ. A. Fettâh, “Cebriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul, 1993, s. 205-208.

²⁴ Bayram Çınar, “İslam Kelam Ekollerinde İnsan Fiilleri ve İnsanın Sorumluluğu İlişkisi”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* C. 10, sy. 21, 2020, s. 31-44; Özcan Taşçı, *İlk kelam risalelerine göre kader ve insanın sorumluluğu*, İz Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 11.

²⁵ Ebû'l-Hasen Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, *İlk dönem İslâm mezhepleri*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 229; Şehristânî, *el-Mîlel ve'n-nihal*, Çev. Mustafa Öz, Yay. Haz. Mehmet Dalkılıç, *Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2017, C. I, s. 87.

²⁶ Abdulcebbar, a.g.e. s. 301; Şehristânî, *el-Mîlel ve'n-nihal*, C. I, s. 60.

²⁷ H. N. Güdekli, “Müteahhirin dönemi mâtürîdî kelâmında iradenin ontolojisi sorunu: şaaklızâde'nin risaletü'l-irâdeti'l-cüz'îyye'sinin tahlil, tahkik ve tercümesi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2019, sy. 41, s. 85-129.

²⁸ A. Knysh, Ortaçağ İslâm'ında “Orthodoxy” ve “Heresy”: yeni bir yaklaşım denemesi”, çev. Mehmet Kalaycı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, C. 45, sy.1, s. 285-288.

a- Cebriyye'nin İhtiyar Anlayışı

Gerek kulların gerekse diğer yaratılmışların bütün fiillerinin fâilinin Allah Teâlâ olduğunu ifade eden Cebriyye'nin önderi Cehm b. Safvân'a göre, "Allah Teâlâ, kişinin bedenini yarattığı gibi fiillerini de yaratmaktadır."²⁹ Bu fiiller yaratılmışların kendi ihtiyarıyla ve kudretiyle olmayıp zorunlu fiillerdir. Bunların yaratılmışlara izafe edilmesi, o fiillerin mahalli olmaları dolayısıyla mecazidir.³⁰

Cehm b. Safvân kendi iddiasını, "Allah'tan başka hiç kimsenin fiili yoktur, fâil Allah'tır" demek suretiyle bir prensip haline getirmiştir. Ancak Allah, "kul için fiilde meydana gelen kuvveti, fiil işlemesi için gereken iradeyi ve bunu tercih etmesi için de ihtiyarı yaratmıştır".³¹ Ona göre "insanın bir şey yapma kudreti bulunmadığı gibi onu istitâatla nitelendirmek de mümkün değildir. Dolayısıyla Cebriyye'ye göre insan, fiillerinde mecburdur ve hakiki fail de yaratıcının kendisi olan Allah'tır. Bu durumda insanın kudret, irâde ve ihtiyar (seçme) özgürlüğü bulunmamaktadır".³²

Kulların fiillerinin Yüce Allah tarafından yaratılmış olduğunu ve fiillerin meydana geliş sürecinde kulların herhangi bir etkilerinin bulunmadığını ileri süren Cebriyye, bu düşüncesini genellikle Kur'an-ı Kerim'deki, "Allah her şeyin yaratıcısıdır" (Zümer, 39/62) anlamındaki ayeti referans alarak açıklamaya çalışmıştır.³³

b- Mu'tezile'nin İhtiyar Anlayışı

Cebriyye'nin bu yaklaşımına karşılık önce Kaderiyye ve daha sonraki süreçte ise Mu'tezile âlimleri, cebir ve kulun ihtiyarı meselesinde Cebriyye'nin görüşlerinin tam zıddı bir düşünce içerisinde bulunarak, "kulların fiillerini bizzat kendilerinin meydana getirdiğini ve yaratıcısı olduklarını, onların işlediği bu fiillerde Allah'ın ne yaratma ne de ortadan kaldırma suretiyle hiçbir takdirinin bulunmadığını" belirtmişlerdir.³⁴

Mu'tezile'ye göre, "insan fiilleri dahil her şeyin yaratıcısının Allah olduğu" düşünülürken insan iradesi özgür olamaz. Bu durumda eylemlerinden ötürü sorumlu tutulması halinde insanın kendi eylemi olmayan bir fiilden dolayı cezalandırılması gibi bir durum ortaya çıkacağından bu durumun Allah Teâlâ'nın adaletiyle bağdaştırılması hiçbir şekilde mümkün değildir. Mu'tezile

²⁹ M. S. Yazıcıoğlu, "Fiil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul, 1996, s. 59-64; Keskin, *a.g.e.*, s. 173-174.

³⁰ M. Sait Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, İstanbul, 1992; Keskin, *a.g.e.*, s. 174.

³¹ Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 229; Keskin, *a.g.e.*, s. 169.

³² Ebü'l-Hasen Eş'ari, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, nşr. Salih b. Abdillâh el-Asimî, Medarü'l-Müslim Yayınevi, 2011, s. 197; Şehristânî, *el-Müel ve'n-nihal*, c. I, ss. 87-88; Keskin, *a.g.e.*, s. 169.

³³ Keskin, İlk Dönem İtikadi ve Siyasi Mezheplerin İnsan Fiilleri Ve İhtiyar Anlayışı: Mar'aşî'nin Risâle-İ Müniciye Örneği, s. 154.

³⁴ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, çev. İlyas Çelebi, *Mu'tezile'nin Beş Eseri*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 1988, s. 301; Şehristânî, *el-Müel ve'n-nihal*, C. 1, s. 60; Dalkılıç, "İbn Hazm Perspektifinden Endülüs'te Mu'tezile", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 10, 2004, s. 75-118; Keskin, *a.g.e.*, s. 229.

bu gerekçeyle; “kulların fiillerinin Yüce Allah tarafından yaratılmış olmasının, insanın sorumluluğunu ortadan kaldıracığını, sorumluluğun geçerli olabilmesi için kulların, fiillerinin gerçek manada fâili olması gerektiğini ifade etmişlerdir.” Bu nedenle de kulların fiillerinin Allah (c.c.) tarafından değil, kulun bizzat kendisi tarafından meydana getirildiğini ileri sürmüşlerdir.³⁵

Dolayısıyla Kaderiyye ve Mu'tezile mensuplarına göre kulların, işlemiş oldukları fiillerinde kudreti, iradesi ve istitâatı vardır ve bu hakikattir. Kuldaki bu kudret ve irade, Allah'ın kudret ve iradesinden bağımsız olarak bulunmaktadır. Bunda Allah'ın hiçbir müdahalesi söz konusu değildir. Kullar kendi fiillerinin yaratıcısıdır. Kulların fiilleri Allah tarafından yaratılmıştır diyen kimse büyük bir hata işlemiştir.³⁶

c- Ehl-i Sünnet'in İhtiyar Anlayışı

İnsan fiilleri üzerinde yukarıda belirtilen iki temel yaklaşımdan farklı olarak fikir beyan eden düşünürler, bir taraftan “Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğu düşüncesini,” diğer taraftan ise Kur'an-ı Kerim'de, kulların yaptıklarına karşı sevap ya da cezaya çarptırılacak olmaları sebebiyle kulun sorumluluğunun da bulunmasının gerekli oluşunu göz önünde tutmak suretiyle, meseleye bu iki yaklaşımın ortasını bulacak şekilde bir izah getirmeye çalışmışlardır.³⁷

Ehl-i Sünnet mezhebine bağlı âlimler genel olarak fiillerin yaratıcısının Allah Teâlâ olduğunu kabul etmekle birlikte işledikleri fiillerden dolayı kulların da sorumlu olacağı şekilde kulun da etkisinin bulunduğu ve bu etkinin de kesb etmek suretiyle gerçekleştiği yönünde izah etmeye çalışmışlardır. Ehl-i Sünnet'in iki kanadını oluşturan gerek Eş'ariyye gerekse Mâtüridiyye mezhebi âlimleri fiillerin Allah Teâlâ tarafından yaratıldığı, kulların da bu fiilleri kesbettiği kanaatinde idirler. Ancak fiillerin kesbetmek suretiyle kullara ait oluşunu izah ederken iki mezhep mensupları meseleyi farklı şekillerde izaha ve yorumlamaya çalışmışlardır.

Eş'ariler, cebre düşmemek ve insanın sorumluluğunu temellendirebilmek için “kesb nazariyesi”ni ileri sürmüşlerdir. Ancak kesbi oluşturan kudret ve istitâat gibi kesbin kendisinin de Allah tarafından yaratılmış olduğu düşünceleri nedeniyle, bu nazariyenin insana tam bir hürriyet sağlamadığı görülmektedir.³⁸

Eş'arilere göre kuldan meydana gelen fiillerin üzerindeki müessir, tesir ve etki olmaksızın kulun kudret ve iradesinin yanında tek başına Allah'ın

³⁵ H. N. Güdekli, “Müteahhirin dönemi mâtüridi kelâmında iradenin ontolojisi sorunu: saçaklızâde'nin risaletül-irâdeti'l-cüz'iyeye'sinin tahlil, tahkik ve tercümesi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 41, 2019, s. 86; Mehmet Dalkılıç, *101 Soruda İslam Mezhepleri*. Duruş Yayınları, İstanbul, 2022, ss. 125-140.

³⁶ Kadı Abdülcebbar, *el-Muğni fi ebvabi't-tevhid ve'l-adl*, nşr. İbrahim Medkur Taha Hüseyin, C. 8, s. 3; Mehmet Dalkılıç, “Mu'tezile”, *İslam Mezhepleri Tarihi* içinde edit. M.A. Büyükkara, Eskişehir, 2011, s. 54-62; Keskin, *a.g.e.*, s. 230.

³⁷ Keskin, *a.g.e.*, s. 156.

³⁸ Mevlüt Özler, *İslâm düşüncesinde insan hürriyeti*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2010, s. 128-129; Keskin, *a.g.e.*, s. 202.

kudretidir. Bu durumda kul, sadece fiilin işlendiği mahal olmaktadır. Allah Teâlâ, kulun kudret ve iradesini yaratmasıyla birlikte âdetini gerçekleştirmek suretiyle aynı anda kulun fiilini de yaratır.³⁹

Ebu'l-Hasen el-Eş'arî bu hususu şöyle izah etmektedir: "İhtiyarî fiillerde kulların kudretinin hiçbir tesiri yoktur. Bilakis bütün noksanlıklardan münezze olan Allah Teâlâ, kulda bir kudret ve ihtiyar yaratmak suretiyle âdetini icra eder. Buna göre orada bir engel olmadığı sürece Allah Teâlâ kulun kudreti dahilindeki fiilini kudret ve ihtiyarla birlikte var eder. Böylece kulun fiili ibda ve ihdas olarak Allah tarafından yaratılmış, kul tarafından ise kesbedilmiş olur".⁴⁰

İmam Eş'arî'nin ve genel olarak Eş'arî âlimlerin düşüncelerine bakıldığında fiil konusunda kulun kudretinin hiçbir tesirinin bulunmadığı net bir şekilde ifade edilirken kulun fiili kesbetmiş olduğu fikrinin ötesinde fiil işlemeye bir rolünün bulunmadığı açıkça görülmektedir.⁴¹

Eş'arîlik içinde birbirinden farklı görüşler ileri süren âlimler olmuştur. Ancak genel olarak insan iradesi veya hürriyeti konusunda onların "cebri mutavassıt" nitelemesiyle⁴² daha çok cebr görüşüne yakın açıklamaları benimsediği bildirilmiştir.⁴³

Mâtürîdî anlayışa göre kulların fiilleri, Allah Teâlâ'nın âdeti üzere Allah'ın kudreti ile kulun kudret ve iradesinin fiile etkisi ve onu kesbetmesiyle birlikte meydana gelmektedir. Buna göre Allah Teâlâ yaratandır, kul ise kesbedendir. Kesb, kulun kudret ve iradesiyle kesin niyetini ortaya koymasıyla oluşur. Başka bir ifade ile iradî fiillerin tercih ve ihtiyarı gerektirmesi Mâtürîdî'yi, insanın fail-i muhtar olduğunu kabul etmesine neden olmuştur.⁴⁴

Kulların iradesinden bahsedebilmek için "ızdırârî ve ihtiyarî (zorunlu ve istemli)" fiillerin birbirinden ayrılması gerektiğini ifade eden Sadruşşeria'ya göre, insan ihtiyarî fiillerinde terk etmeye güç yetirebildiği ile güç yetiremediklerini fark eder.⁴⁵ Bu nedenle ihtiyarî olanla, nabız hareketimiz gibi düzenli olarak meydana gelmesini arzu ettiğimiz zaruri olan arasında farklılık vardır. Bunlardan ilki (ihtiyarî olan) bizim fiilimizle, ikincisi (zorunlu

³⁹ Ahmed el-Mar'aşî ed-Debbâgî, *er-Risâletü'l-Münciye min Vesveseti'l-Mu'tezile ve'l-Cebriyye*, Müstensih: Muhammed b. Mustafa, Köprülü Yazma Eserler Kütüphanesi, Hafız Ahmed Paşa Koleksiyonu, D.No: 34 Ha 346/14, vr. 213a; Seyyid Şerif Cürçânî, *Şerhu'l-mevâkıf: Mevâkıf şerhi*, Çev. Ömer Türker, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2015, C. 3, s. 244; Keskin, *a.g.e.*, s. 200.

⁴⁰ Seyyid Şerif Cürçânî, *Şerhu'l-mevâkıf: Mevâkıf şerhi*, c. III, s. 244; Keskin, *a.g.e.*, s. 201.

⁴¹ Mesela bk. Veysi Ünverdi, "Eş'arî ve Ebu'l-Muîn En-Nesefî'de Kesb Teorisi", *Diyanet İlmî Dergisi*, C. 51, sy. 1, 2015, s. 71-100.

⁴² Mesela bk. İbn Kayyim el-Cevziyye, *Şifau'l-altîl fi'l-mesâilî'l-Kadâ ve'l-Kader ve'l-Hikme ve't-ta'îl*, Beyrut, t.y., ss. 93, 94, 242, 243.

⁴³ Arif Aytakin, "Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'an'ında İrade ve Meşiet Yorumları", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, sy. 2, 2018, s. 13-33; Keskin, *a.g.e.*, s. 201.

⁴⁴ Ebu Mansur Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu, İstanbul: İsam Yayınları, 2014, s. 362-365; Mar'aşî, *er-Risâletü'l-münciye*, vr. 213a-213b; Keskin, *a.g.e.*, s. 238.

⁴⁵ A. Namlı, "Sadruşşeria ve İbnü'l-Hümâm'a Göre Cüz'î İrâdenin Yaratmanın Konusu Olup Olmadığı Meselesi", *Kelam Araştırmaları Dergisi Kader*, C. 18, sy. 1, 2020, s. 152-176.

olan) bizim fiilimizle değildir. Vicdani ilim, kulun zaruret ve vücubiyet olmaksızın fiili işlediğini, eşit iki şeyden birini tercih ettiğini bilir. Bu tercih de istek, ihtiyar ve kasıttır.⁴⁶

2. Allâme Beyzâvi'nin İhtiyar Anlayışı

Hicri VII. Asırda yaşayan Eş'arî kelimcisi Kadi Beyzâvi (ö.685/1286), hayatı, ilmi şahsiyeti, eserleri ve görüşleri ile yaşadığı çağa damga vuran ve sonraki nesillerin ilmi tevarüsüne Kur'an ilimleri, kelim ve felsefe alanında önemli katkıları olan bir şahsiyettir.⁴⁷

Beyzâvi kelama dair yazdığı *Tavâl'iu'l-Envâr* adlı eserinde, Eş'arî âlimlerin, kullardan meydana gelen fiiller ile cansız varlıklardan meydana gelen fiiller arasında farklılık gördüklerini yani bunların aynı olmadığını fakat nakli delillere göre de fiili kula nispet etmenin mümkün olmadığından hareketle bu meselenin çözümü için; “kulun fiilleri Allah'ın kudreti ve kulun kesbi ile meydana gelmektedir” dediklerini ifade ettikten sonra bunun, “kul samimi olarak bir işe azmederse (azmi musammem) Allah'ın onda o fiili halk edeceği anlamına” geldiğini, bunun da anlaşılması zor bir mesele olması nedeniyle bir problem olduğunu söylemiştir.⁴⁸

Beyzâvi, kulun ihtiyarı ve kesin kararının da aynı şekilde Allah tarafından yaratılmış olması sebebiyle bu durumda kulun işlediği fiile kesinlikle bir etkisinin bulunmadığı gerekçesiyle bunun bir problem olduğunu ifade etmiştir. Kulun fiilinde bir etkisinin olmaması durumu emir ve nehyi ortadan kaldırmaya, etkinin olduğu durumda ise kulun, fiilinin yaratıcısı kabul edilmekle şirke götürüleceğinden dolayı Selef'in ihtiyar konusunda bir toplulukla tartışmayı çirkin bulduğunu dile getirmiştir.⁴⁹ Beyzâvi'nin bu ifadelerine bakıldığında kendisinin meselenin içinden tam olarak çıkamadığı ve Selef örneğini vererek herhangi bir yorum ya da kanaat belirtmek yerine susmanın daha doğru bir tercih olacağı düşüncesinde olduğu anlaşılmaktadır.

Beyzâvi'ye göre, “Allah Teâlâ hayır, şer, iman ve küfür gibi bütün hususları murad eder. Zira O, bunların tamamının mücidi ve yaratıcısıdır. Aynı şekilde küfür ve imansızlık üzere öleceğini bildiği bir kimsenin iman etmesi de mümkün değildir. Aksi takdirde Allah'ın ilminin cehalete dönüşmesi söz konusu olur ve imana irade taalluk etmez.”⁵⁰

⁴⁶ es-Sâni Ubeydullâh b. Mes'ud b. Tâcişşeria Sadrüşşeria, *et-Tevdîh fî halli ğavâmidî't-tenkîh*, çevrimiçi, <https://www.almeshkat.net> (Erişim: 12.01.2023), ss. 367-368; Sa'duddin Mesud b. Ömer Taftazânî, *Şerhu't-telvîh alâ't-tevdîh*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y., C. 1, ss. 348-350.

⁴⁷ Yavuz, “Kâdi Beyzâvi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987-1988, sy. 5-6, ss. 241-254; Yavuz, “Beyzâvi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul, 1992, s. 100-103.

⁴⁸ Kâdi Beyzâvi, *Tavâl'iu'l-envâr min metâl'i'l-enzâr*, Çev. İlyas Çelebi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014, s. 210; Keskin, a.g.e., s. 204.

⁴⁹ İsfahânî, *Metâliu'l-enzâr alâ metni tavâliu'l-envâr*, *Haşiye*, Seyyid Şerif Cürçânî, Dâru'l-Kütüb Yayinevi, 2008, s. 192; Mar'aşî, *er-Risaletü'l-münciye*, vr. 214a; Keskin, a.g.e., s. 204.

⁵⁰ Kâdi Beyzâvi, *Tavâl'iu'l-envâr min metâl'i'l-enzâr*, Çev. İlyas Çelebi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014, s. 210.

3-Ahmed el-Mar'aşî'nin İhtiyar Anlayışı

Kaynaklarda doğum tarihi hakkında bilgi bulunmayan, özellikle tefsir, kelam, mantık ve kıraat ilimlerinde eserler kaleme almış olan Ahmed el-Mar'aşî ed-Debbağî (ö.1165/1752), Maraş'ın yetiştirmiş olduğu 18. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden biridir. Müderris ve Müftü olarak da bilinen Mar'aşî 1165/1752 yılında Maraş'ta vefât etmiştir.⁵¹

Kelam ilmüne dair yazdığı *er-Risaletü'l-Münciyye* adlı eserinde, insan fiillerinde ihtiyarın etkisinin varlığını Mâtürîdî bir anlayışla akli ve nakli delillerle ispat etmeye çalışan Mar'aşî eserini, genel olarak düşüncelerini Eş'arî'nin cebre dayalı görüşlerine dayandıran Beyzâvî'nin fikirlerini eleştirel bakışı çerçevesinde şekillendirmiştir.

Mar'aşî insan fiilleri konusunda iki Sünnî kelam mezhebinin ortaya koyduğu fikirlerin ifade ettiği anlamların bilinmesini önemsemektedir. Mar'aşî, gerek Eş'arîlere gerekse Mâtürîdîlere göre kuldan meydana gelen fiillerin, Allah'ın kudretinin yanında, kulun kudret ve iradesiyle birlikte meydana geldiğini, Yüce Allah'ın yaratan, kulun ise kesbeden olduğunu, bu noktada aralarında bir farklılığın bulunmadığını dile getirmektedir. Ancak Mar'aşî'ye göre söz konusu iki Sünnî itikadî mezhep arasındaki farklılığın hangi noktada ve nasıl gerçekleştiğinin de bilinmesi gerekmektedir. Ona göre Eş'arîler ve Mâtürîdîler arasındaki farklılık özde değil, sadece meseleye yaklaşımlarından kaynaklanmaktadır. Başka bir ifade ile her iki mezhep de meselenin izahını yaparken farklı şekillerdeki yaklaşımları nedeniyle ayrılığa düşmüşlerdir. Yani meselenin temelinde yöntem ayrılığı bulunmamaktadır. Mar'aşî bu konuda Eş'arî yaklaşımını şöyle izah eder: “Eş'arîlere göre kulda bulunan kudret ve iradenin fiil üzerinde tesiri ve etkisi bulunmamaktadır. Yani kulda kudret ve irade vardır. Ancak bu kudret ve irade fiilin meydana gelmesine tesir ve etki etmemektedir. Bu durumda kul, fiilin işlendiği mahal olmasının dışında başka bir şey değildir.”⁵²

Mar'aşî, fiil konusunda tam bir anlayış birliği bulunmayan Eş'arîlerin farklı açıklama ve yaklaşımlarına rağmen cebre düşmekten kurtulamadıklarının da farkındadır. Cebr, ihtiyar, irade ve ilgili diğer konularda özellikle Eş'arî kelamcısı Beyzâvî'nin yaptığı açıklamaları referans olarak kullanan Mar'aşî, O'nun, “kulun ihtiyarı ve kesin kararının da aynı şekilde Allah tarafından yaratılmış olması sebebiyle, kulun kesinlikle bir etkisinin bulunmadığını söyleyerek bunun da bir problem olduğu”⁵³ sözünü naklettikten sonra Beyzâvî'nin problem olarak gördüğü, kısmî de olsa kulun fiil işleme özgürlüğüne karşı olan görüşlerini isabetli bulmayarak farklı yönlerden cevap vermiştir. Mar'aşî,

⁵¹ B. Atalay, *Maraş tarihi ve coğrafyası*, Yay. Haz., İlyas Gökhan-Mehmet Karataş, Ukde Kitaplığı, 2008, s. 137; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, 3 cilt, Matbaa-i Amire, İstanbul, t.y. C. I, s. 308.

⁵² Mar'aşî, *er-Risaletü'l-münciyye*, vr. 213^a.

⁵³ Mar'aşî, *er-Risaletü'l-münciyye*, vr. 214a; Ebü's-Senâ Şemsüddin Mahmûd b. Abdîrrahmân b. Ahmed İsfahânî, *Metâliu'l-enzâr alâ metni tavâliu'l-envâr, Haşiye, Seyyid Şerif Cürçânî*, Dâru'l-Kütüb Yayinevi, 2008, s. 192.

Bezzâvî'nin cebr ve kesb ile ilgili olarak ortaya koyduğu görüşleri “üç cevap”, “iki hikmet” ve “iki âdet” başlıkları ile izah etmekte ve onun görüşlerinin tutar-sızlığını ortaya koymaktadır. Öncelikle verdiği üç cevap şu şekildedir:

Birinci cevap: Bu konuda Bezzâvî'nin “kulun tesir etmeksizin etkisi-nin olduğu, filini kesbettiği ve kulun filini yoktan yaratıcı olarak değil de kesbedici olarak yaratması durumunun seçilmesi halinde emir ve nehyin ortadan kaldırılması gerekmez. Bunda Allah Teâlâ'ya şirk de yoktur” de-diğini nakleder. Böylelikle Bezzâvî'ye göre durum müşkil olmaktan çıkar. Biz kulun ihtiyar ve kesin kararının Allah tarafından başka bir şeye tabi olmadan bilinçli olarak vücubun yaratılmış olduğunu kabul etmiş olsak da bu durumdan; kulun kendi filinde tesir ve yaratma olmaksızın etkisi-nin olmadığı hükmü çıkmaz. Bu nedenle Bilakis kulun ihtiyarını tasarruf etmede muhayyer olmasında Yüce Allah'tan bir fazilet olarak, iki hikmeti gereği âdet olduğu üzere, tesir ve yaratma olmaksızın kulun kendi filinde etkisinin olması caizdir. İsfahâni'nin (ö.749/1349), “Allah Teâlâ'dan kulda bir kudret ve irade bulunur ve o ikisini (kudret ve irade) kulun filinde tesiri olması yönüyle yaratır”⁵⁴ sözü de ona delildir. Her ne kadar kudret ve irade tesir etme özelliğini kendi zatlarında icra etmiyorlarsa da bilakis bu ikisi bu özellikte yaratılmışlardır.⁵⁵

Bezzâvî'nin tereddüt ettiği bu konudaki bütün bu açıklamalar ve konuyla ilgili tartışmalar emir ve nehyi geçersiz kılıp sorumluluğu ortadan kaldırmaya götürmez. Ayrıca kulu kendi filinin yaratıcısı kılmayacağı gibi şirke de götürmez. Aslında Bezzâvî bu açıklamaları ile karmaşık, yanlış anlaşılmalara ve cebre götürecek tehlikeli bir yola girildiğinin farkındadır.⁵⁶

İkinci cevap: Mar'aşî Bezzâvî'nin, “kulun fiili tabi olma yoluyla yaratılmış olabileceğinden, sırf Allah tarafından kasten yaratılmış olmasını kabul etme-mektir. Bu durumda kulun etkisinin olmaması da bundan emir ve nehyin kalkması da gerekli olmaz” dediğini naklettikten sonra bu görüş hakkında da değerlendirmelerde bulunur. O, Bezzâvî'nin tam aksine bazı muhakkiklerin sözlerini de delil göstererek kulun filinde tabi olarak yaratılmasıyla etkisinin bulunduğunu benimsemekte ve bunun İslâm inançları bakımından da sorun oluşturmadığını ifade etmektedir.⁵⁷

Üçüncü cevap: Kulun filinin mutlak surette (kasten veya tebean) yaratıl-mış olduğunu kabul etmemektir. Yahut fudaladan bazılarının; “kulun kesin kararı mevcut da değildir yok da değildir”, sözünü delil göstererek mutlak yaratılmanın olmadığını, kulun etkisinin bulunduğunu ve emir ve nehyin kal-dırılmasının gerekli olmadığını iddia etmek suretiyle cevap vermektedir. Buna göre kulun niyeti kesinlikle ne kasten ne tebean yaratılmamıştır.⁵⁸

⁵⁴ İsfahâni, *Metâliu'l-enzâr*, s. 193.

⁵⁵ Mar'aşî, *er-Risaletü'l-münciye*, vr. 214a-214b.

⁵⁶ Keskin, *a.g.e.*, s. 220.

⁵⁷ Mar'aşî, *er-Risaletü'l-münciye*, vr. 214b.

⁵⁸ Mar'aşî, *er-Risaletü'l-münciye*, vr. 214b.

Mar'aşî *er-Risâletü'l-Münciyye* adlı eserinde, kulların fiilleri üzerindeki etki hususundaki görüşleri tasnif ederken İmam-ı Âzam ve Ebû Mansûr Mâtürîdî'nin görüşü olarak; "müessir, iki hikmetinden dolayı iki âdeti üzere kulun kudret ve iradesinin fiile etkisi ve kesbetmesiyle birlikte Allah'ın kudretidir. Allah yaratandır, kul ise kesbedendir. Kesb ise kulun kudret ve iradesini kullanmasından ve azmi musammeminden ibarettir" görüşünü nakletmektedir.⁵⁹ Mar'aşî ayrıca, Beyzâvî'nin probleminin kaynağının da Allah Teâlâ'nın kulların fiillerini yaratmadaki iki hikmeti ve iki âdetini dikkate almaması olduğunu ifade etmiştir.⁶⁰

Mar'aşî, kulların ihtiyarî fiilleri üzerinde kendi tercihlerinin veya seçimlerinin etkisinin bulunduğunu, iki seçenektan birini seçme özgürlüğüne sahip olduğunu, tercihlerinden dolayı ödül ve cezalandırmayı hak ettiğini ve ilahî emir ve yasaklardan sorumlu olduğunu, Kur'an-ı Kerim'de geçen ayetlerle mezhep âlimlerinin görüşlerinin yanı sıra Allah Teâlâ'nın "iki hikmeti gereği iki âdeti"ne dayandırmakta ve bunu sıkça dile getirmektedir. Mar'aşî, fikirlerini dayandırdığı bu iki hikmeti ve iki âdeti eserinde şöyle izah etmektedir:

Birinci hikmet: Yüce Allah cebr, cimrilik ve zulmetmekten kendi zatını korumuştur. Yüce Yaratıcı kulun istemli fiillerinde zatını cebirden ve zorlamaktan koruması, kulun itaat ve isyan gibi murad ettiği fiillerde veya seçme hürriyeti konusunda zatını cimrilikten takdis etmesi ve yine kulun emir ve yasaklara riayet etmeyerek çirkin fiil işlemesi üzerine Allah'ın ona azap etmesiyle kuluna zulmetmiş olmaktan zatını korumasıdır. Mar'aşî konuyla ilgili olarak sürekli gündeme getirilen "Allah'ın zulmetme" konusuna ayrıca dikkatleri çekmektedir. Ona göre hem akıl hem de nakil bunu mümkün görmez. Zira Allah'ın zulmetmesi ancak insanın irade ve kudretinin istemli fiilin meydana gelişinde ve icadında etkili olmadığında söz konusu olabilir. Çünkü bu durumda kul, kudretinde, tercihinde ve iradesinde muhayyer değildir, iki seçenektan birine meyletme veya tercih etme imkânı bulunmamaktadır. Halbuki Allah Teâlâ'nın âdeti ile -ki aşağıda zikredilecektir- kulun irade ve kudretinin etkisinin olduğu, Allah Teâlâ'nın emir ve nehiy hitabına muhatap olduğu, işlediği fiile karşılık kendisine terettüp eden sevap, ceza ve azaptan sorumlu olduğu ve sonuçlarına müstehak olduğu kesinleşmiştir. Bu durumda ne cebir ne de emir ve nehyin sorumluluğunun kaldırılması mümkün değildir.⁶¹

İkinci hikmet: İslâm Dini'nde hiçbir şekilde affı mümkün olmayan "şirk" ile ilgilidir. Buna göre Allah Teâlâ'nın, zatını kendi zatına mahsus olan yaratma sıfatında kulu şirk götüreceği vehminden korumasıdır. Yani yaratmada ortaklık düşüncesi bu şirkin temelini oluşturmaktadır. Mar'aşî bu zannın neden kaynaklandığının da farkındadır ve bu zannın oluşumunu şöyle izah etmektedir: İnsanın her murad ettiği şeyi, kendi kudretinin ve iradesinin tesiri ile oluşturduğunu varsaymak bir nevi şirki çağrıştırmaktadır. Oysa bu bir

⁵⁹ Mar'aşî, *er-Risaletü'l-münciyye*, vr. 213a-213b.

⁶⁰ Mar'aşî, *er-Risaletü'l-münciyye*, vr. 216b; Keskin, *a.g.e.*, s. 127.

⁶¹ Mar'aşî, *er-Risaletü'l-münciyye*, vr. 216a.

vesvese ve yanlış tevehhümden kaynaklanmaktadır. Böyle düşünenler kulun kudret ve iradesinin kendi fiiline tesir etmesinin, Allah'ın zatına ait yaratma sıfatında kulun tercihinin Allah'a şirk koşmayı gerektireceğini iddia etmişlerdir. Mar'aşî bunu asla kabul etmemekte ve Allah Teâlâ'nın aşağıda zikredilecek olan ikinci âdeti gereği insanın seçme hürriyeti veya kendi fiilinde tesirinin bulunması yani fiillerin yönler teorisine göre meydana geldiğinin kabul edilmesinde kesinlikle tefvîz (kulun, tüm işlerini Allah'a havale etmesi), tesir, halk ve şirk yoktur.⁶²

İmam Mâtürîdî insan fiilleri konusunda meydana gelen problemleri çözümü kavuşturmak ve inanç sorunu üretmesine engel olmak amacıyla ef'âli ibadet yani insan fiillerinde "yönler teorisi"ni geliştirmiştir. Bu teoriye göre bir fiilde birbirinden ayrı iki yön bulunmaktadır. Bunlardan biri yaratmak, diğeri ise o fiili seçmek, o fiile yönelmek ve o fiili yapmaktır. Bu konuda önemli bir husus hatırlatılmalıdır. O da şudur: Araştırmacılar Mâtürâdî'nin "yönler" "cihet" ya da "vucûh" teorisinin, mesela Ebu'l Berâkât'a geldiğinde onun eserinde "cihet" şeklinde ifadesini bulduğunu belirtmişlerdir. Buna göre "eylem ya da fiilin icad ciheti olan yoktan varlık sahasına çıkarma, Allah'a aittir. Kesb yönü ise insanın etkisindedir" şeklinde ifade edilmiştir.⁶³

Mar'aşî'ye göre bu durumun anlaşılması, Allah Teâlâ'nın şu iki âdetinin işleyişini doğru bilmeye bağlıdır:

Birinci âdet: Yüce Allah'ın insanın istemli fiilini yaratmak için kula bir kolaylık ve lütuf olsun diye birtakım şartları yaratma âdetidir. Allah Teâlâ'nın, kulun ihtiyar fiilini yaratmak için, yapma ve terk etme yönünde kullanabileceği özelliğe sahip kudreti kul için yaratmayı, kudreti kullanmada kulu muhayyer bırakmayı, itaat ve isyandan meydana gelen iki zıttan her birine bağlanma kabiliyeti olan iradeyi kul için yaratmayı ve onu samimi niyetinde itaat ve isyandan her birerlerini icad etmeye muhayyer bırakmayı sıradan bir şart olarak ortaya koymasındır. Şöyle ki: Allah Teâlâ, fiili icad etmede kulun kudretine bu özelliği yaratması, bazen kulun fiilini irade ve kudretin bulunması anında yaratır. Onlardan ne önce ne de onlar olmadan yaratmaz. O halde kulun kendi fiilinde yaratma ve tesir olmaksızın etkisi yani kesbi vardır. Böylelikle ne cebir ne de emir ve nehyin kaldırılması lüzum eder. Allah'ın âdetinin bu şekilde cari oluşu yukarıda zikredilen birinci hikmetine binaen kullarına bir lütuftur.⁶⁴

İkinci âdet: Allah Teâlâ'nın ikinci âdeti fiilin yaratılması ile ilgilidir. Buna göre Yüce Yaratıcı âdetini bazen kul kudretini, iradesini ve samimi azmini (azmi musammem) kullandığı anda kulun istediği fiili yaratmaması, bazen de kul irade ve kudretini bir fiili gerçekleştirilmeye yönelik kullanmamasına

⁶² Mar'aşî, *er-Risaletü'l-münciye*, vr. 216b.

⁶³ Ebû'l-Berekât en-Nesefî, *Şerhu'l-Cevâhiri'l-Müdiyye*, nşr. Ömer Bölükbaşı, Rize, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 18; Yusuf Şevki Yavuz, "Kesb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, Ankara, 2022, s. 304-306; Bayram Çınar, "Kelâm Geleceğinde Kesb Teorisi", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 15, sy. 8, 2021, s. 129-148.

⁶⁴ Mar'aşî, *er-Risaletü'l-münciye*, vr. 216a.

rağmen kulun fiilini yaratmasıdır. Buna göre kesinlikle tefvîz (kula tam yetki vermek) yoktur. Allah Teâlâ'nın âdetinin bu şekilde câri oluşu ikinci hikmeti gereğidir.⁶⁵

Bu açıklamalarla Beyzâvî'nin açıklamalarını hedef alan Mar'aşî, problemin kökenini veya kaynağını söz konusu etmekte ve meseleye Beyzâvî'nin metoduyla yaklaşmanın sorunlara neden olacağını ifade etmektedir. Mar'aşî'ye göre sorunun kaynağı Beyzâvî'nin Yüce Allah'ın iki hikmeti gereğince iki âdetini uygulayışını dikkate almayışıdır. Beyzâvî şayet bütün bunları dikkate almış olsaydı, fiilin ortaya çıkışı konusunda herhangi bir sorun olmayacaktı. Doğru olanın Yüce Allah'ın iki hikmeti gereği fiillerin meydana geldiğinin itibara alınması olduğunu ifade eden Mar'aşî, İslâm bilginlerinden çoğunun bu konuda aynı görüşte olduklarını, hatta muhakkiklerden çoğunun bu hususta kesin ittifak halinde olduklarını söylemektedir.⁶⁶

Mar'aşî'ye göre, Allah Teâlâ'nın, zikredilen iki hikmeti gereği iki âdetini uygulaması ile iki durum gerçekleşir. Bu durum, kulun kudret ve iradesinin fiile etki etmesi, kulun onu kesbetmesi, kudret ve iradesini kullanması, tesir, icat ve yaratma olmaksızın kesin kararından ibarettir. Buna göre kul Allah Teâlâ'nın birinci âdetinin delaletiyle kesbedendir. Allah Teâlâ ise, ikinci âdetinin delaletiyle yaratandır. Ahmed el-Mar'aşî bu açıklamalar sayesinde Beyzâvî'nin düşünceleri sonucu ortaya çıkan problemlerin baştan ve tamamen ortadan kalkmış olacağını ifade etmektedir.⁶⁷

Kulların fiillerinde ihtiyarın etkisinin bulunduğunu ısrarla dile getiren ve bunu ispata çalışan Mar'aşî, Kur'an-ı Kerim'de geçen tevbe ile ilgili ayetler,⁶⁸ zalimlerden ve zulmetmekten bahseden ayetler,⁶⁹ Allah Teâlâ'nın affedici ve bağışlayıcı olduğunu ifade eden ayetler,⁷⁰ hidayet ve dalâlet ifade eden ayetler, salih amellere karşı cennet, küfürde ısrara edenlere ise cehennem'in vadedildiğini ifade eden ayetler ile Allah Teâlâ'nın dilemesine dair ayetler başta olmak üzere hemen hemen Kur'an-ı Kerim'in bütün ayetlerinin buna delil olduğunu ifade etmektedir.⁷¹ Bu hususta muhakkik âlimlerin görüşlerini de delil olarak ileri süren Mar'aşî, aleyhte söylenen bütün görüş ve iddiaların da aslında ihtiyarın etkisinin varlığına delalet ettiğini, bütün bunlara rağmen ihtiyarın etkisini kabul etmeyecek olanlara karşı da anlaşılıyor ki bu durumun Allah Teâlâ'nın iki hikmeti ve iki âdeti gereği böyle olduğunu dile getirmektedir.

Bir taraftan insanı görmezden gelen Cebri anlayış diğer taraftan Yüce Yaratıcının sınırlandırılmasına kadar varan insanı öne çıkarma girişimi; işleri

⁶⁵ Mar'aşî, *er-Risaletü'l-münciye*, vr. 216b.

⁶⁶ Mar'aşî, *er-Risaletü'l-münciye*, vr. 216b-217a.

⁶⁷ Mar'aşî, *er-Risaletü'l-münciye*, vr. 216b.

⁶⁸ Mesela bk. el-Bakara 2/160; Âl-i İmrân 3/87-90, 135-136; en-Nisâ 4/17-18, 26, 110.

⁶⁹ Mesela bk. el-Bakara 2/124; Al-i İmran Suresi, 3/57, 151; el-En'am 6/93, 129.

⁷⁰ Mesela bk. el-Bakara, 2/192; en-Nisa, 4/116, eş-Şura 42/25; ez-Zümer, 39/53; el-Maide, 5/101; Tegâbun, 64/14; el-Kassas, 28/15-16.

⁷¹ Ömer Faruk Teber, "Celeleddin Devvânî'nin İsbât-ı Vâcib Çalışmalarına Katkısı", *Uluslararası 14. Ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumunu Bildirileri*, Ankara 2020, C. 1, s. 500-509.

Allah'a bırakma, yetkilerini başkasına devretme anlamında *tefviz*⁷² ve insanın güç yetiremeyeceği işlerle yükümlü tutulamayacağı anlamında *teklif-i mâlâ yutak*⁷³ kavramlarını gündeme getirmiştir. Zira teklif bağlamında insanın bir işi yapma veya yapmama hususunda yükümlü tutulması tamamen Yüce Allah'a aittir.

Sonuç

İslâm'ın ilk yıllarından itibaren kulların fiillerini işlemede kendi tesirlerinin olup olmadığı, Allah'ın yaratmasıyla kulun irade ve kudretinin nasıl izah edileceği ve esasen kulların işlediği fiillerden ötürü sorumluluklarının tespiti, tartışılmalı hususların başında gelmektedir.

Bu konuda kulun hiçbir tesirinin bulunmadığını, fiillerin mutlak surette Allah tarafından yaratılmış olduğunu ileri süren Cebriyye'ye karşılık Mu'tezile, kulun işlediği fiillerinde tam bir yetkiye sahip olduğunu ve bu fiilleri kulun kendisinin yaratmış olduğunu kabul etmektedir. Cebriyye'nin yaklaşımına göre işlediği fiiller nedeniyle kullara hiçbir sorumluluk yüklenmezken, Mu'tezile fiillerin yegane sorumlusu olarak kulların kendisi kabul edilmektedir.

Ehl-i Sünnet'in iki kanadını oluşturan Eş'ariyye ve Mâtüridiyye mezhebi mensupları bu iki yaklaşımın arasında bir düşünce ortaya koymuşlardır. Ehl-i Sünnet âlimlerinin genelinin düşüncesine göre kulların fiilleri Allah'ın yaratması ve kulların kesbetmesiyle birlikte meydana gelmektedir. Mâtüridiyye mezhebi âlimleri, fiiller üzerinde kulların ihtiyar ve tercihlerinin etkisini daha net bir şekilde ortaya koymalarına rağmen, Eş'ari âlimler, kulun azmetmesinin ve ihtiyarının da Allah tarafından yaratılmış olduğu gerekçesiyle kullara bir irade hürriyeti veremedikleri görülmektedir. Özellikle Beyzâvî, bu hususun bir problem olduğunu belirterek Selef'in yaklaşımını hatırlatmakta ve meselenin içinden çıkılmaz bir mesele olduğunu ifade etmektedir.

Ahmed el-Mar'aşî, fiil konusunda ortaya çıkan bu fikir ayrılıklarının, esasen meseleye yaklaşım tarzından kaynaklandığını belirlemekte ve kulların fiillerinde ihtiyarın etkisinin net bir şekilde bulunduğunu hem nakli hem de akli delillerle izah etmektedir. Mar'aşî, Beyzâvî'nin problem olarak gördüğü hususun da nereden kaynaklandığını ortaya koymakta ve Beyzâvî'nin Allah'ın yaratma hususunda iki hikmetini ve iki âdetini dikkate almamaktan kaynaklandığını, ayrıca verdiği birkaç yönden cevapla da bunun bir problem olmadığını belirtmektedir.

Mar'aşî, Beyzâvî'ye verdiği cevaplarla, genelde Eş'ariler'de özelde ise Beyzâvî'de görülen zihni karışıklığı ortadan kaldırmaya gayret etmiştir. Ahmed el-Mar'aşî, ef'âlî ibad ile ilgili olarak Eş'arilerin cebri mutavassıt derecesine varan açıklamalarını İmam Mâtürîdî'nin ortaya attığı yönler teorisi ile cevaplayarak insanın gerçekleştirdiği fiillerindeki etkisini ortaya çıkarmıştır.

⁷² Bk. Abdussamet Bakkaloğlu, "Tefviz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2011, C. 40, s. 310-311.

⁷³ Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2010, s. 310-311; Mustafa Sinaoğlu, "Teklif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul, 2011, s. 385-387.

Kaynakça

- ABDÜLBÂKÎ, Muhammed Fuad: *el-Mu'cem*, "rvd" md.
- ABDÜLCEBBÂR, Kâdî: *el-Muğnî fi ebvabi't-tevhid ve'l-adl*, nşr. İbrahim Medkur Taha Hüseyin, C. 8.
- , Kâdî, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, çev. İlyas Çelebi, *Mu'tezile'nin Beş Eseri*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 1988.
- , Kâdî, *Şerhu'l-Usûlül-Hamse*, nşr. Abdülkerim Osman, Kahire, 1996-98.
- AKGÜÇ, Ahmet: "İnsan İradesi ve Sorumluluğunun Kategorik ve Zihinsel Varlık Temelleri", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, sy. 26, 2008, s. 252-270.
- APAYDIN, H. Yunus: "Nas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul, 2006, s. 391-392.
- ASKERİ, Ebû Hilâl: *el-Furûk fi'l-luga*, Beyrut, 1403/1983.
- ATALAY, Besim: *Maraş Tarihi ve Coğrafyası*, Yay. Haz., İlyas Gökhan-Mehmet Karataş, Ukde Kitaplığı, 2008.
- AYTEKİN, Arif: "Matürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'an'ında İrade ve Meşiet Yorumları", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, sy. 2, 2018, s. 13-33.
- BAGDÂDÎ, Abdülkâhir: *el-Fark beyne'l-Firak* (Kevserî), Matba'atü'l-Me'ârif, Mısır, 1328/1910.
- BÂKILLÂNÎ, *et-Temhid* (nşr. İmâdüddin Ahmed Haydar), Beyrut 1407/1987.
- BAKKALOĞLU, Abdussamet, "Tefviz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul, 2011, s. 310-311.
- BEYÂZİZÂDE, Ahmed Efendi: *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâti'l-İmâm* (nşr. Yûsuf Abdürrezzâk), Kahire, 1368/1949.
- BEYZÂVÎ, Kâdî: *Tavâl'iu'l-envâr min metâl'i'l-enzâr*, Çev. İlyas Çelebi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014.
- BEZZÂZÎ, *Menâkıbü Ebi Hanîfe*, Beyrut, 1401/1981.
- BUHÂRÎ, *el-Câmi'u's-sahih*, İstanbul 1315, "İmân", 31.
- CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerif: *Şerhu'l-mevâkıf: Mevâkıf şerhi*, Çev. Ömer Türker, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2015.
- ÇAĞRICI, Mustafa -Ekrem Demirli: "Yaratma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul, 2013, s. 324-329.
- ÇAĞRICI, Mustafa ve Hayati Hökelekli: "İrade", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul, 2000, s. 380-384.
- ÇELEBİ, İlyas: "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, Ankara, 2020, s. 391-401.
- ÇINAR, Bayram: "İslam Kelam Ekollerinde İnsan Fiilleri ve İnsanın Sorumluluğu İlişkisi", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 10 sy. 21, 2020, s. 31-44.
- , Bayram: "Kelâm Geleneginde Kesb Teorisi", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 15, sy. 8, 2021, s. 129-148.
- DALKILIÇ, Mehmet: "İbn Hazm Perspektifinden Endülüs'te Mu'tezile", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 10, 2004, s. 75-118.
- , Mehmet, "Mu'tezile", *İslam Mezhepleri Tarihi* içinde edit. M.A. Büyükkara, Eskişehir, 2011.
- , Mehmet, *101 Soruda İslam Mezhepleri*, Duruş Yayınları, İstanbul, 2022.

- , Mehmet, *İbn Hazm'a Göre İslam Mezhepleri*, Lale Kitapevi, İstanbul, 2005.
- DOĞRUCAN, Ayşegül: "Türk-İslam Düşüncesi Açısından Manevi Kalkınma" *Türk Dünyası Araştırmaları*, c. 110, sy. 216, 2015, s. 185-197.
- EŞ'ARİ, Ebû'l-Hasen: *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, nşr. Salih b. Abdullah el-Asimî, Medarü'l-Müslim Yayınevi, 2011.
- , Ebû'l-Hasen, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, *İlk dönem İslâm mezhepleri*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005.
- , *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, nşr. Helmut Ritter, Weisbaden, 1980.
- FETTÂH, İrfan Abdülhamid: "Cebriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul, 1993, s. 205-208.
- GELENBEVİ, İsmail: *Haşiye ale'l-Celal*, Matbaa-i Amire, 1317.
- GÜDEKLİ, Hayrettin Nebi: "Müteahhirin dönemi mâtürîdi kelâmında iradenin ontolojisi sorunu: saçaklızâde'nin risaletü'l-irâdeti'l-cüz'iyeye'sinin tahlil, tahkik ve tercümesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2019, sy. 41, s. 85-129.
- İBN HAZM, el-Endülisi: *el-İhkâm* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Beyrut, 1403/1983.
- İBN HÜMAM, Kemaleddin: *el-Müsâyere*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1979.
- İBN KAYYİM, el-Cevziyye: *Şifau'l-alîl fi'l-mesâili'l-Kadâ ve'l-Kader ve'l-Hikme ve't-ta'îl*, Beyrut, t.y.
- İSFAHÂNÎ: *Metâliu'l-enzâr alâ metni tavâliu'l-envâr*, *Haşiye, Seyyid Şerif Cürcânî*, Dâru'l-Kütüb Yayınevi, 2008.
- İSFAHÂNÎ, Râgıb: *el-Müfredât*, "zr'e" md.
- KARAMAN, Hayreddin: *İslâm Hukukunda İctihad*, Ankara, 1975.
- KILIÇER, M. Esat: "Ehl-i Re'y", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul, 1994, s. 520-524.
- KNYSH, Alexander: Ortaçağ İslâm'ında "Orthodoxy" ve "Heresy": yeni bir yaklaşım denemesi", çev. Mehmet Kalaycı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, C. 45, sy.1, s. 285-288.
- MAR'AŞÎ, Ahmed ed-Debbâgî: *er-Risâletü'l-Münciye min Vesveseti'l-Mu'tezile ve'l-Cebriyye*, Müstensih: Muhammed b. Mustafa, Köprülü Yazma Eserler Kütüphanesi, Hafız Ahmed Paşa Koleksiyonu, D.No: 34 Ha 346/14.
- MÂTÜRİDÎ, Ebu Mansur: *Kitâbü't-Tevhîd* (nşr. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi), Ankara, 1423/2003.
- , Ebu Mansur, *Kitâbu't-tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu, İstanbul: İsam Yayınları, 2014.
- , *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, Mizan Yayınevi, İstanbul, 2005.
- MÜSLİM: *Sahîh*, (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Kahire 1374-75/1955-56, "İmân", 205-207.
- NAMLI, Abdullah: "Sadruşşeria ve İbnü'l-Hümâm'a Göre Cüz'i İrâdenin Yaratmanın Konusu Olup Olmadığı Meselesi", *Kelam Araştırmaları Dergisi Kader*, C. 18, sy. 1, 2020, s. 152-176.

- NESEFİ, Ebû'l-Berekât: *Şerhu'l-Cevâhiri'l-Müdiyye*, nşr. Ömer Bölükbaşı, Rize, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- , *et-Temhîd fî usûli'd-dîn* (nşr. Abdülhay Kâbil), Kahire, 1407/1987.
- ÖĞÜT, Salim: "Ehl-i Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul, 1994, s. 508-512.
- ÖZLER, Mevlüt: *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2010.
- PEZDEVİ, Ebû'l-Yüsr: *Usûlü'd-dîn* (nşr. H. P. Linss), Kahire 1383/1963.
- SADRÜŞŞERİA, es-Sâni Ubeydullâh b. Mes'ud b. Tâcişşeria: *et-Tevdîh fî halli ğavâmidî't-tenkîh*, çevrimiçi, <https://www.almeshkat.net> (Erişim: 12.01.2023).
- SERAHSİ: *el-Usûl* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), Beyrut, 1973.
- SİNANOĞLU, Mustafa: "Teklif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul, 2011, s. 385-387.
- ŞEHRİSTÂNÎ: *el-Milel ve'n-nihal*, Çev. Mustafa Öz, Yay. Haz. Mehmet Dalkılıç, *Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2017.
- TAFTAZÂNÎ, Sa'duddin Mesud b. Ömer: *Şerhu't-telvîh alâ't-tevdîh*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.
- TAHİR, Bursalı Mehmed: *Osmanlı Müellifleri*, 3 cilt, Matbaa-i Amire, İstanbul, t.y.
- TAŞÇI, Özcan: *İlk Kelam Risalelerine Göre Kader ve İnsanın Sorumluluğu*, İz Yayınevi, İstanbul, 2009.
- TEBER, Ömer Faruk: "İbn Hazm'ın Gâliyye'ye (İtidal Çizgisini Aşanlara) Eleştirisi Üzerine", *Dinî Araştırmalar*, 2007, C. 10, sy. 29, s. 115-128.
- , "Celaledin Devvânî'nin İsbât-ı Vâcib Çalışmalarına Katkısı", *Uluslararası 14. Ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2020, C. 1, s. 500-509.
- TOPALOĞLU, Bekir ve İlyas Çelebi: *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2010.
- ÜNAL, İsmail Hakkı: "İmam Ebû Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu", (doktora tezi), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1989.
- ÜNVERDİ, Veysi: "Eş'arî ve Ebu'l-Muîn En-Nesefî'de Kesb Teorisi", *Diyanet İlmî Dergi*, C. 51, sy. 1, 2015, s. 71-100.
- YAVUZ, Yusuf Şevki: "Bezvâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul, 1992, s. 100-103.
- , Yusuf Şevki: "Kâdi Beyzâvî", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987-1988, sy. 5-6, ss. 241-254.
- , Yusuf Şevki: "Kesb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara, 2022, s. 304-306.
- , Yusuf Şevki: "Mâtüridiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara, 2003, s. 165-175.
- YAZICIOĞLU, Mustafa Sait: "Fîil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul, 1996, s. 59-64.
- , Mustafa Sait: *Mâtürîdî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, İstanbul, 1992.

Extended Abstract

According to Ottoman Scholar Ahmed al-Mar'ashi The Effect Of Ikhtiyar On Human Actions And His Criticism Of Allame Bayzavi

The effect of ikhtiyar on human actions, which can be defined as the person choosing the most appropriate and the best thing according to one's own will, idea and decision without any external coercion (or the issue of the will of the subject, which is used in a similar sense with ikhtiyar) is one of the issues that have been discussed and difficult to understand since the early period of religious thought. In the occurrence of human actions, whether the servants themselves are effective or whether this influence is from Allah, or whether they have an effect and influence together, if there is an effect of the servants and Allah together, in what proportion and in what form this effect and influence is, the question of who will be responsible for the actions and behaviors of the servants as a result of this influence are some of the issues that have occupied the minds of Islamic scholars throughout history. Although it is seen that there are seven different approaches regarding the acts of the servants, these approaches are basically based on three different ideas. In response to the opinion of Jabriyya that argues that the actions of the servants are in no way produced by the influence of the servants, that the creator of all actions is Allah and that the servants are obliged to commit these acts; the Mu'tazila, with a completely opposite thought, argues that Allah did not have any influence on the acts of the servants and that the creator of actions is the servants themselves. Although there are some differences within themselves in the face of these two polar opposite ideas, the members of the Maturidi and Ash'ari sects that form the two wings of the Ahl as-Sunnah reveal a third approach between Jabriyya and Mu'tazila. The Ahl as-Sunnah scholars mainly argue that Allah is the creator of the acts of the servants, but that the servants also implement these acts, therefore they will be responsible for these acts.

The actions committed by the subjects are evaluated in two groups: intentional and unintentional actions. The issue of the influence of the ikhtiyar, which is also related to the issue of fate, is that in the Qur'an, on the one hand, it is stated that the Creator of everything is Almighty Allah and that nothing can happen except by His will, and on the other hand, in this issue, which seems to be incompatible with each other, that there will be punishment or reward for what we have done. Muslim Scholars have made great efforts to understand and explain the responsibilities of the servants towards the acts they commit and their role and power in committing these acts. These discussions, which contradict each other and contain various thoughts, have placed two approaches to human actions and the functioning of nature at the base of religious and political thought movements. In this regard, the concepts of "*jabr/necessity*" and "*ikhtiyar/freedom*" have been a subject that

has occupied the history of Islamic thought the most and has been the scene of intense debates in the context of divine will and human freedom.

Thinkers, who express different opinions on human actions from two opposing approaches, on the one hand, think that “Allah is the creator of everything,” and on the other hand, in the Qur’an, the servant is responsible for being punished or rewarded for what they do. Also, they tried to explain the issue in such a way as to find the middle of these two approaches.

Scholars of the Ahl as-Sunnah sect have generally accepted that Allah is the creator of actions, but they have tried to explain the issue that their own choices have an effect on which the servants are also responsible for their actions, and this effect is realized by the implementation. Both the Ash’ariyya and the Maturidiyya sect, which form the two wings of the Ahl as-Sunnah, are of the opinion that actions are created by Allah and that the servants intercept these actions. However, while explaining the fact that the acts belong to the servants by being cut, the members of the two sects tried to explain and interpret the issue in different ways.

According to the Maturidi understanding, in accordance with Allah’s custom, the actions of the servants occur together with the effect of Allah’s power, the power and will of the servant on the act, and its implementation. Accordingly, Allah is the creator, and the servant is the doer. Implementation is formed when the servant reveals his definite intention with his power and will. Likewise, the Ash’aris also put forward the “theory of implementation” in order not to be compelled and to base human responsibility. However, according to them, since the implementation itself was created by Allah, just like the power and steadfastness that make up the implementation, it is clearly seen that this theory does not provide complete freedom to human beings and has no role in committing an act beyond the idea that the servant has interrupted the act. It is clearly stated by the Ash’aris that the power of the servant has no effect on actions.

The Ash’ari theologian, Baydawi, on the other hand, states that this is also a problem on the grounds that the servant’s choice and final decision are created by Allah in the same way, and that in this case, the servant has absolutely no effect on the act he commits. Ahmad al-Marashi responds to this problem of Baydawi from different aspects in his work called Risalatul Munjiyya. He tries to explain that this situation is not actually a problem with the chapters in his book called: three answers, two wisdoms and two customs, attempting to reveal the inconsistency of Baydawi’s views. In this article, the effect of ikhtiyar of the servant on the deed is investigated, and the issue that Baydawi sees as a problem about the effect of the ikhtiyar on the deed is tried to be explained with the answers given by Ahmad al-Marashi.

Oğuz Türklerinin Dini ve Kahramanlık Destanı “Battal Gazi Destanı”

Religious And Heroic Epos Of The Oguz Turks - “Dastan About Battal Gazi”

Aybeniz RAHİMOVA*

* Doç. Dr., Bakü, Azerbaycan.

Orcid Id: 0000-0003-4334-8157

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Aybeniz Rahimova, Azerbaycan Milli
İlimler Akademisi
Bakü, Azerbaycan

E-posta / E-mail:

aybenizrahimova88@gmail.com

Geliş Tarihi / Recived Date:

15 Haziran 2021

Kabul Tarihi / Accepted Date:

25 Haziran 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Citation:

Aybeniz Rahimova, “Oğuz Türklerinin Dini ve Kahramanlık Destanı “Battal Gazi Destanı”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 134, Sayı 264, İstanbul 2023, s. 129-142

doi: 10.55773/tda.1315399

Öz

Oğuz Türklerinin Anadolu'ya yerleşmelerini ve İslam dinini yaygınlaştırmak uğruna verdikleri mücadeleyi yansıtan ilk dini-kahramanlık örneği Battal Gazi destanıdır.

Anadolu Türklerinin yanı sıra Azerbaycan ve Orta Asya Türkleri arasında yaygın olan bu eser “Menakib-i Battal Gazi”, “Seyyid Battal Gazi”, “Hikayet-i Battal Gazi”, “Battalname”, “Kitab-i Battal Gazi” v.d. isimler altında ünlü olmuştur. Araştırmacılar bu destanın baş kahramanı Battal Gazi'nin (ö.-h. 122, m. 740) tarihi bir kişilik olduğunu, Emeviler döneminde Bizans'a karşı yürütülen savaşlarda ve İslam dininin kabul ettirilmesi uğruna gerçekleştirilen askeri yürüyüşlerde isim yaptığına dikkat çekmektedirler. Zaman geçtikçe bu kahramanla ilgili tarihi bilgilerle efsaneler birbirine karışmıştır. Kimi rivayetlere göre kendisi Abbasi Halifesi Harun Reşid döneminde (786-809) Malatya civarında yaşamıştır. Arap kökenli bu kahraman Anadolu Türkleri tarafından İslam'ın yaygınlaşması uğruna savaşan bir Türk kahramana dönüştürülmüş, kendisiyle ilgili toplumun yarattığı destan 11.-13. yüzyıllarda şekillenmiş ve 13. yüzyılda ilk kez yazıya aktarılmıştır. “Battalname” ile Oğuz Türklerinin öbür dini-kahramanlık destanları, özellikle “Dedem Korkud Kitabı” arasında gözlenen bir dizi benzer özellikler ilgi çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Destan, Epos, Battal Gazi, İslam, Hristiyanlık.

Abstract

The first religious-heroic dastan, speaking about the residence and struggle for the spread of Islam in Anatolia of the Oghuz Turks is “Dastan about Battal Gazi”, “Hekayati-Battal Gazi”, “Battalname”, “Kitabi-Battal Gazi”, etc. Researchers show that the protagonist of the epic BattalGazi (death: x 122-740 (?)) Is a historical person who was known during the Amavite times as a participant in the wars against Byzantium, for spreading. With the passage of time, historical facts intertwined with legends about BattalGazi. According to some legends, he lived during the reign of the Abbasid Caliph Harun Arrashid (786-809) in Malatya. The

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Anatolian Turks turned this hero, who was of Arab origin, into a Turkic hero. The Turkic-Oguz epos about him was formed in the 9th-13th centuries and spread widely. The epic was first rewritten in the 13th century. A number of similar moments can be traced between “Battalname” and other religious and heroic dastans, Oguz Turks, including the “Kitabi-Dede Gorgud”, which arouses great interest.

Keywords: Dastan, Epic, Battal Gazi, Islam, Christianity.

Giriş

Oğuz Türklerinin Anadolu coğrafyasına bir daha terk etmemek üzere Anadolu'ya yerleşmelerinden sonra İslam dininin yaygınlaştırılması uğruna verilen mücadelenin halk yaratıcılığı alanında en iyi tasvirini veren örnek Battal Gazi destanı olup Azerbaycan ve Türkistan Türkleri arasında da geniş yayılmış bu destan Menakib-i Battal Gazi, Seyyid Battal Gazi, Battalname, Kitab-i Battal Gazi v.d. isimler altında da ün kazanmıştır. Araştırmacılar bu destanın esas kahramanı olan Battal Gazi'nin (m.ö.h. 122, m. 740(?)) tarihi bir kişilik olduğunu, Emeviler döneminde İslam dinini yaygınlaştırmak uğruna gerçekleştirilen mücadelelerde askeri yürüyüşler organize ettiğine dikkati çekmektedirler. Aynı zamanda araştırmalarda tarihi bir kişilik olan Battal Gazi ile efsane ve destan kahramanı Battal Gazi'nin birbirlerinden ayrı tutulması zaruretine vurgu yapılmaktadır:

“Tarihi kişiliğiyle menkibevi kişiliği kaynaklarda ve hafızalarda birbirine karışan, Endülüs'ten Türkistan'a kadar tüm Müslüman milletlerinin ortak malı haline gelen Battal Gazi'nin gerçek kişiliğiyle efsanevi şahsiyetini birbirinden ayrı olarak ele almak gerekir. Battal'dan bahseden Yakubi, Tabari'den başlayarak Evliya Çelebi'ye gelinceye kadar Mesudi, İbn Esakir, İbn-ül Esir, İbn-ül Esir, Sibt İbn-ül Cevzi, İbn Şakir, El Kutubi, İbn Fazlullah el Ömeri, Zahabi, İbn Kesir, Gelibolulu Mustafa Ali bir dizi kaynaktan tarih ve menkibe iç içedir.”¹

Kimi rivayetlerde Battal Gazi'nin, Abbasi Halifesi Harun Reşid zamanında (786-809) Malatya civarlarında yaşamasının (“Tarih-i Tabari-i Kebir”, “Evliya Çelebi Seyahaname”si) iddia edilmesine rağmen bunun gerçeği yansıtmadığı kanısındayız. Eski Hristiyan kaynaklarından Teophanes'te, Süryani kökenli yazar Tell Mahreli Denys'in eserlerinde bu kahramanın Emeviler döneminde yaşadığını öne sürülmektedir. (Tarih-i Tabari'nin Abu Ali Bal'ami tarafından Farsçaya çevirisinde bir sergerde olarak Battal Gazi'nin ilk kez yiğitliği Mesleme bin Abdul Melik'in kumandanlığında gerçekleştirilen İstanbul'u kuşatma operasyonunda gösterdiği yazılmaktadır.² Girdiği savaşlarda kendisinin Abdulvahap ibn Buht isimli kahraman bir askeri de bulunmuştur. Aynı şahıs Abdulvahap Gazi ismiyle Türk Battalname'sinde de karşımıza çıkmaktadır. Daha eski kaynaklarda Battal Gazi'nin, Kayseri, Afyon, Eskişehir ve günümüz Suriye topraklarında savaşlara girdiğinin belirtilmesine rağmen Evliya

¹ Ahmet Yaşar Ocak, “Battal Gazi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5. Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 204.

² A.e.

Çelebi, Gelibolulu Mustafa Ali, Münecimbaşı v.d. Türk kaynaklar kendisinin Malatya çevresinde yaşadığı noktasında hemfikirler. Osmanlı seyyah ve bilgileri bu son versiyonu tarihi bir gerçek olarak kabul etmektedirler. Daha eski gerçeklikleri yansıtan Teophannes, Tabari, İbnü'l Esir, İbn Kesir v.d. ise Battal Gazi'nin günümüz Eskişehir bölgesinin Güney Batısındaki Akrinoin mevkiinde bir savaşta şehit düştüğünü (m. 740) ileri sürüyorlar. Onun çevredeki Hristiyan toplumlarını korkutan bir kahraman olduğu, düşmanın kale ve şehirlerini kimi zaman kılıcının, bazen ise zekasının gücüyle teslim aldığı öne çıkarılıyor. Kendisinin bu özellikleri Oğuz boyuna mensup Türklerin “Battalname” isimli destanına da yansımıştır. Örneğin, Türkiye “Battalname”sinde Battal Gazi bir Arap kökenli komutan olarak değil de İslam mücahidi ve klasik bir Türk Alpereni olarak karşımıza çıkıyor ve bu özelliğiyle dikkatleri daha ziyade kendine çekiyor. “Eren” sözcüğünün anlamını mercek altına alan Türk toplumlarının destan yaratıcılığının kıymetli araştırmacılarından Prof. Dr. Halik Köroğlu düşüncesini “Eren” denilince ise Batı topraklarında din uğruna savaşanlar kastediliyor, yeni vatanlarında Oğuzlar bu şekilde değerlendiriliyordu” sözleriyle ifade etmiştir.³

Yazı

Türk kavimlerinin en erken yazıya alınmış Dedem Korkudun kitabı isimli dini-kahramanlık destanında da din uğruna mücadele, gavurlara karşı verilen savaş ve hasımların kale ve şehirlerinin zaptedilmesi temaları sıkı şekilde işlenmektedir. Dedem Korkudun kitabı ile Battalname arasındaki benzerlikleri incelerken öncelikle Dedem Korkudun kitabının Kafkasya'nın yanısıra Anadolu'daki gelişmeleri de yansıttığını ve toplumda yaygınlaştığını not etmekle birlikte Battalname'nin ağırlıklı olarak Anadolu coğrafyasındaki gelişmelerden gıdalanmak suretiyle bir halk yaratıcılığı anıtı olarak şekillendiğini ifade etmemiz gerekmektedir. Ünlü Türk halk edebiyatı bilgini Ord. Prof. Dr. Fuad Köprülü henüz 1926'da Bakü'de yayınlanan “*Azeri Edebiyatına Ait Tetkikler*” isimli eserinde Azerbaycan Türkçesinin, Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın yanısıra İran'ın iç bölgelerinde ve aynı zamanda Doğu Anadolu'da 20. yüzyılın başlarında çok yaygın olduğuna dikkat çekmiştir.⁴

İşte bu yüzden Battal Gazi'nin hayatını ve mücadelelerini konu alan destan ile Dedem Korkudun Kitabı arasında gerek içerik ve gerekse sanat özellikleri bakımından bir dizi uyumlu noktaların bulunduğunu belirtmemizde fayda vardır. Bu bakımdan iki anıtın da Azerbaycan ve Anadolu Türklerinin ortak anıtı olarak genel bir zeminde incelenmesi yeni sonuçları ortaya çıkarmanın yanısıra farklı metodolojik yaklaşımlara da kapı aralayacaktır.

Bilindiği üzere Battal Gazi destanı henüz Selçuklular döneminden Anadolu'nun mütevazî yaşam tarzına sahip insanların yanısıra çeşitli tasavvufî akımların (Kalenderler, Bektaşiler, Aleviler) ortamında da yaygın olmuştur. Şöyle ki Peygamber efendimizin (s.a.v.), Hz. Ali'nin, Hz. Hüseyin'in soyundan

³ Xalıq Koroğlu, *Oğuz qəhrəmanlıq eposu*, Yurd, Bakı 1999, s. 176

⁴ Məhəmməd Fuad Köprülüzadə, *Azərbaycan ədəbiyyatına aid tədqiqlər*, Sabah, Bakı 1996, s. 12

gelen destanın esas kahramanına “Seyyid” diye hitap edilmektedir. Bu durum inanç bakımından yaklaşıldığında Azerbaycan Türkleriyle yakınlık arzetmekte olup Dedem Korkudun Kitabı’nda aynı detayları görebilmekteyiz. Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak tarihi bir kişilik olarak Emeviler döneminde yaşamış olan Seyyid Battal’ın, Türk- Oğuz destanında Hz. Ali soyundan bir seyyide dönüşmesi ve çeşitli kesimlerde bir evliya ve kutsal bir insan olarak kabul görmesinin nedenini şu sözlerle ifade etmiştir:

“Burada dikkatlerden kaçmaması gereken husus gerçekte Hz. Ali ve soyuna iyi gözle bakmayan bir hanedan olan Emevilere mensup bir şahsiyetin bu yanının unutulurak ön saflarda gelen bir evliya düzeyine çıkarılmış olmasıdır. Böylece tabir caizse, Emevi hanedanının Battal Gazi’si heterodoks Türk zümreleri arasında yerini Hz. Ali soyundan gelen Battal Gazi’ye devretmiştir.”⁵

Dikkat çektiğimiz üzere Anadolu Türkleri arasında yaygınlaşmış Battal Gazi’yle ilgili öyküleri içeren menkıbeler destan hüviyetini kazandıktan sonra ilk kez 13. yüzyılda yazıya aktarılmıştır. Günümüzde destanın nüshaları İngiltere, İtalya, Almanya, Rusya v.d. ülkelerin Şark yazmaları kütüphanelerinde muhafaza edilmekte olup Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Muhammed Fuzuli Yazmalar Enstitüsü hazinesinde bu anıtın biri yazma, ötekileri ise taş baskı halinde üç nüshası bulunmaktadır. Nüshaların kısa paleografik tasvirini sunuyoruz:

1. V-86/1692 şifresi altında muhafaza edilen taş baskısı kitap, üzerinde sarı çilleri bulunan siyah karton ciltle kaplanmıştır. Ölçüsü 24x11 cm. olup 112 sayfadan ibarettir. H. 1287 yılında (1870-71) basılmış olup ilk sayfası nakışlı çerçeveye alınmış ve üzerine Gazavat-i Sultan Seyyid Battal Gazi kelimeleri yazılmıştır. Harekeli nesih yazısıyla yazılmış kitap Şirket-i Hayriye-yi Sahafiye’de basılmıştır.

2. X-1080 şifresi altında muhafaza edilen taş baskısı kitabın cildi siyah renkte olup H. 1298’de (1881) basılmıştır. Ölçüsü 24x16 olup 175 listeden ibarettir. Harekeli nesih yazısıyla yazılmış kitap Şirket-i Hayriye-yi Sahafiye matbaasında basılmış olup düz yazıyla kaleme alınmış bu kitaba şiir parçaları da eklenmiştir.

3. XVI-165 şifresi altında muhafaza edilen taş baskısı kitabın ölçüsü 24x14 cm. olup 154 sayfadan ibarettir. Gri renkli karton kapakla kaplanmıştır. Harekeli nesihle kaleme alınmıştır. H. 1329’da (1911) Şirket-i Hayriye-yi Sahafiye’de basılmış üç kitabın da başlığında “Her sözünün evveli Bismillah’tır. Mahlûkin için her sözün Allah’tır” cümleleri bulunmakta olup kitapların sonlukları da aynıdır:

*Hakkın ismini yad etmektir erkan
Bir erkan ucunu tuttukta insan,
Revadur ismini yad etmek anun.*

⁵ Ocak, A.e., s. 205

Yazmalar Enstitüsü'nde B-7698 şifresi altında muhafaza edilen yazma nüshası 198 sayfadan ibaret olup ölçüsü 17.5X22-11.5X16 cm.dir. Cildi siyah-mavi gri renktedir. Karton cildin üst kısmında kitabın Muhammed Refî'ye ait olmasına ilişkin bir not da bulunmaktadır. Destan siyah mürekkeple düz beyaz sayfalara aktarılmıştır. Her sayfası 12 satırdan ibaret olan metin nesih hattıyla kaleme alınmış olup kıssaların başlangıcı kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Kitabın ilk sayfasındaki Besmeleden önce destanın içeriğine uygun bir sayfa uzunluğunda yarım kalmış bir yazı parçası da bulunmakta olup ardından destan metni gelmektedir. 105a listesinin boş olmasına rağmen metni yarım sayamayız. Kitapta geleneksel “*Temmet'ül kitap be oun-il-illah'ül mülk el Vehhab*” kelimeleriyle bitmektedir. Bunun ardından “Kitab-i Seyyid Battal. Abdulvahhab veled-i Mirza Celil tamam şod. Merhum Nuhevi sahib-i kitab” şeklinde Farsça not gelmekte olup Hicri 1255 (1839) tarihi düşülmüştür. Tüm bunlar eserin 19. yüzyılda Mirza Celil'in oğlu Abdulvahab isimli bir şahıs tarafından aktarıldığını görmekteyiz. Zamanında kitap ünlü dil bilimcisi Ord. Prof. Dr. Abdul Ezel Demircizade'nin kütüphanesinde bulunmuştur. Destanın V-86/1692 şifresi altında muhafaza edilen taş baskısı nüshası ise ünlü yazar Neriman Nerimanov'a mahsus olmuştur. Yazma nüshasının metni ile taş baskısı arasında farklı hususlar dikkati çekmektedir. Şöyle ki baskı nüshası metnin en başındaki manzum giriş yazmada bulunmamaktadır.

Battal Gazi destanının metin özelliklerini ilk kez 1871 yılında Alman Oryantalistler H. Fleischer ve H. Ethe incelemiş ve birkaç metnin kıyaslamasını yaparak eseri Almancaya çevirmişler. Osmanlı döneminde bu destanın ismine ilk kez Fuad Köprülü'nün henüz 1918'de yayınladığı Türk edebiyatında ilk mütasavvıflar isimli araştırmasında rastlamaktayız. Ord. Prof. Dr. Köprülü 1928'de ışık yüzü görmüş “*Türk Edebiyatı Tarihi*” isimli kitabında da bilim dünyasında destanla ilgili ifade edilmiş görüşlerin özetini sunmanın yanısıra kendi görüşlerini de öne sürmüştür. Rus Oryantalist Ord. Prof. Dr. Vasiliy Barthold ise “*İslam Kültürü Tarihi*” isimli yapıtında Araplar, Farslar gibi öteki kavimlerin temalarını temel alarak Türklerin yeni edebi eserler yarattığını iddia etmiş, bunun örneklerinden biri olarak Battal Gazi destanını göstererek bakışını şu şekilde ifade etmiştir:

“Arapların ve Farsların başlattıkları kültürel faaliyetleri Türklerin yeni bir şevkle sürdürdüklerini ve müslüman medeniyetine yeni bir ivme kazandırdıklarını düşünmek, kuşkusuz imkan çerçevesindedir. Gerçekten Türkler her ne kadar ötekilerin yaratmış olmalarına rağmen o örnekler temelinde Türkistan'da ve Anadolu'da kendilerinin yeni edebi dillerini ortaya çıkardılar. Henüz Emeviler döneminde şehit düşmüş Arap kahraman Seyyid Battal'a ilişkin öyküleri alarak kendisini bir Türk savaşçısına dönüştürdüler.”⁶

İşte bu araştırmaların devamında konu üzerinde Bizans ve İslam edebiyat tarihçileri de kafa yormaya başlamış olup örneğin 1929-1930 yıllarında M.

⁶ V. Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1963, s. 167.

Henry Gregorie, Bizanslıların ünlü Akritas destanıyla Seyyid Battal destanı arasındaki ilişkileri ortaya çıkarmıştır. Arapların ünlü Delhemma (Zatü'l hemma, Zül hemma) destanıyla Türklerin Battalname'si arasındaki yakınlıklara M. Ganard, R. Goossens, P. Kuruakides gibi bilim adamları dikkat çekmişler. Destan üzerinde incelemeler yapan V. M. Kocatürk, P. N. Boratav, A. Kabaklı, Prof. Dr. N. Demir'in yanısıra eserin Bakü nüshasına ilişkin ilk kez bilgiler sunan Prof. Dr. Azade Musabeyli'nin çalışmaları özellikle ön plana çıkmaktadır. İslam Ansiklopedisi için kaleme aldığı "Battal" isimli makalede P. N. Boratav kaynaklara istinaden Battal Gazi'nin tarihi kişiliğinin halk edebiyatında uğramış olduğu değişikliklere değinirken "Türk Battalname"sindeki bir dizi tarihi bilginin hayali masal ve menkibelerle süslenerek karmaşık hale getirildiğine işaret etmiş ve "Battal'ın Hindistan seferi, orada devleri öldürmesi, Mağrib seferi, Rad Cazu ile maceraları v.d. sahneler hayal unsurları olarak karşımıza çıkmaktadır" diye yazmıştır.⁷

Strasbourg Üniversitesi klasik edebiyat uzmanlarından İrene Melikof 1988'de Bakü'de yayımladığı "Babek Hürremi ve Seyyid Battal" isimli makalesinde Battalname'deki bir dizi olayı mercek altına alarak Battal Gazi ile özgürlük için savaşmış tarihi bir kişilik Babek'in özelliklerini kıyaslamıştır.⁸ Battal Gazi destanında Battal'ın, Babek'i yendiği bilinmektedir. Bu bakımdan Battal Gazi'yi, Emeviler döneminde yaşamış tarihi bir kişilik olarak ele aldığımızda kendisinin 9. yüzyılda yaşamasının ve Babek ile karşı karşıya gelerek savaşmasının gerçeklikle pek bağdaşmadığını söylememiz gerekecektir. Bize göre Anadolu orijinli bir destanda farklı dönemlerde yaşamış tarihi kişiliklerin karşı karşıya getirilmelerinin ana nedeni İslam ideolojisinin zaferinin dışavurumu ve halk edebiyatı sayfalarında yaşatılması olarak değerlendirilmelidir: İslam dinini yaygınlaştırmak için savaşan bir sergerdenin farklı dönemde yaşamış ve İslam'a karşı çıkmış birisiyle savaşmasına farklı bir anlam yüklemek suni bir analiz olacaktır. Aslında bu durumun İslami düşüncenin Anadolu'da hızla kabul görerek halkın yarattığı edebiyatın sayfalarında da kendine yer bulmuş bir olgu olarak değerlendirilmesi gerekir diye düşünüyoruz.

Rus bilim kadını Ord. Prof. Dr. V. S. Garbuzova 1959'da yayınladığı "Melik Ahmed Danişmend destanının tarih-dil-edebi özellikleri" isimli kitabında ismini zikr ettiğimiz destandan henüz bir asır önce ortaya çıkmış aynı tarzdaki Battalname'ye de değinerek bu eseri incelemiş Ord. Prof. Dr. M .F. Köprülü, H. A. Yücelen ve Rus bilim adamı V.G. Smirnov'un araştırmalarından yararlanmıştı.⁹

1980'lerin başlarından itibaren Türkiye'de bu alandaki çalışmaların yeni bir aşamaya girdiğini ve önemli çalışmaların altına imzaların atıldığını ifade etmemiz gerekir. Bu bakımdan Prof. Dr. Hasan Köksal'ın uzun soluklu ince-

⁷ Pertev Naili Boratav, "Battal", *İslam Ansiklopedisi*, 2 cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970, s. 349- 350

⁸ İren Məlikova, "Babək Xürrəmi və Seyyid Battal Qazi", *Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti*, 25 dekabr, 1988.

⁹ Гарбузова В.С. "Сказание о МеликеДанишменде» Историко-филологическоеисследование. Москва: Издательство Восточной литературы, 1959, 85- 92 с.

lemelerinin sonucu olarak 2003 yılında yayınladığı 327 sayfalık “Battalname” kitabını çok önemli bulmaktayız.¹⁰ İlerleyen dönemde esere daha geniş açılardan bakma fırsatı bulan Prof. Dr. Necati Demir ve Yrd. Doç. Dr. Mehmet Dursun Erdem’in titiz çalışmalar sonucunda yayına hazırladıkları destan 2006 yılında “Battalname”¹¹ ve “Battal Gazi”¹² isimleri altında iki varyantta gün yüzü görmüştür. Bu çalışmaların sadece Türkiye’de değil Azerbaycan’da ve Türkolojinin önemli merkezleri olan Sankt-Petersburg’ta, Moskova’da, Tiflis’te, Taşkent’te de sık sık kullanılan kaynaklar olduğunu belirtmemiz gerekmektedir.

Battal Gazi destanının Bakü nüshaları üzerindeki ilk incelemeleri Yazmalar Enstitüsü Türk dilli yazmalara şubesi müdürü Prof. Dr. Azade Musabeyli yapmıştır. Destanın, çeşitli dünya kütüphanelerinde muhafaza edilen nüshalarına ilişkin kapsamlı bilgiler sunan Prof. Dr. Musabeyli bu yapıtın Azerbaycan destan gelenekleriyle yakınlık arzeden taraflarına dikkat çekmiştir.¹³

Uzun soluklu çalışmalarımın sonucunda yayına hazır hale getirdiğim Battal Gazi destanının Bakü nüshası 2009 yılında ışık yüzü görmüştür.¹⁴ Kaleme aldığım önsözde eserin bir dizi özelliklerine dikkati çekmek suretiyle Azerbaycan’da yeni bir yazma nüshası haline getirilmesinin ve daha sonra taş baskılar halinde yayınlanmasının asla bir tesadüf olmadığına ilişkin düşüncelerimi paylaştım.

Geniş bir coğrafyada mesken tutmuş Türklerin destan yaratma geleneğinin çok eski tarihi bulunmakta olup Alp Er Tunga, Şu, Oğuz Kağan, Türeyiş (Bozkurt), Ergenekon destanı ve efsaneler İslam dininin kabulünden önceki dönemde ortaya çıkmışlardır.¹⁵ Türklerin İslamı kabul etmesinden sonra Karahanlıların döneminde, 9. ve 10. yüzyıllarda Satuk Buğra Han destanı ortaya çıkmış; 10. 11. yüzyıllarda Müslüman Türklerin mükemmel bir yaratıcılık ürünü olarak ortaya çıkmış eser ise Manas’tır. Azerbaycan, Türkiye, İran, Irak, Türkmenistan, Afganistan, Suriye v.d. coğrafyalarda meskunlaşmış Oğuz Türklerinin devlet kurma tarihinin yanısıra destan yaratma geleneği de her zaman ilgi merkezinde bulunmaktadır. Oğuzların İslam öncesinde yarattığı Oğuz Kağan destanının önemli yeri bulunmakta olup 16. yüzyılın ikinci yarısında yazıya aktarıldığı ifade edilen Dedem Korkudun kitabı da gerek Türk kavimlerinin örf ve geleneklerini ve gerekse devlet yapısını, yönetim tarzını yansıtmaları bakımından dünya destan yaratıcılığının ender örnekleri olarak bilim dünyasının yakın ilgi alanında kalmayı sürdürmektedir. Destanın elimizde mevcut olan Dresden ve Vatikan nüshalarının yanısıra birkaç sene önce bulunarak yayınlanan 13. Hikayesi de kimi süjelerin Türkistan’la

¹⁰ Hasan Köksal, *Battal Gazi Destanı*, Akçağ Yayınları, Ankara 2003.

¹¹ Necati Demir ve Mehmet Dursun Erdem, *Battal Gazi Destanı*, Hece yayınları, 2006.

¹² Necati Demir, *Danışmend Gazi Destanı*, Hece Yayınları, 2006.

¹³ Azade Musayeva, “Kitabi-Dədə Qorqud”dan sonra yaranmış oğuz-türk abidesi”, *Elmi araşdırmalar elmi-nəzəri məqalələr məcmuəsi*, No. 1-4, Bakı, 2002.

¹⁴ Aybeniz Rəhimova (Hazırlayan). *Kitabi-Battal Qazi*, Nurlan, Bakı 2009.

¹⁵ Rafael Hüseyinov (Hazırlayan). *Qədim Türk Dastanları*, Bakı 2016.

sıkı bağlantılı olmasının yanısıra son şeklinin Kafkasya ve Anadolu Oğuzları tarafından verildiğinden kuşku duymaya mahal bırakmamaktadır. Özellikle Selçukluların döneminde Anadolu'da İslam bayrağı altında "gavur" Bizans'a karşı verilen mücadelenin destanda mükemmel edebi-poetik anlatımlarla yansımalarını görmektediriz. İşte Anadolu coğrafyasında Bizans'a karşı İslam bayrağı altında verilen mücadelenin destan yaratıcılığı alanına yansımalarının edebi bakımdan gelişmiş örnekleri arasında bulunan Battal Gazi, Hamzaname, Havername, Cenkname-yi Ali, Kısas-yi Muhammed Hanife, Miraçname, Heybername, Danişmend Gazi destanları gibi Saltukname, Ebu Müslimname, Müseyibname de aynı kategoride değerlendirilmesi gereken eserlerdir. Zaman itibarıyla bunlardan önce ortaya çıkmış Battal Gazi destanının ilerleyen dönemde yaranmış örnekler üzerindeki etkisini inkar etme olanağı bulunmamaktadır. Örneğin Danişmend Gazi destanını Battal Gazi'nin devamı olarak görenler de mevcut olup bunun temeli olarak Battal Gazi'nin İslam'ı yaygınlaştırmak uğruna mücadelesinin Danişmend Gazi'nin Malatya'dan başlayarak sürdürdüğü gösterilmektedir. Saltuk Gazi destanında ise eserin kahramanının aynı mücadeleyi Sinop'tan başlattığını görüyoruz.

Destanın esas kahramanı sırdışı bir güç-kuvvete sahip olmanın yanısıra manevi özellikleriyle de Oğuz boylarının öteki destan kahramanlarında bulunmayan bir dizi farklı çizgilerini kendi kişiliğinde taşımaktadır. Battal Gazi'nin kişiliğinde biz onun kahramanlığının yanısıra bilgisine ve kuvvetli inancına da tanık oluyoruz. Şöyle ki yetmiş iki dil bilen Battal Gazi iki bilimsel ve dört kutsal kitabı derinden öğrenmiştir, camide vaaz verirken hoş sesiyle dinleyenleri etkiliyor. Battal Gazi sıradan bir kahraman olmayıp içinden çıktığı kavim ve mensup olduğu din için çalışıyor, fetih gerçekleştiriyor, gazidir, cihat yapan bir mücahittir. Konuyu bu bağlamda ele alan Doç. Dr. Mehmet Emin Bars, Türk-Oğuz destan geleneğinde alp kahraman imgesinin yerini gazi imgesine bırakmasını şu sözlerle yorumlamaktadır:

"İslamı kabul ettikten sonra Türkler din ile kendi kültürleri arasında bir sentez oluşturdular. Eski Türk destanlarında yüceltilen alp imgeleri yerlerini gazi imgelerine bırakıyorlar. Alp gibi gazi de dünyayı fethetmeyi amaçlıyor. Bunun yanısıra islam onun savaşımına yüce bir anlam katıyor."¹⁶

Destana gazavat ruhu hakim olup Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde bu kavrama ilişkin şu açıklamayı okuyoruz:

"Gaza- özellikle eski Osmanlılarda din için yapılan savaş ifade eden bir terim. Eski sözlüklerdeki anlamı "düşmanla savaşmak" şeklinde ifade edilen bir kelime. Osmanlı Beyliği'nin ortaya çıktığı 13.-14. yüzyıllarda İslamiyeti yaygınlaştırma, Müslümanların yönetimi altındaki toprakları veyahut nüfuz alanını genişletmek uğruna yapılan akınlara katılmak ve cenk etmek anlamını kazanmıştır."¹⁷

¹⁶ Mehmet Emin Bars, "Battal Gazi Destanı'nda Dini Unsurlar Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarih Okulu Dergisi*, Mart, 2015. Yıl 8, sayı XXI, s. 80.

¹⁷ Cemal Kafadar, "Gaza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 13, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1997, s. 427.

Battal Gazi cihat yapan, mücahit bir kahraman imgesi olup müslümanlardan talep edilen manevi ahlaki özelliklerin arasında önemli yere sahiptir. İslam Ansiklopedisi bu kavramlara şu anlamları atfetmektedir: “Arapçada ‘güç kuvvet sarfetmek, bir işi becermek için tüm imkanları kullanmak’ anlamını taşıyan ‘cehd’ kökünden yaranmış ‘cihat’ kelimesi İslami edebiyatta dini emirleri öğrenerek ona göre yaşama ve diğerlerini öğretme, iyiliği emredip kötülüklerden sakındırmaya çalışma, İslamın propagandasını yapma, nefse ve dış düşmanlara karşı mücadele verme şeklinde geniş anlama sahip fıkıh terimi olup daha ziyade gayri müslimlerle savaş, tasavvufta ise nefsi amma-reyi yenmeyi ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁸

“Battalname”nin esas kahramanının İslam uğruna savaşan bir Arap sergerde tiptemesinin ardından Anadolu’yu fetheden bir Oğuz Türk’ü gazisine, erenine evrilme sürecini değerlendiren Ord. Prof. Dr. Fuad Köprülü bu transformasyonlara ilişkin önemli tespitlerde bulunmuştur:

“Bu dönemin ürünleri milli nitelik kazanmış dini kahramanların veya İslami bir şekil almış milli kahramanların menkıbelerinden, yani dini adapla ilişkili didaktik propaganda eserlerinden ve biraz da tasavvufi şürlerden oluşmaktadır.”¹⁹

Destanlardaki esas kahraman örneklerini kıyasladığımızda örneğin, bir yandan Arap kökenli kahraman Battal’ın Türkleştiğini gördüğümüz halde Dedem Korkudun Kitabı’nda Türk Oğuzların Müslümanlaştığını ve özellikle destanın her hikayesinin sonuç kısmında ‘Müslümanlık’ vurgusunun yapıldığını görüyoruz. Dedem Korkudun kitabı üzerinde yarım yüzyıldan fazla incelemeler yapan Prof. Dr. Şamil Cəmişidov bu hususları incelerken destanlarımızı ‘milli’ ve ‘millileştirilmiş’ olarak tasnif ederek²⁰ Kitabı Dedem Korkud, Köroğlu, Aşık Garip, Aslı ile Kerem destanlarını ‘milli’, Battalname, Hamzaname, Havername, Bahtiyarname, Kahramanname v.d. bazı destanları ise ‘millileştirilmiş’ sınıfına dahil etmiştir.

Destanın esas kahramanı Battal Gazi, (asıl ismi Cafer`dir) Peygamber soyundan olup Hüseyin Gazi isimli ünlü bir kumandanın ailesinde dünyaya gözünü açmıştır. Eserde Bağdat, Şam, Hindistan, Çin, Irak, Rum, Mısır, Yemen, Türkistan, Bulgaristan, Gürcüstan v.d. coğrafyaların isimlerinin telaffuz edilmesine rağmen önemli olaylar Malatya ve civarında cereyan etmektedir. Sergilemiş olduğu kahramanlıklardan dolayı babasının yerine orduya komutan tayin edilmesi gündeme gelince Cafer babasının intikamını almadan bu işi kendi üzerine almayacağını belirtiyor. Bu açıdan baktığımızda Battal Gazi, Dedem Korkudun kitabı’ndaki kimi kahramanları ve Köroğlu destanı esas kahramanının babası Ali’nin bir kısım özelliklerini çağırıştırıyor. ‘Milli’ ve ‘millileştirilmiş’ destanlar arasındaki ortak özellikleri Prof. Dr. Azade Musabeyli

¹⁸ Ahmet Özel, “Cihat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Cilt 7, Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları, İstanbul 1993, s. 527.

¹⁹ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mütasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 254.

²⁰ Şamil Cəmişidov, *Azərbaycan Yazılı Dəstən Abidələrinin Tədqiqi*, Nurlan, Bakı 2002, s. 45.

bir çalışmasında incelemiştir.²¹ Dedem Korkudun kitabı ve Battal Gazi destanlarını bu bakımdan incelediğimizde şu tabloyla karşılaşırız:

1. İki eser de Resül Aleyhisselam döneminin anılmasıyla başlamakta olup Dedem Korkud'un, henüz İslam peygamberinin zamanına yakın dünyaya geldiği ifade ediliyor. Battalname'nin başlangıcında ise bir gün Peygamber'e gelen Cebrail'in, onun vefatından iki yüz sene sonra Cafer isimli bir yiğidin ortaya çıkarak Rum diyarını fethedeceği bildiriyor ve sahabeden Abdulvahab'ın o günleri göreceğini ekliyor. Peygamber, Rum diyarının gelecekteki fatihine ulaştırması için mektubu ve ağzının suyunu Abdulvahab'a veriyor.²²

2. Dedem Korkudun kitabı'nın yiğitleri gibi Battal Gazi de olağanaüstü güce ve kuvvete sahip ok atan, at süren maharetli bir savaşçıdır.

3. Dedem Korkudun kitabı'nın kahramanları gibi Battal Gazi de inançlı bir Müslüman olarak İslamı yaygınlaştırmak uğruna gavurlara karşı mücadele verdiği gibi zafere ulaştığında mücahit ve gazi olarak onların kiliselerini yıkarak yerine cami yaptırıyor, namaz kılıyor, dini vecibelerini yerine getiriyor.

4. Battal Gazi de Dedem Korkudun kitabı'nın kahramanları gibi bir dizi konuda babasının yolundan yürümektedir.

5. Dedem Korkudun kitabı'nın bir kısım kahramanı gibi Battal Gazi'ye de sergilemiş olduğu hünerlerden dolayı isim veriliyor.

6. Battal'ın zaferlerinde önemli role sahip bulunan ve Allah tarafından gönderilmiş Aşkar isimli atı, silahları ve düşmanın ödünü koparan narası vardır. Buna uygun olarak Dedem Korkudun kitabı kahramanlarının at ve silahları, Havname destanında Hazret-i Ali'nin Zülfikar kılıcı, Düldül ve Nügab isimli atları ve narası, Köroğlu'nun Mısıra kılıcı, Kırat'ı ve Dürat'ı mevcuttur.

7. Dedem Korkudun kitabı'nın kahramanları, örneğin Salur Kazan gibi Battal Gazi de düşmanla yalnız başına savaşmayı yeğliyor. Havname'nin Hz. Ali'si ve Köroğlu destanının aynı isimli kahramanı da aynı özellikleri taşıyan destan karakterleri olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

8. Salur Kazan gibi Battal Gazi de düşmanla mücadelede güç-kuvvetinin yanısıra aklını ve akılcı taktiklerini kullanmaktadır.

9. Battal Gazi de Salur Kazan misalinde olduğu gibi dövüş ganimetlerini paylaşmayı uygun buluyor.

10. Mücadelesinde Battal Gazi'ye Muhammed Peygamber (s.a.v.) ve Hızır Peygamber yardımcı oluyor, Dedem Korkudun kitabı'nda ise kahramanların değişmez yardımcısı Hızır Peygamber'dir.

11. Battalname'de mit, efsane menşeli imgeler, ejderhalar, devler, cadılar, periler çok sayıda mevcut olup onlardan bazıları ve vahşi hayvanlar Battal'a yardımcı oluyorlar. Dedem Korkudun kitabı'nın Dresden ve Vatikan nüshalarındaki Basat'ın Tepegöz'ü öldürdüğü hikayede peri sözkonusu olduğu gibi birkaç sene önce yayınlanan Günbez versiyonunun onüçüncü hikayesinde Salur Kazan'ın ejderhayı öldürdüğü sahnesiyle karşılaşırız.

²¹ Musayeva Azadə, "Kitabi-Battal Qazi" dastanının Azərbaycan əlyazmasının ilk nəşri: Kitabi-Battal Qazi, Nurlan, Bakı 2009, s. 10-11.

²² N. Demir ve M.D. Erdem. *Battal Gazi Destanı*. Hece yayınları, 2006, s. 27.

12. Dedem Korkudun kitabı kahramanları gibi Battal Gazi de yendiği gavurları İslamı kabule davet etmekte olup bu teklifi kabul etmeyenleri öldürüyor. Dedem Korkudun kitabında bu tür sahneyle karşılaşmamaktayız.

13. İki destanda da masal ve destan tarz ve mantığı güçlü olup, örneğin Battal Gazi bir göz kırpmında aklın almayacağı mesafeleri katediyor, Battalname`de Halifenin kızını kaçıarak *'yedi derenin öbür tarafına'* götürüyor. Masala, destana has zaman ve mekan kavramı çerçevesinde bakıldığında burada tehlikenin ne kadar büyük, mesafenin ne kadar uzak olduğu gözükmektedir. Dedem Korkudun kitabı kahramanları da uzak mesafeleri kısa sürede katediyorlar; örneğin Demirkapı Derbent'e kadar varıyorlar. Battalname'nin masalları andıran sahnelerinde çok sayıda düşman öldürülüyor. Dedem Korkudun kitabında defalarca *"Bir ulu savaş oldu, meydan dolu baş oldu"* tümceleri kullanılıyor. Battalname`de gelişmelere mit kökenli varlıkların müdahalesini daha fazla görmekteyiz. Dedem Korkudun kitabında ise Basat, Tepegöz gibi sıradışı bir yarattığı öldürebiliyor. Kanlı Koca oğlu Kanturalı hikayesinde ise Kanturalı, Trabzon tekfurunun kızı Selcan hatun ile evlenip amacına ulaşmak için arkadaşlarıyla yedi gün yedi gece at koşturarak Trabzon'a varıyor, boğa, aslan ve deveyle yalnız başına karşı karşı geldiğinde onları öldürmesini beceriyor. İki halk edebiyatı anıtındaki imgelerin sıradışı özellikleri dikkat çekiyor. Battalname`de ise Cafer'in ilk baştan sıradışı görüntüsü vardır, üç yaşındayken kendisine yedi yaş veriyorlardı, boy posundan kimse kendisiyle eşleşemiyor.

14. İki destanda da rüya görmelerin mühim rolü bulunmaktadır. Battal uykudayken Peygamber kendisine talimatlar veriyor. Kazan Han'ın av sırasında gördüğü bir rüya ise Oğuz yurdunu büyük bir faciadan kurtarıyor.

15. İki eserde de Anadolu coğrafyasında önemli gelişmeler yaşanıyor. Battalname`de olayların çoğu Malatya civarında ve Anadolu'nun diğer bölgelerinde cereyan ettiği halde Dedem Korkudun kitabının Kan Böre'nin oğlu Bamsı Beyrek hikayesinde İstanbul'un ismi zikrediliyor. Bamsı Beyrek gavurların elinde Anadolu'nun Güneydoğu bölgesindeki Bayburt kalesinde rehin oluyor. Kanlı Koca oğlu Kanturalı hikayesinde ise Kanturalı, Trabzon tekfurunun kızı Selcan Hatun ile evlenmek için Karadeniz sahilindek bu Anadolu şehrine geliyor ve yaşadığı bir dizi macera sonrasında Selcan hatun`u alıp kendi memleketine götürüyor.

16. İki eserde de gavurların rehin aldığı kahramanlar belirli mücadeleden sonra esirlikten kurtuluyorlar. Battal Gazi'ye olduğu gibi Dedem Korkudun kitabının kahramanı Bamsı Beyreğin de esirlikten kurtulmalarına kendilerine aşık olan gavur kızları yardımda bulunuyorlar. Danışmend Gazi destanında da benzeri durumlarla karşılaşmaktayız.

17. İki destanda da cengaver kadın imgeleri dikkat çekmekte olup Battalname'deki imgelerden biri Adu Banu dövüşte Battal Gazi'ye yenildikten sonra İslamı kabul etmekle kalmayıp yaygınlaşması için mücadele ediyor. Dedem Korkudun kitabındaki Banu Çiçek ve Selcan Hatun sergilemiş oldukları yiğitlikler bakımından erkeklerden geri kalmıyorlar.

18. İki destan da lisanının sadeliği, akıcılığı, eski unsurlarla zenginliği bakımından dikkati çekmektedir. Araştırmacılar Dedem Korkudun kitabı'nın 16. yüzyılda, Battalname'nin ise 13. yüzyılda yazıya aktarıldığı görüşünde hemfikir olup sayısız olgu bu tezleri desteklemektedir. Bu iki destanın ortak noktası Oğuz Türklerinin zengin yaratıcı geleneklerini yansıtan üslupta yazıya aktarılmış olmalarıdır. Gerek Dedem Korkudun kitabı ve gerekse Battalname'nin bir dizi ortak özelliğinin yanında ikisinin de dini-kahramanlık destanları kategorisinde yer alması da bizim bizzat ve ısrarla üzerinde durduğumuz hususlardan biridir.

Battal Gazi'nin şehadeti sadece doğduğu bölgede değil İslam dünyasının farklı noktalarında derin teessürle karşılanmıştır. Kendisinin dünyadan ayrılırken mücadele arkadaşlarına tavsiye ettiği 'Nefsin emrine girmeme' ilkesi Battal Gazi'nin İslama bağlılığının başka bir delili sayılmalıdır.

Sonuç

Battal Gazi destanı Oğuz Türklerinin Anadolu'ya kalıcı şekilde yerleşmelerini ve islami yagınlaştırmalarını konu eden ilk dini-kahramanlık yapıtı olup 13. yüzyılda yazıya alınarak Türk-Oğuz destan geleneğinin kendinden sonraki örnekleri üzerinde etkili olmuş, Melik Danişmend, Hamzaname, Heybername, Saltukname v.d. destanlar üzerinde kendi güçlü etkisini göstermiştir. Destanın esas kahramanının prototipinin Arap Emiri Battal Gazi olmasına rağmen ana vatanının Malatya olmasının yanısıra kendisi Türk kökenlidir. Battal Gazi ile Oğuz Türklerinin başka bir kıymetli halk yaratıcılığı örneği Dedem Korkudun kitabı arasında bir dizi önemli paralellikler bulunması da dikkati çekmekte olup Türk destan geleneğinin bütünlük ilkesi adına önem arz etmektedir. Türk destan geleneğinin iki önemli örneği arasında kurduğumuz kimi paralellikler Dedem Korkudun kitabı gibi Battal Gazi destanını da Oğuzların ortak bir halk yaratıcılığı ürünü olarak görmemizi gerektirmektedir.

Kaynakça

- BARS, Mehmet Emin: "Battal Gazi Destanı'nda Dini Unsurlar Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarih Okulu Dergisi*. Mart, Yıl 8, sayı XXI, 2015, ss. 73-106.
- BARTHOLD, V.: *İslam Medeniyeti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1963, s. 367.
- BORATAV Pertev Naili: "Battal", *İslam Ansiklopedisi*, 2 cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970, s. 349-350.
- CƏMŞİDOV, Şamil: *Azərbaycan Yazılı Dastan Abidələrinin Təqdiqi*, Nurlan, Bakı 2002, s. 189.
- DEMİR, Necati ve ERDEM M.D (haz): *Battalname* (Eski Türkiye Türkçesi), Hece Yayınları, İstanbul 2006.
- DEMİR, Necati ve ERDEM, M.D.: *Battal Gazi Destanı*, Hece Yayınları, İstanbul 2006.

- DEMİR, Necati: *Danişmend Gazi Destanı*. Nece Yayınları, İstanbul 2006.
- ГАРБУЗОВА, В. С.: “Сказание о Мелике Данишменде» Историко-филологическое исследование. Издательство Восточной литературы, Москва 1959, 190с.
- HÜSEYNOV, Rafael: *Qədim Türk Dastanları*, Bakı 2016, s. 214.
- KAFADAR, Cemal: “Gaza”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 13, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1997, s. 559.
- KOROĞLU, Xalıq: *Oğuz qəhrəmanlıq eposu*, Yurd, Bakı 1999.
- KÖKSAL, Hasan: *Battal Gazi Destanı*. Akçağ Yayınları, Ankara 2003.
- KÖPRÜLÜ, Fuad: *Türk Edebiyatında İlk Mütasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- KÖPRÜLÜZADƏ M. F.: *Azərbaycan Ədəbiyyatına Aid Tədqiqlər*, Sabah, Bakı 1996, s. 68.
- MƏLİKOVA, İ.: “Babək Xürrəmi və Seyyid Battal Qazi”, *Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti*. 25 dekabr 1988.
- MUSAYEVA, Azade: “Kitabi-Dədə Qorqud”dan sonra yaranmış oğuz-türk abidəsi, *Elmi araşdırmalar*, elmi-nəzəri məqalələr məcmuəsi, No. 1-4. Bakı 2002.
- MUSAYEVA, Azade: “*Kitabi-Battal Qazi*” dastanının Azərbaycan əlyazmasının ilk nəşri/ *Kitabi-Battal Qazi*, Nurlan, Bakı 2009, s. 646.
- ОСАК, Ahmet Yaşar: “Battal Gazi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 560.
- ÖZEL, Ahmet: “Cihat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 7. Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları, İstanbul 1993, s. 560.
- RƏHİMOVA, A. (Haz): *Kitabi-Battal Qazi*. Nurlan, Bakı 2009, s. 646.

Extended Abstract

Religious And Heroic Epos Of The Oguz Turks - “Dastan About Battal Gazi”

Two most ancient and on the same time popular samples of Turkish epic creative tradition such as Kitab-i Dede Qorqud (The Book Of Dede Qorqud) and Battalname are played very important role in the development of all Turkic language heroic epics. Assistance Professor Aybeniz Rahimova, Senior Researcher of the Institute of Manuscripts National Academy of Sciences of Azerbaijan in this article named compared general subjects of the Kitab-i Dede Qorqud and different manuscripts of the Battalname such as Menakib-ı Battal Gazi, Seyyid Battal Gazi, Kitab-i Battal Gazi and etc. In Kitab-i Dede Qorqud epic we can find a lot of details from the life, ethnographic culture and public philosophy not only from Caucasus and Anatolian people but also form the life of Middle Asian Turkic originated people. But in Battalname we mostly meet very strong cultural ties with the Middle Anatolian traditions and with Islamic subjects and historical events. Professor Khalig Koroghlu, one of well-known researchers of soviet and Russian Orientalism school in his book about Turkic language epic tradition to determined that *“In their East territories Oghuzs meaned under the word of “Eren” the person who fihited for the proliferation of Islam in Anatolia”*.

Therefore, we the main hero of all Battalname’s Battal Gazi not as commander of military group fihiting for islam but as ancient Turkic Alperen. The first manuscripts of Battal Gazi has been wrote in 13th century and today protect in the libraries of Orientalism of Great Britain, Germany, Italy, Russia etc. In the Treasure of the Institute of Manuscripts of the Academy of Sciences of Azerbaijan protect some manuscripts specifications of every manuscript has been presented in article.

Most important manuscript has published by the author of this article in 2009. When we compare all specifications of two most popular samples of the Turkic epic tradition from the first sentences of Kitab-i Dede Qorqud and different manuscripts of Battal Gazi we meet more surprises of parallel motives, events, episodes. The main common specification of above mentioned two Turkic epics is style of narration and mostly presentation of events by the same sentence structure. That why the compared analyze if two most popular Turkic epics can open new ways on the field of typological researches.

Kendi Kaderini Tayin Hakkı ve Sömürge Karşıtı Milliyetçiliğin Kökenleri Wilsoncu Moment

Erez Manela, *Kendi Kaderini Tayin Hakkı ve Sömürge Karşıtı Milliyetçiliğin Kökenleri Wilsoncu Moment*, Çev. Ergin Özler, İletişim Yayınları, Ebat 13 x 19,5, 1. Basım, Karton Kapak, Kitap Kağıdı, 431 Sayfa, İstanbul 2020.

Mervenur TUZAK*

*Dr.

Orcid Id: 0000-0002-7596-6737

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Mervenur Tuzak, Kocaeli, Türkiye

E-posta / E-mail:
mervenurtuzak@marun.edu.tr

Geliş Tarihi / Recived Date:
10 Mayıs 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
21 Haziran 2023

Kitap Tanıtma / Book Review

Atıf / Citation:
Mervenur Tuzak "Kendi Kaderini Tayin Hakkı ve Sömürge Karşıtı Milliyetçiliğin Kökenleri Wilsoncu Moment", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 134, Sayı 264, İstanbul 2023, s. 143-146.

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Erez MANELA, Harvard Üniversitesi tarih bölümünde öğretim üyesidir. Burada modern uluslararası tarih ve ABD tarihi dersleri vermektedir. Aynı zamanda Weatherhead Uluslararası İlişkiler Merkezi'nde Lisansüstü Öğrenci Programlarını yönetmektedir. Ayrıca, Harvard Uluslararası ve Küresel Tarih Semineri'nin (HIGHS) eş başkanlığını ve Cambridge University Press'te Küresel ve Uluslararası Tarih üzerine bir kitap serisinin eş editörlüğünü yapmaktadır. Kitap "İçindekiler" bölümü ardından, "İsimler Hakkında Not" başlıklı bir sayfa ile başlamaktadır. Burada yazar, "Avrupalı olmayan diller kaynaklı kişi ve yer isimlerini dönüştürürken yakın zamanlı İngilizce literatürde kullanılmış en yaygın transliterasyon sistemini" (s. 11) kullandığından bahsetmektedir. Ayrıca kitabın çevirmeni, yerleşmiş Türkçe karşılığı bulunmadığı sürece kitabın orijinal isimlendirmelerine müdahale etmediğini not etmiştir. Kitap, "Önsöz" (s. 13-24), "Giriş" (s. 25-42), "Birinci Kısım Wilsoncu Momentin Ortaya Çıkışı" (s. 43-108), "İkinci Kısım Milliyetçiliğin Uluslararasılaşması" (s. 109-239), "Üçüncü Kısım Liberal Sömürgecilik Karşıtılığının Başarısızlığı" (s. 243-367) ve "Sonuç"tan (s. 369-284) oluşmaktadır. Yukarıda verilen üç kısımda alt başlıklara ayrılmış ve bu alt başlıklar ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır.

Giriş bölümünde I. Dünya Savaşı'nın sonu ve Wilson'un ilk zamanlarda "bir dünya siyaseti döneminin peygamberi" (s. 25) olarak yüceltildiğin-

den bahsedilmiştir. Yazar, Wilsoncu moment olarak ifade ettiği sürecin 1919 baharına gelindiğinde ve anlaşmanın ana hatlarının belli olmaya başladığında hayal kırıklığına gidişini özetlemiştir. Çünkü Avrupa hariç, Avrupalı olmayan birçok halk emperyalist uluslararası ilişkiler mantığının devam edeceğini görmüştür. Yazarın değimiyle bu kitabın amacı, “*Wilsoncu momentte sömürge dünyasının hikâyesini yeniden anlatma çabasıdır*” (s. 29). Yazar Paris Barış Konferansı’nın birçok tarihçi tarafından ele alındığını ancak sömürgeleştirilmiş halkların bakış açısıyla anlatılmadığını söylemektedir. Bu yüzden kitap bu bakış açısını yakalayabilmek amacıyla “Mısırlı, Hint, Çinli ve Koreliler”in deneyimlerine odaklanmıştır. Yani bu dört ulusun Wilsoncu momente verdiği karşılıkların anlatılması hedeflenmiştir. Ayrıca yazarın Wilsoncu moment anlatımıyla kastettiği “*Wilsoncu momentin sömürge dünyasındaki hikâyesi büyük ölçüde, algılanan ve gerçek gücün, Wilson’un savunduğu uluslar arası meşruiyetin yeni norm ve pratiklerinin yayılma, benimsenme ve uygulanmasında, -yani amaçlı bir siyasi eyleme dönüşmesinde- oynadığı rol hakkındadır*” (s. 36).

“Birinci Kısım Wilsoncu Momentin Ortaya Çıkışı” (s. 43-108), “Kim İçin Kendi Kaderini Tayin” (s. 49-75) ve “İnsanlık İçin Savaşmak” (s. 77-108) alt başlıklarından oluşmaktadır. Birinci kısım ilk olarak Wilson’un I. Dünya Savaşı’ndaki konumu ve faaliyetlerine odaklanmıştır. Bu bölümde kitabın içeriğinde sıklıkla vurgulanacak olan “On Dört İlke”nin ilanı ve önemine değinilmiştir. Kitabın birinci kısmında adı verilen iki bölüm, ABD başkanının barış konferansından yeni bir uluslararası bir düzen ortaya çıkarma çabaları ve Avrupa’nın dışında bulunan halkların aynı konferanstan, kendilerine dikte edilen yaşamdan kurtularak özgür olarak tanınma çabalarının neler olduğunu göstermiştir. Buradaki birinci bölümde Wilson’un savaş ardından dünya siyasetiyle ilgili fikirlerinin neler olduğuna değiniliyor ve Avrupalı olmayan halkların bu fikirler içerisindeki konumuna dikkat çekiliyor. Wilson’un bu konudaki tavrının ne olduğu ve zaman içerisindeki değişiminin nedenleri irdelenmiştir. Wilson’un baskı altında bulunan halkları cezbeden, söyleminin savaş sırasında nasıl geliştiği üzerine yoğunlaşmıştır. Ayrıca Wilson’un tarihi sözlerine, tarihçilerin onunla ilgili neler söylediği ve hayatı anlatılmıştır. Wilson’un ırkçılığının ne olduğu, nasıl oluştuğu ve kapsamı açıklanmıştır. Yazara göre “*Wilson’un ırkçılığı bir entelektüel sorundu ve sosyal alışkanlık meselesiydi*” (s. 64). İkinci kısımda, Wilson’un savaşın sonunda daha önce hiç kullanılmamış olan kendi kaderini tayin ilkesinin nasıl savunucusu olduğuna değinilmiştir. Yazara göre “*Wilson’un barış planı, Birleşik Devletler savaş planlarının bir parçası haline geldi*” (s. 78). Ayrıca On Dört İlke konuşmasında teklif edilen barış planının şemasının evvelki konuşmalarındaki tekliflerine yakınlığı da gösterilmektedir. En önemli fark ise ilk defa sömürge konularındaki çözümde sömürge halklarının çıkarlarının hesaba katılması gerektiğinin altı çizilmesidir. On Dört İlke konuşmasındaki sömürge çıkarları konusundaki kararı tek başına alan Wilson’un bu kararı irdelenmiştir. Ayrıca Wilson’un bu konuşmasının aldığı eleştirilere de yer verilmiştir. Kendi kaderini tayin konusunun Wilson-

cu ve Leninist yorumları arasındaki farkı da yazar ele almıştır. Savaşın son yıllarında gelindiğinde ise “küresel iletişim aygıtları Wilson’un gitgide sertleşen söylemini dünyanın her yerindeki insanlara” (s. 94) ulaştırmıştır.

“İkinci Kısım Milliyetçiliğin Uluslararasılaşması” (s. 109-239); “Başkan Wilson Kahire’ye Varır” (121-143), “Hindistan’ın rahatsızlıklarını Dr. Wilson’a Göstermek” (145-180), “Çin’in Milletler Arasındaki Yeri” (s. 181-213) ve “Seul’de Anı Yakalamak” (s. 215-239) alt başlıklarından oluşmaktadır. Bu bölüm ilk olarak kendi kaderini tayin talebinde bulunan ulusların durumuyla ilgili kısa bilgi vermiş ve onların konferanstan resmi bir oturum alamadığı söylenmiştir. Yazar Milletler Cemiyeti’ne yönelik umutlu bekleyişlere rağmen “cemiyetin kontrolü emperyalist güçlerin elinde bulunduğundan, manda sistemi amaçlananın bir gölgesinden fazlası olmadı” (s. 119) demiştir. İkinci kısmın birinci alt başlığında Mısır’ın içinde bulunduğu siyasi durum, İngiliz yönetimi ve kendi kaderini tayin prensibinin Mısır’da yarattığı etkiler üzerinde durulmuştur. Wilson’un konuşmaları sonrasında Mısırlı liderler, “savaştan önce ülkelerinin yönetiminde daha geniş bir role sahip olma mücadelesine odaklanırken artık daha hırslı bir hedefi ulaşılabilir olarak görüyorlardı: tam özerklik” (s. 125). Bu yüzden Mısırlı milliyetçiler Britanya’nın önceliklerine uyum gösterme eğiliminde olmamışlardır. Zaten davalarını barış konferansına sunma kararlılığını bırakmaya da niyetleri yoktur (s. 132). İkinci kısmın ikinci alt başlığında kendi kaderini tayin prensibinin Britanya’nın kontrolünde olan Mısır’ı etkilediği gibi Hindistan’da da karşılık bulunduğu anlatılmaktadır. Burada Hindistan’daki mevcut siyasi durum, İngiliz yönetimi, kendi kaderini tayin prensibinin algılanışı ve tepkileri üzerinde durulmuştur. Zaten özerklik isteğiyle harekete geçmiş olan Hint milliyetçiler, kendi kaderini tayin prensibini hareketlerinin yeniden tanımlanması için sahiplenmiştir. Yazar bu konuyla ilgili şöyle demiştir: “Wilsoncu momentin ortaya çıkışıyla, Hint milliyetçiler davaları adına ‘dünya kamuoyunun’ özellikle de Amerikan kamuoyunun desteğini kazanmak için örgütlü bir çaba içine girdiler” (s. 158). İkinci kısmın üçüncü alt başlığında Çin’in içerisinde bulunduğu durum ve kendi kaderini tayin hakkının etkileri incelenmekle birlikte Çin’in Hindistan, Mısır ve Kore’den hangi konularda ayrıldığı ve buradaki sömürge yönetiminin nasıl olduğuna değinilmiştir. Sömürge halindeki birçok millete, yenedünya düzeninde hak talebinde bulunurken, Koreli, Mısırlı, Hint, Vietnamlı vd., barış konferansının kapısından dönmüşlerdir. Çin’in ise daha güçlü bir pozisyonda görüldüğü anlatılmıştır (s. 205). Buna rağmen Çinlilerin umutla gittikleri konferansta “küçük güç statüsünde” kabul edilmesi hayal kırıklığının ilk adımını teşkil etmiştir. Yazarında dediği gibi “Çin’in uluslararası arenadaki kendi kaderini tayin mücadelesinin başarısızlığı, bu mücadeleye sıkıca bağlı birlik çabalarını da sonuçsuz bıraktı” (s. 211). İkinci kısmın dördüncü alt başlığında diğer bölümlerde olduğu gibi ele alınan (Kore) milletin kendi kaderini tayin hakkı karşısındaki faaliyetleri ve içerisinde bulunduğu siyasi durum anlatılmıştır. Kore’nin 1905 yılından itibaren Japon yönetimi altında olması ve Koreli liderlerin “Bağımsızlık Bil-

dirgesi” imzalaması bu anlatılanlardan bazılarıdır. Koreliler de, “bağımsızlık taleplerini yeni Wilsoncu dil çerçevesine yerleştirip Paris’te başkanın kendisine sunmak üzere harekete” (s. 228) geçmişlerdir.

“Üçüncü Kısım Liberal Sömürgecilik Karşıtlığının Başarısızlığı” (s. 243-367); “1919 Devrimi” (s. 249-276), “Paris’ten Amritsar’a” (s. 277-304), “Versay’daki Boş Sandalyeler” (s. 305-337) ve “Dünya İmparatorluk İçin Güvenli Mi?” (s. 339-367) alt başlıklarından oluşmaktadır. Bu bölümde Wilson’un konuşması ardından yaşananların yanında kendi ülkesinde nasıl ele aldığından söz edilmiştir. Ayrıca gelişmeler nedeniyle Mısır’da olaylar baş göstermesine rağmen “1919 sonunda, Mısırlı milliyetçilerin Birleşik Devletler’den herhangi bir etkili destek görme umudu açıkça soluyordu” (s. 273). Hindistan’da ise barış masasına temsilci gönderme ümitleri taşımaktayken kitapta yazarın gözler önüne serdiği süreçler ardından “1919 baharı milliyetçi hareketin yönünü kararlı bir biçimde Hindistan’daki Britanya yönetimini bitirme hedefine çevirdiği hayati bir dönüm noktası olarak kaldı” (s. 304). Çinlilere bakıldığında ise beklenen başarının sağlanamaması nedeniyle “yalnızca altı ay önce Wilson’u kahraman olarak göklere çıkaran Pekin’deki öğrenciler karara karşı infial içindeydiler” (s. 321). Kitapta Kore’deki süreçlere ve milliyetçilerin mücadelelerine yer verilmiştir. Diğer ele alınan milletlerdeki gibi buradaki umutlu kendi kaderini tayin hakkının nasıl hayal kırıklığına uğradığı ancak yine de bir kıvılcım yarattığı üzerinde durulmuştur. Yazarın dediği gibi “sömürge dünyasının diğer yerlerindeki değişimlere benzer olarak -Mısır’daki 1919 Devrimi, Hindistan’daki Rowlatt Satyagraha ve Çin’deki 4 Mayıs hareketi- 1 Mart hareketi de Kore milliyetçi hareketini dönüştürerek, müteakip kimliğinin ve gelişiminin biçimlenmesine yardımcı olmuştur” (s. 367). Sonuç bölümünde kitapta süreçleri ele alınan kendi kaderini tayin prensibinin neticelerine ve bahsi geçen milletlerin bu konudaki çabaları üzerinde durulmuştur. Ayrıca ilerleyen yıllarda bu adımların ne gibi sonuçlar verdiğinden de kısaca bahsedilmiştir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki bu kitap, Paris Barış Konferansı’nın yalnızca neden ve kimler arasında toplandığına değil, sömürge halindeki milletlerin bu konferansa nasıl baktığını ele almıştır. Wilsoncu Momentin ne olduğu, nasıl algılandığı, yarattığı tepkilerin ve ona bağlanan umutları anlatan yazar, Wilsoncu momente ait liberal sömürge karşıtlığının vermiş olduğu bütün sözleri tutamaması ardından alternatif ideoloji arayışlarına yönlendirdiğine de dikkat çekmiştir. Bu nedenle Wilsoncu momentin bu milletlere ne ifade ettiği ve tepkileri, yazarın yorumlarıyla birlikte, okuma imkânı elde edilmiştir. Yazar farklı bir yaklaşım sergilemesi nedeniyle bu yaklaşımın ve kitapta anlatılan süreçlerin anlaşılabilmesi için kitabın faydalı olduğu söylenebilir. Ancak kitabın sorunlarından birisi konunun tamamen bilindiği varsayılarak hızlı ve kopuk bir anlatım gerçekleşmesidir.